

МУСО ТУРКИСТОНИЙ

УЛУФ ТУРКИСТОН ФОЖЕАСИ

Устоз Сайд Шомилбекни мұқаддимасыла

Биринчи бўлум

1399ҳ / 1979м

Гоямиз:

**Салафдин олғон қарзимизни халафга тўлаш.
Шуни билан вазифашусносликда бўлинмоқдир.**

ҲАДЯ

Фий сабилиллаҳ азиз жонларини фидо қилғон, ўз кафандарини ўzlари кийғон, шаходат шарбатини нұши жон қилғон йигитларимиз, шаҳид боболаримиз достони ва аждод воқеаларини ихтиво этгон (ўз ичига олган) бу “китоб” улуғ Туркистон афродидин ҳар бир фард¹ бирор тарихий армұғон, халқимиз учун бир ёдгордур. Келажак насларга ибрат лавҳаси, оталар тұхфасидур, ибрат сахнаси, боболар ҳадясидур.

Бу ҳадя оталаримиз, боболаримизнинг дин ва ҳам ватан учун түккон қонларидин, харжлағон жонларидин, берғон қурбонларидин говдалиқ бир тимсол, жонлик ва күзға күринарлық бир шоҳид, ибратомиз бир ҳайкалдур. Тарихий бир хотира, бадиий бир обида яньни, улуғ Туркистон фожеасидур.

Мустайд қил, йўқ эса лутфки, истеъдодим,
Санга кучликми вор, эй шоҳ карам мўътодим.

Ватан маълүф ўланлар бесабаб тарки диёр этмаз,
Заруратсиз жаҳонда кимса ғурбат ихтиёр этмаз.

САБАБИ ТАЪЛИФ

А) Улуғ Туркистон аҳолисининг шијоати, қаҳрамонлиғи, ғайрати, ватанпарварлиғи, миллатчилиги, дину диёнати, сиёсий важхлари, истиқлол мағкураси, Ислом динига қилғон хизматлари, фий сабилиллаҳ жиҳод йўлида милюнлаб берғон қурбонларини, шаҳидларини тарих сахифаларида кўрсатишдур.

Б) Русларнинг мусулмонларни зарариға билҳосса Туркистон алайҳинда (Туркистонга қарши) беш, ўн асрлардан бери туткон йўллари, сиёсатлари, хийлаю найрангларидин ва яна бизни замонамиз йигирманчи асрда бўлғон пўлитика ўюнларидин бир набза (шингил) баҳс этуб русларни фирибгарликдаги маҳоратларини юзага чиқариб, янги наслларга талқин этиш, дин ва ҳам ватан душманларини Туркистон сахнасида ўйнағон рўлларини Туркистон авлодиға, келажак насллариға билдиришдур.

Ж) Диний вазифаларини, миллий ҳақларини лойиқила адо қилғон туркистонликларнинг диний мужоҳадаларини, миллий мужодалаларини, унга оид ҳодисаларини, алим (аламли, оғриқли) воқеаларини алийнан (ошкора) ёзиб, тарихга мол қилиб, воқеаларни аслини сахнага чиқариб, ер юзидағи мусулмонларга омматан, турк оламиға хоссатан хотира ўларақ тақдим этишдур.

КИРИШ

Туркистон фожеалари у қадар қоришиқ, у қадар аралаш-қуралашдурки, ҳеч нарсага ўхшатиб бўлмайди. Зеро, мисли тарихда кўрилмагандур. Шунинг учун уни танзим ва тансиқ (тартиблаш) этиш, маржон каби бир ипга чизгандек шода-шода қилиб сатрларга жойлаштириш, сахифалар тизимини қилиш осон эмасдур. Чунки улуғ Туркистонда пайдо бўлган қоришиқ ҳодисалар, ҳодисалар устига туғилган ҳодисаларимиз баманзилаи шулки, чекалари кўринмайдурғон баҳри муҳитни чуқурлиғига ва канорасига (чеккасига) етиб бўлмағон шўр дарёning ўзгинасидур.

Кувватлик бир шамол келганды бу дарёни тўрт тарафидан пайдо бўладурғон пўртанага ўхшайдур. Сувни мавжларидан туғилғон оқ тўлқинларни дарёни ҳар тарафида хукмпармон бўлғондек бир-бирларига чапишган ҳар қўрбоши, ҳар бир понсад, ҳар бир зaim (бошлиқ) денгизни(нг) талотумларини тамсил этадур. Бошбошдоқсизлик, хаяжон, толон, бўрон, кўзголон, ихтилол (издан чиқиш, бузилиш), қатлу қитол, жавру ситамнинг

¹ Фард – шахс. Афрод фарднинг кўплиги.

анвои буни узасига қўшимча ўлароқ, як-дигарларила бўлган муносабатсиз ҳол очарчилик, қаҳатчилик қўшилиб, фалокатларнинг бир-бирларила риштасизлигининг андиша қилинса, бир шай ёзиш имкон тафтида эмасдур.

Менга ўхшаб жисми чарчағон, ҳислари, фикрлари чарчағон, вужуди бутунлай чарчаб, ўзи, кўзи ва сўзи ҳам чарчағон бири учун хусусан, ғурбат диёрида дучор бўлган муҳожират ҳаётида чору ночор минг турлик мушкилотлар сабабли саналардан бири тўплаган моддалар, тарихий воқеаларни ўз вақтида ёзилиб келган хотира дафтарлари йўқолиб, Ҳимолай тоғларида, Ладдоҳ йўлларида, ҳар замонда, ҳар маконда, Осиё чўлларида қолиб, насийян мансийян (унутилиб кетган) бўлғони учун бу хизматни тамомлаш менга зўр келди. Аммо юртдошларимни ташвиқ ва тарғибларила ва бошқа қалам аҳлининг борҳо тавсия ва ташжиълари буни узасига аржумандим Муҳаммад Аминни(нг) жиддий талаблари қалам тебратишга мани савқ этди (ундади, ҳайдади). Камёб бўлинмағон тақдирда такмил қилуб, табъ ва нашрига ҳиммат қилишга дўстларим сўз верди. Манга ҳам итмиъонон (қаноат) ҳосил бўлди. Биноан алайҳ (шунга биноан) юртимизни муҳим фожеасини ёздим. Қасдим ватан учун миллий хизматда бўлғонларнинг исмларини иҳё қилишдур (жонлантириш, абадийлаштириш).

Бу ҳақда ҳамд ўлсун, аввалан ҳофизада қолғон воқеалар моя (хамиртуруш) бўлди. Сўнгра кекса юртдошлардан эшитган ҳикоялар ёрдамчи бўлди. Қолаверса, билимлик зотларни(нг) иршодлари ва дилдорликлари бизга қувват бағишилади. Хуросаи калом Туркистон ҳодисаларини, фожеаларини ёзиб, бир навъ риштага чизиш мумкин бўлди.

Бу мавзуда хизматлари сабақат этган (ўтмишда бўлган) устозларга, фозил ҳамشاҳарларимизга миннатдорлиғим бокийдур. Нечук миннатдор бўлмайлукки, аларни(нг) ташвиқ ва таҳрикларила тарих тилга кирди, қалам ёзди, ватан фожеалари жонланди, халқни(нг) истифодаси учун китоб майдонга чиқди. Фалиллаҳи мазидул-ҳамд. (Оллоҳга кўп ҳамд бўлсин)

Ҳадафимиз (мақсадимиз) фақат диний-миллий мавжудиятимиз ила Туркистонни(нг) мудофаасидур, Туркистондур, динга ихлос, ватанга муҳаббатдур.

Гоямиз жаннатдан бир парча ва ёхуд Осиё жаннати дейилса арзийдурғон файзлик, баракатлик тупроқлар, турлик маъданлар, оқар сувлар, боғлар ила, боғчалар ила шухратланғон, жаннат осмонда бўлса, ости Туркистон, агар жаннат ер остида бўлса, усти Туркистон бўлғон азиз ватанимизнинг мудофаа қилишдур.

Биз ул ошиқлар зи маъшуқ қўйида чегилганиз,
Биз ул мажнунлар залилу ороб ҳар суда сарсониз,
Биз ул Фарҳодлар зи Ширин ғамида талхкомниз,
Эмас Юсуф, вале Юсуф каби муштоқи Кањониз,
Ватан озод, миллат роҳатина жон фидоёниз,
Уса мушфиқ модарак яъни, ватан ҳажрила дилқониз.

Биза даври фалак у борини бу дам шиор этса,
Бу кун абрю сиёҳин савқила даври мадор этса,
Бугун борони зулмила жаҳонни тор-мор этса,
На мушкулдур иқболи ёрий давлат нисор этса,
Бу дамда ҳар биримиз душмана гўё бир арслониз,
Ватан қасдила душман қаршисида шери ғаррониз.

Ичармиз сув ерина вақтила душманларак қонин,
Олурмиз интиқома бегумон бир жона минг жонин,
Мукофотин верурмиз бўйла қилғон зулму туғёнин,
Кесармиз бўйни янглиғ байхи нахли ботил иймонин,
Биз ул душман шакан ул қаҳрамон туркларга ўғлониз,
Биз ул авлоди Туркистонга туркони курбониз.

Ватан хоки биза ҳар зарраси гүё азиз жондур,
Ки ҳар бир зарра миллат қонила ёкути маржондур,
Чекилмас интиқомак йўлидан ҳар кимса ўғлондур,
Ўюндор ҳарби душман боғу роҳат саҳни майдондур,
Ватан шавқи ила ҳар лаҳза, ҳар дам жон сипорониз,
Бу йўлда қон тўкулсун, жон кирилсун шоду хандониз.

Ватан жаннат, ватан роҳат, ватан айшу, ватан ишрат,
Ватан боғу, ватан гулшан, ватан ғайрат, ватан давлат,
Ватан шаъну шараф навъи башарга боиси рифъат,
Ватансиз миллата боқ, эл қошинда борму бир қиймат,
Ватан ишқи қўнгилда вор экан то танда бу жониз,
Ватан севмак бизимча дин эрур биз аҳли имониз².

Чидолмай кўрдигим ҳақсизлига тарки ватан қилдим Ўрус зулмила жисмим ёрадур, қатъи чаман қилдим

Туркистон фожеасига оид ёзилғон турли асарлар, мақолалар дохилда бўлсун, хорижда бўлсун хийли (анча) бордур. Сўнгги асрда Туркистон ҳодисалари матбуот оламинда турлик тилда дунё бўюнча тарқалди. Аммо ёзилмағон воқеалари ёзилғондин кўбдур. Хусусан, Фарғона фожеалари, Фарғона мужоҳидларининг фаолиятлари, Хўқанд муҳторияти ҳақида тафсилотлик бир асар ёзилмади. Ёзилгонлари босилмай қабристонга кўмулуб кетди.

Биз Туркистон фожеасидан баҳс этаркан, баъзи андишалар ила бу ҳақда босилғон, ёзилғон асарлардаги воқеалар тақрорланмасин, деб муҳтарам ўқувчиларга арз ўлинарки, Туркистон фожеасини Бухоро ва Шарқий Бухоро қисмиға оид ҳодисаларни у ердаги Анвар Пошшо ҳаракатларини, Абдуллоҳ Ражаб Бойсуннинг “Туркистон миллий ҳаракатлари” исмли 1945 милодийда Истанбулда босилғон китобига иктифо қилинди (кифояланилди). Шундай бўлса ҳам Анвар Пошшонинг Туркистон (она юрти)га қадам босмай туриб, Московда ва Бокудаги фаолиятларини муҳтасар қилиб ёзилди. Самарқандга ва музофотига оид баъзи ҳодисалар ёзилса-да, баъзиларини воқеанавис профессур Закий Валидийнинг 1969да Истанбулда босилғон “Хотираларим” исмли китобига ҳавола қилинди. Қумул, Қара шаҳар, Оқсув ҳам атрофи учун Фўлод Қодирийнинг “Ўлка тарихига” Хўтан кўзғолонларини Водинга оид воқеаларни муфассал ёзилғон 1391чи ҳижрий йилда Кашмирда босилғон “Шарқий Туркистоннинг миллий инқилоб тарихи” исмлик Муҳаммад Амин Бугронинг китобига кўз ташлашларини савоблик кўрулди.

Воқеанавис (KRONIK)ларга маълумдурки, Туркистонга оид хотиралар кўбдур. У воқеаларни ҳар қанча ёзилса яна оздур. Зеро, воқеалар алимдур. Ҳодисалари ҳазиндор. Қалами кучлик, маълумоти етарлик фозилларимиз ҳимматила нақадар ёзилса яна ҳақила ёзиб тамомлаш мумкин эмасдур.

Туркистон фожеалариға оид ёзилғон китоблар, бошқалар фақат-фақат мукаммал бир тарихни вужудга чиқарилиши учун замонасининг тарихчилариға бирор манба ўла биладур. Ўшандоқ муаррихларимизга оз бўлса-да, бир хизматда бўлиш нияти ила бу фожеа қаламга олинди. Шояд фойдаси бўлур. Ҳеч бўлмағонда асрлардан кейин ёзиладурғон катта тарих китоблариға бир муқаддима бўлса керак. Яъни, катта бир уйни кичик бир калид очиб берғонидек. Баъзи мажхул воқеаларни тарихда унтулғон хикояларни инкишофиға бир восита бўлур.

Туркистонда зуҳурга чиқғон алим фожеаларни ёзишга ҳасборат қилғон бир адаб ҳам ёзғон ҳодисалари учун ва ҳам ёзмоғон ҳодисалари учун икки тарафлик тухматга,

² Устоз Мирсолих Махдум Ўшлиқ қасидасидан намуналар

забондарозларни(нг) хужумига учраши эҳтимолдан узоқ эмасдур. Хирадманлар, ман соннафа фақод устухдиға яъни, китоб ёзғон нишонага олинадир, дерлар. Аммо яна бир ноҳиядин боқилса, фожеа замонининг бешикдаги гўдаклари бугун йигит бўлди. У вактдаги навқиронларни(нг) соchlари оқариб ихтиёр бўлди. Орадан бу қадар узун муддат кечдиги ҳолда ҳануз ватан озод бўлмади. Ватанинг асоратдан қуртулғонини кўруш бизга насиб бўлмади. У давлатга етолмадук. Шояд сизлар етарсиз, деб келажак наслларга атаб бобо тарихларимизни ёзиб хадя қилинди.

Додим туро аз ганжи мақсад нишон,
Гар мо нарасидим ту шояд барси.

Маъноси: бизлар муродимизга етолмасак-да, шояд сизлар етарсизлар, деб мурод хазинасидан нишоналар бердук.

Зотан, Туркистон тарихи ҳақиқий чехрасила майдонга чиқмаса, Туркистон фожеаларини(нг) сирри очилмайдур. У ҳолда русларнинг парупоғондалари, ноҳақ даъволари такрор Туркистонлиларга ҳоким бўла бошлайдур. Тарихимиз ҳам олданғон бўладур. Дуруст! Тарих олданса, нима бўладур, дегон савол келадир. Жавобан арз ўлинурки, ўз тарихини ҳаққила билмағон насллар оталари, боболари тушкон чукурга тушадир. Тарихиндин узоқлашғон бир миллатнинг аёқда туруши кучдур-зўрдур. Шу ҳолда душман ўзининг хабосатларини майдонга чиқародур. Ватанин бундин бадтарроқ ҳолга, истеъморга (мустамлакага), маънавий харобликга хоҳлағонидек қилиб суруклайдур. Туркистонликлар ҳам қайси замонда бўлса бўлсун, ўлук уйқусида марқадларида ётгон бўладур. (Худо соқлосун)

Тарихга ошно бўлиш зарурдур. Тарихни таъриф қилиб Ибн Холдун айтадур: Тарих авомни ўтгон воқеаларга воқиға қиласадур, хавосни ёширин сирларга ориф қиласадур. Тарихда олданмасликни(нг) олдини олиш керакдур, зарурдур. Шуни(нг) учун Туркистон тарихини(нг), Фарғона фожеасини(нг), Шарқий Бухоро воқеасини(нг), Хўқанд мухториятини(нг) ёзилиши ила баробар Кошғарда воқеъ бўлғон даҳшатлик катлу қитолларни(нг), янги хисордаги тунгон ҳийлаларини(нг), тўкулғон қонларни(нг), Хўтган ҳодисаларини(нг), Ёрканд исёнларини(нг), Олтишаҳар қўзғонлонларини(нг) ёзилиши лозимдур, Туркистон мунаvvарлари бунинг масъулларидиндур. Фақир ҳам масъулиятни мудрикларидиндурман (мудрик – идрок қилувчи). Шу мавзуда қаламларини тебротмағон ахли қаламни, адибларни миллат афв этмаса ҳақлидур.

Тарихда ҳар миллатнинг афроди фақат ўз динига, ўз ватанига, ўз миллатининг фойдасиға хизмат қилиб келгандур. Бошқалариға хизмат қилмайдур. Агар қилса, ғаразлиқдур. Чунончи, бир франсуз, бир олмон, бир амиркон ўз миллати, ўз дини манфаатини ташлаб, бошқа бир миллатни(нг) манфаатига ишламайдур. Агар ишласа, манофеъ (манфаатлар) муштарак бўлғон тақдирда чолишадур. Бир инглиз нақадар ўқумиш бўлсун, маданий бўлсун, бир франсузлиғни инглизликга устун кўрмайдур. Бир олмон ҳар қанча билимлик бўлсун, Овстрия-Можаристон фойдаси учун олмон манфаатининг фидо қилмайдур. Бир ўрус ҳар қанча ўқусун, маданий бўлсун, дунё маданиятига эга бўлсун, Москов фойдасини ташлаб, Туркистон фойдасиға тарих ёзмайдур.

Хулоса: ҳар миллат ўз тарихини ўзи ёзгонидек, Туркистон тарихини ҳақила, ҳақиқати ила бир туркистонли ёзадур.

Кафан кийиб отға мингон фидоий шаҳидларимизнинг воқеаси, башариятнинг бешиги бўлғон Ўрта Осиё фожеаси, Туркистон фожеаси ҳаммамизни(нг) фожеамиздур. Турклар она юрти учун, туркистонлилар жонажон ватани учун у ҳодисаларни майдонга чиқарсалар, дунёга билдирысалар, тарихга мол қилсалар, химмат қилсалар арзийдур. Фардларни ғояси, мафкураси шулдур. Шул сабабли динига, ватанига хизмат қилишини туркистонлилар ўзи илтизом этадур (лозим, деб билади). Ўз тарихининг ўзи ёзадур.

Шуни(нг) билан туркистонлилар ўз миллатига хизматлари сабақат эткон фидокорларнинг исмларини табжил этадур, зинда қиласадур.

Туркистоннинг ҳазин, ҳазин фожеаларини тарих саҳифасидин, миллатни(нг) кўнглидин, бутун дунёдин ёшириш учун руслар кўб ғайрат қилдилар. Ҳақиқатга яқин келтирмасдан Туркистоннинг даҳшатлик фожеасини жузъий бир шаклда қилиб, дунёга ўз вактида тамомланиб кетгон қилиб кўрсатдилар. Ҳолбуки, мудхиш фожеалар сабабила ҳар бир фардни(нг) туклари тикка, тикка бўлуб кейинги насларга муҳим дарслар, ибратлар бордур. Ачинарлик жойи шулки, русларнинг ювинидихўрлари, қаламлари сотилғон ёзувчиларнинг ғайрати билан бизни(нг) тарихимиз фожеамизни бўлди-бўлди, ўтди-кетди, босди-босди қилиб тарихни(нг) бурчаклариға отдилар, ҳақ ва ҳақиқат довушини бўғдилар.

Ваҳоланки орадан асрлар кечгонлиғига рағман (қарамасдан) ҳаққоний тарихимиз кўз олдимизда мужассам гавдасила майдонда кўриниб туродур. Ақли, хуши бошида бўлғонлар учун инкорга мажол йўқтур. Душманнинг ўюнларини тарихдин, миллатдин маҳфий тутгонлар ҳам бўлди. Тарихнинг аслини ёширдилар. Кайфларича тасвир этдилар. Қаламларини сотгон мирзоларга ҳайф, котибларга ҳайф.

Руслар Туркистон фожеасига оид тарихни таҳриф этдилар (ўзгартирилар). Мужоҳидларимизни ва миллий қаҳрамонларимизни босмачи дедилар. Тарих ҳеч бир замонда ва ҳеч бир маконда мундоқ таҳриф қилинмади ва таҳқир қилинмағондир. Рус воқеанавислари Туркистон фожеасида рўл ўйнағон мужоҳидларимизни бир тўп қароқчи, босмачи шаклида кўрсатди. Зотан, руслар муғолата қилиш сиёсатида кўб моҳирдурлар.³

Руслар шундок парупоғондаларини Оврупога ва ўзини мутттафиқ дўст давлатларига турли тилда тарқотдилар, миллатимизни машруъ ҳаққи, табиий ҳаққи бўлғон истиқлол даъвосини пардапўш қилдилар. Бунга виждонсиз воситачилар сабаб бўлди. Халқ жоҳил сиёсатдан хабари йўқ. Бу жаҳолатдан фойдаланиб, у сотқинлар душман райларини халқга талқин этдилар. Сатранжни(нг) тошларидек вазифа кўрдилар. Русларга сотилғонлар ичida ҳар хил тоифадин мавжуддур. Бу тоифаларнинг тарихий хатоларига Фарғона йигитларини(нг) муборак қонлари дарё-дарё бўлиб оқди. Масъуллар хаё қилсун, ўётсун, русларни фойдасига тузоқ бўлуб ишлагонлар шарм қилсун, ҳаё қилсун. Бу ачинарлик воқеалар бизларга ибрат бўлсун. Унутулмаз воқеалардан бири шулдурки, руслар маданият келтирдик, деб даъво қиласурлар, келтурғон маданиятларини бошида дор ёғочлари, ГПУни(нг) зинданлари, қальялар (крепост) атрофинда ковланғон чуқурларга ботир йигитларимизни тириқ, тириқ кўмуб устиға оҳак тўқкон қабрлари, кўзга кўрунмағон лаҳадлари ҳаммаси Московдин келғон маданиятдур.

Босмачи деган исм ҳақинда бир икки сўз:

Бир вақтларда баъзи ёмон ниятлик, безори йигитлар қўлиға силаҳ тутуб, ёниға беш олти ўғрини олуб, фурсатдан фойдаландилар. Ўқи йўқ, қадимий милтиқлари билан халқни кўрқутуб, молини олуб, юртни бесаранжом қилдилар. Уйларни, дўконларни босдилар. Бундок воқеалар дунё бўюнча ҳар замонда, ҳар давлатда, ҳамма қавмда бўлуб келғондир, ҳоло ҳам мавжуддур. Шундок бебош беш-ён кишилик ўғрилардан тўплонғон ашқиёни (бадбаҳтларни) босмачи деса бўладур. Бундок шариканинг аҳдасидан чиқғоли бўладур.

Аммо 50 000, 60 000 аскарларила мукаммал силоҳлик, қувватлик бир ўрдага эга бўлғон мухторият ҳукуматининг кура билғон миллий мужодала қаҳрамонларини босмачи демак хақсизлиқдур, ошкор душман сўзидур.

Бир замонлар осойишни халалдор қилғон ёмонларни ёмонликда давомлари учун руслар кўз юмдилар эди. Шул вақтларда ўғриларни, ашқиёларни қароқчиларни – ҳаммаларини босмачилар деб от қўйғон, айни замонда мужоҳидларимизни ҳам босмачи (резбайник) деб парвиёғандад қилдилар. Оврупога ва бошқа давлатлар русларни матбуотидан олғон хабарларни айнан нашр этдилар. Туркистон мужоҳидлари, деб ёзиладурғон ерда,

³ Масалан, 1956 қавс ойинда бирлашмиш миллатлардаги рус делегаси Можаристоннинг ҳурриятчи қаҳрамонларини босмачи деб таъриф қилди. Рус тарафиндан бўлғон сургун сиёсатини ҳам инкор этдилар.

газетларда, мажмуаларда босмачи, деб ёзиб тарқатдилар. Ҳолбуки, Туркистонда саккиз сана давом этган миллий мужодала даврида миллионлаб шаҳид берғон мужоҳидларимизнинг мисоли Анқарада чиқғон миллий мужодала қаҳрамонлариға ўхшайдур. Яна бир мисоли Жазоирда Франсия хукуматиға исён қилуб, саналарча муҳорабадан кейин истиқлониға эга бўлғон Жазоир мужоҳидлари кабидур. Фақат натижа эътибори ила Анқара миллий мужодала ҳаракати ва ҳам Жазоир мужоҳидлари муваффақ бўлдилар, ва лекин Туркистон ноком бўлди.

Мужоҳидларимизни гарчи руслар дунёга босмачи, деб эълон қилса ҳам ??? Оврупонинг баъзи мухарирларидин ҳақиқатни майдонга чиқариб Туркистон миллий мужодала ҳаракатларини миллий қўзғолиш, деб ёзғон ёзувчилар бўлди. Жумладан Михаил Рибкин “Осиёдаги Россия” исмли китобида русларнинг босмачилик, дегон миллий мужодала ҳаракати мусулмон миллатчилари Фарғона водийсинда кетадакча ёйилди, деб ҳақиқат ҳолни очиқ ёзиб нашр қилди.

Бундан бошқа асарлар ҳам кўбдур. Ўз мақомида ёзилса керак.

Хулосай қалом босмачи, дегон ифтиро ҳақсизликни мудофаа қилиш биз туркистонлиларга тушодур. Тарихда ўз ҳақини ўзи ҳимоя қилмагон, ўзи талаб қилиб олмағон бир қавм вақти ўтгондин кейин мудофаасидин, мутолабасидин ожиз қоладур. Замоне кечкондин кейин душманларимиз ўзимиздин бўлғонлар ҳам ноҳақ фикрга қўшулуб кетадурлар. Бундоқ унсиз ҳужумни дафъ қилиш учун туркистонликларни афродидин ҳар бир фардни кўшиш қилиши лозим.

Туркистон фожеасини текшириб ёзиб бутун дунёга ва янги наслларга пешкаш қилиш вазифаси бугунги мавжуд наслларга тушодур. Туркистонликлар ўз мозийларини ўзлари таҳқиқ қиладурлар. Аларни кўрушлари даҳо исобатлидур, манбалари саҳиҳдур. Шарқ илми ғарблиларга эмас, шарқлиларга даҳо зиёдасила маълумдур.

Бу сабаблардан фожеанинг ич юзини билғонимча тарихга билдиришни ҳаётда экан, бир вазифа деб билдим. Душманнинг фитна-фасод ўюнларини афкори оммага кўрсатишни унинг ниқобини очиб душманлик чехрасила майдонга чиқоришни дикқати замони келди.

Андижа қиладурғон бир нарса йўқдур. Маориф асидур. Ҳар кас хуррият билан қалам тебратадур. Шундай бўлғон суратда шояд ўлум уйқусидин уйғонгон бўламиз.

Туркистонлиларнинг диний мужоҳадалари, миллий мужодалалари руслар тарафиндин босмачилик сифати ила доимо юзимизга сурулғон сиёсий бир тамға бўлди. Бу доғни бир марра салиб душманни юзига суртулса, шундагина душманни маҳфий ва ошкор ташкилотлари забун ва мағлуб бўладур.

Улуғ Туркистон афродидин ҳар бир фарднинг зиммасига тушгон вазифасидурки, ёшларни қалблариға ушбу мағкурани эксун, сұғорсун, кўқартсун. Чунки ўшал қаҳрамон аждоднинг авлодидур.

КАЛИМАТУ ШУКР

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИЙМ

Ўтгон тарихдаги хукмдорлиғимизни айzon ҳийла яқин тарихимизда бўлғон инқилобий ҳодисаларни, мухторият даврини, фий сабилиллаҳ жиҳодимизни жонландириб, туркистонликларға русларнинг ва хитойларнинг қилғон даҳшатлик сиёсатини, коммунистларни жавру зулмларини очиқлаб бир тарих ёзилишини пеш қилуб ва бу асарни ҳозирлаш вазифасини бу ожизлариға тафвиз эткон адилларимизга ва яна ўшандоқ бир хотирага рағбатларини билдириб каминага илмий-тарихий ривоятларила ёрдамда бўлғон юртдошларимизга хоссатан, устозларга ташаккурларим ва миннатдорлиғимни вожиб деб биламан.

Ё Раб, тавғиқ фақат сендантур. Ё Раб, Ўзунг осон қилғил.

Иннака ала кулли шайъин қодир.

Мақсадим: динга, ватанга, ватан ҳалқиға бир хизмат.

Маъхазим: мўътабар исломий китоблар.

Раҳбарим: олтмиш йиллик таълим ва тажрибаларимдур.

Ажзу нуқсоним сабабли воқеъ бўлғон хатоларни тасҳех қилишлари арбоби камолдин матлубдир.

Тавфиқни истарса Худо роҳбар айлар.

Аллоҳ ўйлида ўлдирилғон кишиларни ўлук демангиzlар. Алар тирикдурлар, аммо сизлар шуур этмайдурсизлар. (оят)

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИЙМ

Жаҳон тарихи бўюнча ер юзида турлик турлик инқилоблар юзага чиқди. Жумладан Ислом инқилоби еттинчи милодий асрда зухур этди. Аммо тарихда вужудга келгон инқилоблардан ҳеч бириси Ислом инқилоби каби ҳам хусни қабул ила, ҳам суръат ила дунёга ёйилмади. Бу фикрий, диний, ижтимоий ва ҳуқуқий ўлан мудҳиш инқилоб низомлари хурмат ила қабул эдилди, суръатла интишор этди. Унинг мисли дунё тарихинда кўрулмағондир. Шундоқки, оз кунда Росулulloҳга бўлғон фидокорлиғлар, қурбонлар, шаҳидларни ғайратлари соясида Мадинаи мунавварада Ислом давлати қурулди. Оз муддат ичинда Ислом дини Арабистонда ёйилди. Арабистондан Осиё, Африқа қитъаларига тасирини ҳақила ижро этди. Ҳамон Оврупога ҳам нуфуз этди. Дамини Андалусда олди.

Исломни аҳкоми, амрлари ҳамма жойда татбиқ қила бошланди. Исломият фақат ваҳдониятни мудофаа этмади. Бу дин инсон ўғлиға инсониятни қадрини-да ўргатди. Фардларга ҳақ ва ҳурриятни танитди. Башарни саломати учун мужтамаъда сўйгутстандни ??? вожиб қилди. Таракқий учун чолишмақни фарз қилди. Исломни бу жозиб усулларини рад қилиб, мусулмонларни бу дин (ҳақ йўл)дин қайташ учун душманлар ҳар қанча уриндиларса-да олдини тўсолмадилар. Аксинча, Андалус дорулфунунларида овруполилар ва талабалари ўз тилларини йўқотиб фақат арабча таҳсил ила иктифоланиш ўзранда қолдилар. Бу эса Исломни инояти ва шарофатидурки, кофирлар беихтиёр лаббайка эй Ислом, лаббайка ё Ислом, деб фавж-фавж Ислом динига кира бошладилар.

**Чирогиники, Ҳақ ёндириди, қўйди,
Ани ким пуп деди, сақоли куйди.**

Хулоса: мусулмонлар қисқа бир замонда замонасининг маданий дунёсини фатҳ этдилар, Оқ денгизни мусулмонлар учун бир кўл ҳолиға келтирдилар. Нима ила қилдилар? Жиход ила, эълои калиматиллаҳ қасдила қилдилар.

*

Пайғамбаримиз алайҳис-салом йигирма уч йиллик саодатлик замони, тўрт хулафои рошидин даври, Шомда умавий ҳукмдорлари, Бағдодда аббосий халифалари, Мисрда шиъий халифалари, фотимиylар ҳукумати, Андалусда қурулғон Ислом давлати ва соир (бошқа) дабдабаларидан ғайри муслим ўлкалари зилзилага тушдилар. Мусулмонлар маъмур бўлғон илоҳий қонунлари, жозиб ахлоқлари кофирларни шоширтиб қўйди. Оз муддатда Исломни шуҳрати бутун дунёга ёйилди. Ислом импратўрлиғи тарихнинг силинмас сахифаларига нақш килинди.

Вақтоти, араблар завқу сафога берилиб кетдилар. Бу фурсатдан фойдаланиб шиа ходисалари исломий муассаларга ҳукм эта бошлади. Замон бу ҳолда экон хилофат мақомининг мудофаа ва муҳофазат қилиш вазифасини салчук турклари зиммалариға

олдилар. Буларни орқасидин усмонлилар чиқиб, хилофат даврини усмонли турклар таъқиб этдилар. Бу орада темурийларни дағдағалари мұғулларни императүрлиги мусулмонларни дунё чойиндаги зафар устиға бўлғон зафарлари соясида дигар тарафдин Исломни жозиб ҳукмлари қоршисинда калисалар ҳам дунёдаги ҳокимиятидин ижровийлар ҳам мазҳаб бирлигини ғайб этдилар. Ислом кофирларни эски қултуририни эгаллади. Ҳар тарафга ҳоким бўлди. Бир тарафдан илм, фикр ҳаракатлари бошланди, ҳалқни илм таҳсилига тарғиб этди. Қадимий динлардан зиёдароқ илм ва ақл ила тафоҳум қобилиятини исбот этди. Файласуфлар, мутафаккирлар етишдирди. Янги, янги кашфларга имконият берди, турли ихтиrolар ижод қилди.

Қобалислом дунёни сиёсий рафторини тизгинлаб олғон кофирлар мусулмонларни бу даҳшатидан андишага тушдилар. Шундоқки, олтун ўрда қаҳрамонларидан Хўжихонни ўғли Ботухон ани ёрдамчиси Субутойхон ила шарқий Оврупони ишғол этуб, дигар тарафдин Оврупони ўртасиғача босиб борғон усмонлилар тарафиндин фатҳ қилинғон мамлактларда бирлашмак узра экон. Оврупони яна бир бошида Андалус мусулмонлар ҳукумати исбот вужуд этиб, уч тарафдин ўролуб қолғон кофирларни кўрушларича Оврупони қалбоҳида қувватлик уч буюк Ислом давлатларини бир-бирларила саломлашиб, қучоғлашиб ҳам оғуш бўлушларидаги кофирларни зарариға туғуладурғон уч тарафдин сончиладурғон найза таҳликасин идрок этуб, фурсат пойлар эрдилар.

Вақтики, биз мусулмонлар бир-бири миз ила ёқалашдук, хона жангли ҳолга тушдук, мусбат илмлар билан алоқадор бўлмадук. Фақат бошқа илмлар билан гина машғул бўлуб, шулар билан иктифо қилдик. Бизни бу ҳолда кўрғон қаршимиздаги душманлар эса бошда папа ўлароқ ғарб императорликлари ҳаракатга бошладилар. Мусулмонларни ҳам дохилдан, ҳам хориждан урушга ҳийлалар туздилар. Арабни ажамга, шиани суннийга, темурийни Боязидга, Тўхтамишга, сафавийларни усмонлиларга, ҳосили калом шулки, навбат ила бирини дигариға солуб, фитна ўтини тутошдирдилар. Кофирлар мусулмонларнинг шороҳ тараққийда кетиб боришини кўролмадилар, олдини олишга киришдилар. Нихоят дунё бўйинча мавжуд кофирлар иттифоқ бўлдилар, ташкилот курдилар, жамиятларига яхудларни ҳам қўшдилар, яхуд-насоро душманлиғини ўрталаридан қўтардилар, Ислом давлатини зарариға ҳаракат қилиш учун қарор қилдилар.

Кофирларни ҳаммаси бирлашиб, мусулмонларни алайҳифа салиб ҳарбини чиқардилар. Тўрт тарафдин мусулмонларга хужум бошланди. Аммо Оллоҳ таолони нусрати ила мусулмонлар доимо ғолиб келдилар. Салибни муқобилиға чиқғон “Ҳилол” ҳарби узун муддат давом этди. ??? у замондаги мусулмонларни ғайратларила фидокорлиғларила кофирларни бўйни ўралди, қўлиға қора рўмол ила асо тутди. Ислом нури ила бутун дунё равшан бўлди.

Тарихдан кейин кофирлар тинч турмадилар. Имперялизм янги-янги ўйинлар чиқарди. Мусташриқлар, мисёнерлар етишдирдилар. Мусулмонларни ичиға рангоранг мисёнерлар киргуздилар. Дўхтурлари мисёнер, муҳандислар мисёнер, муаллимлар мисёнер, профессорлар мисёнер, ҳокимлар мисёнер. Хулоса қилса, вазиға ва қайси идорада маъмур бўлғон бир кофир (ғайри муслим) муҳакқақ бир мисёнердур.⁴

Мусташриқлар эса ушбу мисёнерликдан даража бадаража етишадурлар. Булар илмий хизматлари ила мумтоз мавқеларни ишғол қиласадур. Қуръон карим оятларини таҳриф қилиш, таржималарда хато қилиш, тафсиру ҳадисларни муғолата қилиш, Ислом ҳуқуқлариға тил узатиш ва шунга ўхшаш қалъани ичидан бузадурғон вазифалар билан машғулдурлар. Аларни ўйнағон ўюнларини ўз фаслида баён қилинодир иншооллоҳ.

Насоролар имперялизм қувватига суюниб, папа бошда ўлароқ дунё папасларини тўплаб, иттифоқ ила ер юзидағи ҳамма кофирларга эъломнома тарқатдилар. Мазмуни: эй христиёнлар! Эй насоро миллати!

⁴ Мисёнер: миснерни қиласадурғон иши бир мусулмонни қайси йўл билан бўлса бўлсун кофир қилиш, чўқинди қилишдур. Аларни шиори эса христиён оламиға хизмат қилишдур. Аммо зохирдаги туткон сиёсатлари фақат ҳазрат Эсо алайҳис-саломни хушнудлиги учун бир фидокорликдур.

Огох бўлунглар, Ислом исмида янгидан бир инқилоб дунёга туғулди. Бу инқилоб суръат ила Африко ва Осиёга ёйилди. Ҳатто Оврупога қадар келиб ерлашди. Ислом динига мансуб бўлғон мусулмонлар бизни ҳокимиятимизни маҳв этди, паришон қилди. Билингларки, мусулмонлар ҳазрат Эсога душмандурлар, масиҳий динига мухолифдурлар. Мусулмонларни пайғамбари ҳазрат Мұхаммад алайхис-саломни мақом ва мартабасини бизни ҳазрат Эсони мартабасидан юқори деб тонийдурлар. Ҳазрат Эсони таҳқир этадурлар. Даражасини тасғир этодурлар. Шул сабабли биз насоро давлатлари, насоро дин одамлари тўпландик. Ҳазрат Эсони тарафини тутиб масиҳий динининг ҳимоя қилиб усулмонлар билан ҳарб қилишга қарор бердук. Бу муҳораба ахли салиб муҳорабасидур.

Эй христиёнлар! Ясув Масиҳга бўлғон эй насоро миллати! Билинглар, огох бўлунглар, ҳар ким бу ҳарбга иштирок этса, ҳазрат Эсо андин рози бўладур. Ҳар қандай гуноҳи бўлса, афв қиладур, онадан туғқондек покиза бўладур. Эсо ризоси учун, Эсо учун фидойи бўлса, майдонга чиқсан, мусулмонлар билан жанг қилсан, мусулмонлардин олинғон ўлжалар, ғаниматлар бўлса, олғон олғонники, деб парупоғондларини тугатдилар. Бу ташвиқот тарғиботни эшитгон коғирлар ҳаяжонга келди. Эркак хотун кўзғолди. Катта кичик ҳарбга ҳозирланди. Бундоқ хушхабарни муждани эшитгон қотиллар, фожирлар, фосиқлар, ўғрилар, қиморбозлар, ҳибсхонада ётган хабислар, одамхўрлар, бадмаошлар барчаси барчаси осонгина гуноҳларидан барий (покиза) бўлиш учун аскарликга ёзилиб, собиқаларини ва аввалги ифлос тарихларини пардапўш қилдилар.

Нихоят уруш бошланди. Бир тараф салиб (коғирлар) байроғила, яна бир тараф мусулмонлар (ҳилол) байроғила ҳарбга киришдилар. Муҳораба қизиди. Ҳарб узоқ давом этди. Натижада коғирлар 460 хийрий йилда фажиъ бир машқалда (шаклда) Куддусни олдилар. Талон-тарож, қатли ом уч кеча-кундуз давом этди. Шул даражадаки, масжидларни шамъидонлари, қандилларини талаб, бўлаб олдилар. Ахли салиб мусулмонларнинг эркак-хотун, ўғил-қиз, ёш-қари демасдан, ҳаммасини яксар ўлдирдилар. Ҳисоби юз мингдан ошди. Асиirlар беҳисоб олинди. Масжидлар, маъбадлар вайрон. Ҳатто яхудларни ҳовро (ибодатхоналари ёқилди). Тарихнинг шиддатлик кунларидан бири вуқуъга келди.

Бу фожеанинг интиқомини олиш учун мусулмонлардан турклар қасам ичдилар. Бор куч-қувватлари, ғайрат ва ҳимматлари соясида оз муддат ичиндаҳарб ҳозирликларини тамомлаб, салчук турклари бошда ўлароқ, Салоҳиддин Айюбий каби тарихда машҳур⁵ мужоҳидлар майдонда ўзини кўрсатди. У замоннинг мусулмонларини ғайрат ва басолатлари ила коғирларни уруб ўлдириб, суруб ўлдириб, ал-муқолаба билмисл қилиб, Оллоҳ таолони авни ва инояти ила Куддус шаҳрини қайта бошдан мусулмонлар ишғол этдилар. Тарих ҳижрийнинг 583чи йили 27 ражаб куни қизил ой байроғи, Ислом байроғи, турк байроғи Куддус шаҳрида, қалъа устида иҳтизоз этди (хилпиради). Бундан сўнгра империялизмни силоҳ қувватлариға, доҳийларини сиёсий ўюнлариға суёнгон папа ва дунё мусташриқларини, миссёнерларини кечалаб, кундузлаб мусулмонлар алайхинда қилғон

⁵ Салоҳиддин Айюбий: Бу зот тарихда кодатул-муслимин ва дохиру-салибийин, деб зикр қилинодир. Дохир табъид, торд (узоқлаштириш, ҳайдаш) маънода. Салоҳиддин Айюбий зуҳду тақвода Султон Нуруддиндан муқаддамдир. Зоҳид ва муктасид эди. Мо таракаси (ўзидан кейин қолдирган мол-мулки) 47 дирҳам, бир динорди. Ўғил киз ўлароқ 17 фарзанди ворди. Тарихда фотихлар мэррасидин саналади. Дамашқда шореи Ҳамидийяд (Ҳамидийя кӯчаси) мадфундир. Роҳимаҳуллоҳ. (Оллоҳ у кишини раҳмат қилсин) Биринчи жаҳон ҳарбидаги Фаластиинни ишғол қилғон инглиз қўмандони Маршал (Оланбий) Куддусдаги муқаддас тош (Захро)га чиқуб, атрофида араб шайхлари, Абдуллоҳ ибн Шариф Ҳусайн, инглиз аскарлари ҳозир ўлдиклари ҳолда барчага хитобан: эй салиб ахли! Асрлардан бери ўрошиб, салиб ҳарбларини чиқориб, қўлимизга келтуролмағон муқаддас Фаластиин (Куддус шариф)ни турклардин қўлидин буғун олардиги, деди.

Маршал Шомга келди. Айюбийни қабрига яқинлашиб, қабрни оёғила туртиб, ёнидаги инглиз аскарларига хитобан, вактила салиб аскарларини тўхтатган у шаҳарни асрларча муҳофаза қилғон юз минглаб масиҳийлар конларини оқизғон шахсни қабри (мозори) шулдур, деди. Сўнгра қабрга қараб, Айюбийга хитобан, ўз замонасида Куддусни бермай сен паришон қилғон бу аскарлар истасалар сенга қабр туфроғини ҳам бермайдурлар, лаҳадлик ер ҳам бермайдурлар, деди. Шу аснода арабларнинг шайхлари Маршал ила баробар эдилар.

фитна, фасод ўюнларини ёзиб, мусулмонларни буларни дасисаларидин огох қилиш каби бундоқ муқаддас ва оғир вазифалар ила машғул бўлишни ўз аҳлиға тоғширамиз. Биз бўлсак, ўзимиз кўргон, билгон, жавру ситамларини, аччиғини татигон.

Аввалан, оқ ўрус дедигимиз чор русларни, сўнгра ани ҳақиқий вориси ўлан қизил рус, қизил империялизмни истибодидан, тарихда мисли қўрулмағон раҳмсизлик қилғон зулминдан ва яна рус мусташриқларини рўлларидан, ватанимиз Туркистонимизни фалокат чуқуриға сурагон, асоратга гирифторм қилғон рус мисёнерларидан, рус мазолимидан баҳс этамиз, бу ҳақдагина қалам тебратамиз.

Сониян, Туркистонни машриқ тарафидан туркистонликларни кўксига найзасини, бағриға ханжарини санчиб, зулм ва тааддийда бўлғон сариф чин қоршисида билмуқолаба асрларча қатлу қитол этуб, ҳарб майдонида сабот кўрсатиб, ватанин мудофаа қилғон, гоҳ ғолиб, ғоҳ мағлуб бўлғон қаҳрамон паҳлавон йигитларимизни, ботир-шотир боболаримизни, қора хатолар ила найзалашиб, пичоқлашиб бир жонга бир жон бўлуб қилғон урушларини, мудофааларини миллатга, умматга, янги наслларга баён қиласиз. Унинг ташойинида сариф чиннинг миросхўри қизил чиннинг зулмларини, хиёнатларини, разолатларидан озроқ бўлсаму ёзиб келажак наслларни огоҳлашармоқчимиз. Тавфиқ Оллоҳдиндур.

Мустаид қил, йўқ эса лутфки, истеъдодим,
Санга кучликми вор, эй шоҳ қарам мўътодим.

РУСЛАРНИ АСЛИ ВА НАСЛИ

Мусулмонларни тараққий даври бошланиб, дунёни уч қитъасига ҳокимияти ўринлашғондан кейин ер юзи қайси қитъасида бўлса бўлсун, мусулмонлар ила кофирлар оросида қонли муҳорабалар бошланди. Бу шиддатлик муҳорабалар тўхтамай давом этди. Масалан, Оврупо кофирлари ила араблар орасида Андалус ва уни атрофларида, турклар ила нассоролар, туркларни яна бир тарафида турк-Москов оросида ора кунда олти мартаба уруш бўлаверди.

У жумладан руслар билан Туркистон мусулмонлари орасида Олтун Ўрда ила Москов оросида бошлонғон ҳарб хейли узоқ муддат давом этди. Мисолан, Қозон-Қрим мусулмонлари, бошқирдлар, нўғойлар, қафқос мусулмонлари бир тараф, у бир тарафда руслар бўлуб, муҳораба тўхтамади. Бу ҳақда муҳим воқеалардан намуна ўлароқ ёзишга бошлиш олдида анга муқаддима ўлароқ.

Аввалан, русларни ким эконлигини, қайдан келиб чиқғонлигини, аслини, наслини оздур, кўбдур ёзиб, муҳтарам укувчиларни огоҳлантириш фойдалик кўрулди.

Русларни араблар, форслар, туркларга ўхшаш қадими бир тарихи йўқдур. Руслар яқин замонда тонланғон шимол минтақасида совуқ иқлимини таъсири ила апти-башараси совуқ бир тиф ўлараф етушкон асловлардур.

Асловлар зироатни билмайдур. Саноатдан хабари йўқ, фақат балиқчи, овчи, қойиқчидурлар. Зироатни мӯғуллардан ўргандилар. Сиёсий-идорий ҳукумат қуруш тарзларини обо аждодимиз турклардан ўргандилар. Русларни еттинчи милодий асргача сиёсий мавжудияти йўқ эди. Авваллари асловларда рус дегон бир исм йўқ эди. Бу исм фақат нурмонларни ишғолидан кейин пайдо бўлғондур. Нурмонлар ажратлик аскарларга “верег” (VEREG) дер эрдилар. Вереглар шимолга юриб асловларни итоатга килтурғон нурмонли гурухлар ҳам бу вереглар тоифасидан ўлдуғу ҳолда аларга руси дер эрдилар.

Бу рус (RUS) калимасини асли “RUSI”дур. Фин лисонидаги (RUOTSI)дан келғондур. Финлар Маллер (MAELLER) кўл соҳилиндаги усуйичиларга “руси” (RUSI) ўлароқ кечкон сукардан рус (RUS) шаклина сутулғондур.

Аввалларда асловлар усуйичдан келғонларни булар руслар, деб рус исмила зикр қилур эрдилар. Сўнгларали нурмонлар ҳокимияти даврида бу исм умумлаштирилиб, замонла асловларни ҳам шомил қилуб яна ҳам кенгаймишдур. Бир муддат нурмонлар ва асловлар

оросида исмда, феълда фарқ бўлса ҳам мурури замон ила бу фарқлар ўртадан кўтарилиб кетғондур.⁶

РУСЛАРНИ ФЕЪЛЛАРИ, ХҮЙЛАРИ

Нурмонларни истило даврида яшағон асловлар ғоятда ибтидоий турмушда эрдилар. Гаф ва сўзлари содда, ёзувлари йўқ, кўчуб юрадурғон бадавий ҳаётда яшар, бутга топинар бир ҳолда эрдилар. Ваҳший, қўпол мизожлик, ахлоқ деган бир нарса йўқ, агар меҳмон келса ўзида бир нарса йўқ эса, кўшниларидан ўғирлаб олурлар, бу ҳазлари ўз ораларида айб саналмас эрди.

Саловларда оиласирии ришталар ниҳоятда заиф эди. Чашма бошига сувга келгон қизларни олуб қочор эрдилар. Янги туғулгон қиз болаларини аксарият ўлдириур эрдилар. Оиласирии турмуш оғирлиғига дучор бўлғонлар ичларидаги қари хотунларни ўлдирир эрдилар. Зотан, саловлар ичинда хотунлар бир сигир ҳолинда эдилар. Оиласирии давомли ҳаёт йўқ каби эди. Оиласирии баҳт нима, саодат нима, билмаз эдилар. Ўрмонлардаги аччиғчучук, сассиф гиёҳларни, эшак қулогига ўхшаш ёввойи гиёҳларни ер эрдилар. Ўлукларини куйдуруб кулинни тўплаб, маросим билан муносиб жойларга кўярдилар.⁷

РУСЛАРНИ ОДАТЛАРИ ВА НОМУССИЗЛИКЛАРИ

Рус воқеанависларидан “NESTOR”ни қовлиға кўра, силовларни масиҳий диниға сўқуш учун кўб заҳмат чиккон Ондарий исмидан бирроҳиб силовларни ажойиб феъл-хуйларидан баҳс этодур. Замин мусоид бўлмағони учун ёзишни раво кўрмадук. Бовужуд он қизикроқ воқеалардан бир-икки ҳикояни нақл қилишни зааррасиз кўрулди.

1) Русларни тарихан исбот вужуд қилғонларидан бошлиб княз деб шухратлари чиқди. Рус князларини машҳурларидан бири мудҳиши Ивандур. Бу мудҳиши Иванни ахлоқи тарафдан пастлиғи ҳам мудҳишдур, ажибдур. Масалан, бу Иванни онаси (ELENA) фоҳишиалиқда шухрати чиқди. Ошикларидан биринжиси ва яхши кўрғони “Иван Фиёдаравич ила ошкор ишқозлиқда давом этди. Шу даражадаки, мудҳиши Иван шарм қилмади. Аммо миллат ва давлат кишилари шарм қилдилар. Ошиқ ва маъшуқани эъдом этдилар, шармандалиқға хотима бердилар.

2) Ивандин кейин келғон иккинчи Екатрина бўлса 64 уда (хона)сининг эшиклари бирбириға тўғри очилғон 64 давлатни тарзидаги Ленингроддан Нева дарёсила бориладурғон Детский Селодаги қасрини майдонида аскарларини кўрук қилур, намойишда салом бергон аскарлари тор шим кийгонлари бир қиёфада қўлида миљтиқ саф дар саф турор эрдилар. Екатрина аскарларга кўз ташлар, қайси бир аскарни қаду коматини ёқтираса, ўшал аскарни мўлжалга олуб, ёварларига ишора ила кечалик зиёфатга даъват қилар, қаср ичида ҳафталарча у аскар ила базм қилар, айшу ишратдан сероб бўлғондин кейин у аскарни эъдом этар эди. Қайдоқ бўлса бўлсун, Екатринани сиёсий зафарлари тарихда событдур. Аммо ғарлиғи ёзиб тугатилмас бир тарихдур.

3) Оқ ўрус дегон русларни охирги подшоҳлари иккинчи Николайн хотуни (қироличани) машҳур ўйнаши Распутинни сурати ва тарихни кўрсатишича ниҳоятда жисмлик, говдалиқ бир рус папасидур. Қиролича бу ошиқидан хеч айриломади. Николай ҳам ман қилмади ё қилолмади. Распутин исмли бу папас (пўп) маликани орзусига кўра ҳар вақт қасрни орқа тарафидаги боғдан келур, боғга очилғон хос эшиқдан кириб маликани омода қилғон меҳмонхонасиға хозир бўлур, ўшал ишратхонада айшу нўш давом этар. 1927м.да саёҳатим асносида бу жойларни сайр этконда Распутин билан малика (қиролича) Александра Фёдоровнани анвои расмларини кўрулғон эди. Бу ҳикоялар медалйённи бир юзидур. Медалйённинг иккинжи тарафиға боқилса буниси яна ҳам ажиброкдур.

⁶ Прўфесор Дуфтур Ақдас Курот: Қодир Миср ўғлу Масков мазолими. Истанбул 1970

⁷ Қодир Миср ўғли. Москов мазолими табъ Истанбул 1970м.

Иккинжи Николайни маъшуқаси бордур. Маҳбуба маънода FEVARITKA дейиладур. У хотуннинг суратлари билан барча уйлар, хужралар ёсалмишдур. Бу хотун Николайни расмий ўйнаши (митраси)дур.

Русларни ахлоқсизликға оид ҳикоялари кўбдур. Бу қадари кофийдур. Сув дегонда дарёлар кўз олдида намудор бўлиши бадиҳийдур. Русларни бундок ёқимсиз, ҳаёсиз одатлари Московни зотий васфларини исботи учун етарлик бўлса керак. Рус подшоҳларини оиласи турмуши бу даражада ночорлиғини билгон ўқувчилар бошқа рус тоифасини ахлоқ ва одобини шунга қиёс қилсунлар. Туркистонга маданият келтурдик, деб иддао қилғон рус оғобекларини яхши тонисунлар, яхши билсунлар. Русларнинг яқин тарихларидан бири аларда кўрулғон қон, ваҳшат ва зулмларини ирқий ва зотий майллариға атф қилинса еринда бўлодур.

РАСПУТИННИНГ ОҚИБАТИ

Распутин бир папасдур, масиҳий динига хизмат қилодур. Пўпларни оиласи, авлоди бўлмайдур, ҳаётида уйланмайдур. Шундок пўплардан бири Распутиндур. Малика Александра Фёдоровна билан бўлғон алоқаларини, муносабатларини кўргон, билғон давлат кишилари ҳазм қиломадилар. Ниҳоят у ошиқни эъдоға қарор бердилар. Княз Юсуфўғни раёсатида бир қоч аслзодалар тўпланди. Кечалик бир зиёфатга даъватли бўлдилар. Распутин ҳам сухбатга чакирилди. Сухбатда Распутинга зиёдароқ ичириб маст қилдилар. Шу ҳолинда топпонча ила отиб ўлдирдилар. Ўлугини Нева дарёсида ташладилар. Бундан хабардор бўлғон киролича (малика) Распутинни ўлугини дарёдан чиқортди, куруқлиқда қора туфроққа кўмдирди.

РУСЛАРДА ҲУКУМАТ ҚУРУЛУШИ: Силовларни давлат шаклиға киргонлиги князларнинг саъиу ҳаракатларила майдонга чиқғондур. Руслар ҳукумат идора ишларини бироз йўлға қўйғондан кейин князларни ерида тсар (TSAR) чор калималарини қўлладилар. Бу тсар калимаси румонинг машҳур императури Сезарни исмидан олиниб, Москов лаҳжасила тсар шаклина қўюлғон имперотур маъносидадур.

Зикри кечкон сифатларила руслар ўзларини бироз тутиб олғондан кейин ҳамма ғайратларини харжлаб:

Аввалан, Киеф шахрини, сўнгра Новгород шахрини қурдилар. Рус тарихчиси Несторни айтгонидек, русларни исбот вужуд қилғон тарихлари сана (862)м.дур. Русларнинг насоро динининг қабул қилғон тарихлари (сана 980)м.да Владимир тарафиндан расмий ўлароқ юзага чиқмишдур.

МЎҒУЛЛАР

МЎҒУЛЛАР интизомли (дисиплинли) ташкилотчи бир қавм эрдилар. Лаҳастон (Пўлша)дан сариг денгизгача бир ит алардин беижозат хуру олмас эрди. Мунтазам пўстлари ишлар, тижорат ишлари мураттаб йўлға қўюлғон, узун масофалик сафарлардаги йўлчиларни роҳати учун ҳар ерда карвонсаройлар, сув йўллари, захира омборлари, хазиналари, божхона(жумрук)лари бор эди.

Олтун Ўрда яъни, мўғулларни таҳти идорасида руслар уч аср қолдилар. Буни тарих саҳифаларидан силишни имкони йўқдур. Ва яна Олтун Ўрда тарафиндин Булғорни фатҳ қилинғон тарихи 1236м. эди.

Ўқтойхонни вафотидан кейин Ботухонни ўн икки йиллик тақаддуми натижасида Киефни олғондан кейин (Ғоличия) GALIGIA Можаристонгача ҳатто Диёна??? Муҳосарада эди. Олмония бўлса бу таҳдид ила суқут арафасида эди. Мўғул урдусиға муқобил келадурғон ҳеч қандай бир қувват йўқ эди.

Аммо қўмондон Ўқтойхонни вафоти муносабатила яъни, қадарни қудрати ила Олмонияни фатҳи таъхир бўлди. Бу тарафда русларни вазиятлари заиф, ночор эди. Биноан алайҳ рус князлари тўғул давлатиға итоат қилиш, амрлариға фармонбардор бўлиш

шартила так-так ўлароқ хоқон Амир Темурни ҳимоясиға кирап эрдилар. Шу ҳолда Москов шахри ва давлати қайдоқ қурулди, дегон бир савол келадур.

Арз ўлинурки, аслида финлар ила маскун бўлғон бу соҳа ўн биринжи асрда русдан бошқа миллатлар ила оролашиб, руслар ҳам келуб, яралмишакга бошладилар. Бу ҳол Владимир Тумоқни вақтини жалб этди. Бунинг устиға учунжи ўғли Юрий Дўлғруқни Московга келтириб ўтқузди. Булардан Юрий Данилович мўғул аслзодаларидан бир қиз ила уйланиб хон саройида эътибори ортди. Бу сояда рус бўлғон раиятларнинг вазиятларини таъқиб этуб хонга билдириш вазифаси тофширилди. Бора-бора бож ва хирожларни тўплаш салоҳияти ҳам бунга қўшумча ўлароқ берилди.

Бу ҳангомда катта йўлларни, катта дарёларни қўшулушидаги бу Москов шахрига рус бутхонасининг митрўпўлиди (руҳоний раиси) Пётр оёқ босиши билан Москов ва мусулмонларга қарши русларни ҳам маркази ҳам мудофаа қалъаси шаклини олди.

Шу ҳолда Олтун Ўрда хонлари ўзларини қилғон хатоларини мусомаҳаларини таҳликалик оқибатини кўруб, Московни ўртадан кўтаришга қарор бердилар. Бу тарихдин бошлаб барча мусулмон давлатларни ғояси, ҳадафи Мовковни йўқотиш бўлуб қолди. Фурсати келдикча ҳамон Московга ҳужум қилуб Московни олиш учун мусулмон давлатлари бор қувватини харж қилур эдилар.

Зикри кечкон воқеаларга кўра, аксар вақтларда мусулмонлар Московни муҳосара қилар, руслар бўлса бутхоналариға сиғинар, ҳазрат Марям (ВОЛІ MATERI)дан имдод сўрар, ниҳоят мусулмонларга жизя беруб, мусолаҳа ила муҳосарадин, ҳужумдин кутулур эрдилар.

РУС КНЯЗЛАРИЧА⁸ қаламравидаги раиятлариға амрларини ноғиз бўлиши, амсоли ва акрони ичинда соҳиб нуфуз бўлуш ғояларидан эди. Шуни учун князлар ҳамиша мусулмон давлатлари ила муроссо-мадоро қилишга мажбур каби эдилар.

У асрларда руслар мусулмон давлатларила сиёсий алоқаларини бир низомга қўюб иқтисодий алоқаларини тузатиб, бир нав хотиржам бўлишға мойил бир сиёсат таъқиб этмақда эдилар. Ҳамиша бир чўқуб ўн қараб яшар, жузъий бир хатога тушуб қолмасликлари учун доимо эҳтиётлик бўлуб мусулмон давлатлариға тўлайдурғон жизяларини таъхир қилмай вактида тўлаб, қарзларини адо қилуб турор эрдилар. Ҳамда муносабат келғонда хоқонга⁹ ҳадялар, хонларга пешкашларни ҳар навни тақдим этуб, аларни муҳаббатларини ўзлариға жалб этар, адован қилуб, ғазабланишларидан ҳазар қилур (эҳтиёт бўлар) эрдилар. Узун замонлар, асрларча Московни ҳоли шундоқ кечди. Келажак саҳифаларда баён қилинадурғон воқеалар, ҳодисалар тарихдин бир набза ўлароқ муҳтарам ўқувчилар назар вақтлариға.

Тубанда зикр қилинадурғон Мовков князлари ва бошқалари мўғулларга (Олтун Ўрдага) бож ва хирож, турли жизялар, тазминотлар беруб, жон сақлаб яшадилар. Бу муддатни муаррихлар уч аср деб кўрсатадилар ва яна буни тарихдин силиб бўлмайдур, деб таъйид қиладурлар.

Тариха бок, билурсан шаъни қадиминг, эй жон,

Қочу кира амримизда русу хито мусаххар.¹⁰

1389м. санада княз Дмитрий Дёнский вафот этди. Бобосининг ўрнига Василий Димитрович княз ўлароқ, тахтга ўлтурди. Василий бобосининг вафотидин олти ой кейин изҳори итоат таждиdi байъат қилуб, хон Тўхтамишга мурожаат қилди. Василий Тўхтамишхоннинг илтифотиға мазҳар бўлди. Баъзи имтиёзлар ҳосил қилди. Василий баъзи тааҳҳудларда бўлинди. Лозим бўлғонда аскари ёрдамда бўлиш моддаси ҳам аҳдномасида мазкурдур.¹¹

ТАРИХДИН ЯНА БИР НАБЗА: 1400м.да рус князлридан Туир Михаил ўлғондан кейин авлоди оросида таҳт талашиб ихтилоф бўлди. Ичларидан фаросатлик Иван Крим

⁸ Княз хон маъносигадир. Арабчада амир дейиладир.

⁹ Хоқондан мурод Амир Темурдур.

¹⁰ Хито демак хитойдан мухаффафдир, чин демакдур. Чингизхоннинг чин пойтахти Пекинга истило қилғон тарихи 1225м.дур.

¹¹ М. М. Рамзий Талфиқул-ахбор ва талқиҳул-осор. 1908. Қозон.

хонларидан Темур Қутлуғхонга махфий суратда маҳсус марҳас юборди. Марҳасни Қримга келгон тарихи Қутлуқхонни вафоти муносабатила ўрниға таҳтнишин бўлғон Шодбекхонни жуласиға тасодиф этди. Марҳас Шодбекхонни зиёрат этди. Ивандан салом этди. Саломдан сўнгра қалом шулдурки, қайси усулда ва қайси шарт билан бўлсан князликни Иван ўз номида қолишни хоҳиш қиладур. Сиз жаноб хон ҳазратларидан ёрдам талаб қилуб мани ҳузурингизға юборди, деди.

Шодбекхон Иванни талабларини қабул этди. Етарлик ёрдамда бўлинди. Иван ҳам олғон қувватларни у силоҳларни берилғон таълимотга кўра ишлатди. Биродарларини, мухолифларини, амирларидан баъзиларини эъдом этди. Ҳукуматни қўлиға олди. Иқтидорга келди. Бобосини ўрниға княз бўлуб ўлтурди.¹²

Машҳур муаррих Хайруллоҳ афанди вақоевномасида Елдирим Боязид замонидаги русларни вазиятидан баҳс эдаркан, аларни Москов шаҳрида иқомат этуб тоторларни ҳокимиияти остида яшаб, жон сақлағон бир паринслик (хон)лик ўлдуқларини ёзодур.¹³

1475м.да Кримдаги Жинуиз ??? ва бошқа озок шаҳарлари усмонлиларнинг нуфузи остида иккинжи Боязид даврида эди. Русия – Туркияning аввалги сиёсий алоқалари, диплўмасий музокаралари бу тарихдин кейин бошланмишдур.

Учунжи Иванни иккинжи Боязидга ёзғонражономасини 31.08.1492 тарихи ила айнан воқеани ёзғон муаррих Карамзинни ёзуви: усмонлилар Русияга тоторларнинг асоратида яшағон кичик бир паринслик (аморат) назарила боқиюрларди. Русларни турклар ила бўладурғон алоқаси фақат Крим хонларининг воситаларила кўрулурди. Алоқалар зиёдалашиб, ниҳоят Туркия – Русия сафирлари 1497да қароргир бўлди.¹⁴

Рус князларининг раислари Яраслав бошда ўлароқ Олтун Ўрдага бориб, юзу кўзларини суруб, ёрлик (фармон) олур эрдилар. Аммо Черникоф князи Михоил ила Голич князи Дониял Рўмонович бош тортсалар ҳам кейинроқ булар ҳам мажбур бўлдилар. Курхан (мажбур бўлганидан) юз сурғонлардан Яраслав Чингизхонни пойтахти Қора Қуромгача кетди. Бир марра уни устидан шикоят қилинуб ариза тушконда марказда мухокамаси бўлди. Натижа оқланиб, ўз тахтиға қайtdi.

Ал-хосил куракчи русларни хаёти шундан иборат эди.

1155м.да туғулғон Чингизхонни исми “Тимучин”дур.

Чингизхоннинг пойтахти Қора Қуромда бўлғон вақтлариға тўғри келса керак. Ани душманларидан яъни, руслардан бири Чингизхонни рақиблариндан Жомуқодин, толадаги кўйларни оғилларига қадар қуғлоб келгон бўриларга ўхшаб бизларни қувлагонлар кимлардур, деб сўробдур. Жавобига Жомуку айтибдур: манков Тимучинга тобеъ одамизодни гўшти билан боқилғон тўрт кўпак бордур.

Тимучин аларни темир занжирга боғлар эди. У кўпакларни пешоналари мисдан, тишлари ўткур, тиллари кафшдўзни бигизига ўхшайдур, юраклари темирдан, қамчи ўрнида кўлларида эгри қиличлари бордур. Қориб, қоройчодур, отлари шомолдур, уруш кунларида одам гўштини ейдурлар. Ҳоло алар занжирдан бўшоғондурлар, қўшук айтиб нашъаланур, кайфланурлар. Бу тўрт кўпаклар Жаба, Қубилой, Субутой, Жийламадурлар.¹⁵

Чингизхоннинг ўғли Жўжихондир. Аниг ўғли Ботухон Шарқий Оврупога урушға жўнар экон, Субутойхон анга ёрдамчи бўлиб 1336м.да йўлға чиқдилар. Бу сафарда Даشتி Қипчоқ бутунлай, Булғон ўлкаси тамомила, Крим, Дарбандарга қадар узайғон Қафкос худудлари ва Эрон мўғулларни қўлиға ўтди.

¹² М. М. Рамзий Талғиқул-ахбор ва талқиҳул-осор.

¹³ Қодир Миср ўғли “Москов мазолими”. Истанбул 1970м.

¹⁴ Қодир Миср ўғли “Москов мазолими”. Истанбул 1970м.

Karamsin – Histoire de le Russie T.G.P.

289'den naklen HAMMER a.g.e. sh.34

¹⁵ B.Y.Vladimircov, a y, 91 s. gizlitarh,
P.KAFAROV TERCumesi, 106 s.

S.A. Kozin TERCumesi, 147s.

1238м. Разан Владимир каби бир тоқим рус хонликлари түғуллар тарафиндан ишғол қилинди. 1240м.да Киев шаҳри олинди. Бундан сўнгра охиста-охиста навбат билан Новгород, Ростоф, Суздал, Яраслав шаҳарлари забт эдилди. Бу оралиқда руслар бир исён чиордилар. Исёнбоши Александр Невский эди. Аммо исён натижаси ақим қолди. Бу тарихдан кейин ғарб йўли Ботухон учун очик бўлди. 1242м.да БОтухонни аскарлари Лахастон (Пўлша), Можаристон ва Долмачани хароб қилдилар. (Долмача Адриятик??? денгизини шаркинда Триста атрофинда Албанияга яқиндир).¹⁶

Рус князлари Олтун Ўрдага тобеъ бўлғон муддатларича бож, хирож берғон ҳолинда муҳторият каби хурриятга, муҳториятлари нисбатида қувватга эга бўлур эрдилар.¹⁷

ОЛТУН ЎРДАНИ ОЛТУН ДАВРИДА Ботухон ва биродари Баракахонни 1255м.дан 1266 ғача ва яна Ўзбакхонни 1312м.дан 1340 ғача ўткон замонлари билхосса шоён зикрдур. Ушбу даврда Булғон ўлкасидан, рус князликларидан, Кримдан, Волга (Идил)ни паст тарафларидан то Хоразмғача андин Ўрта Осиёгача, андин Чинга қадар мазкур хонларни амри, ёрликлари ноғиз эрди.

Мўғулларни Ислом динига кира бошлиғон замони ҳам Баракахондан бошлонғон эди. Олтун Ўрда хонлариға Миср ҳукмдори ал-малик аз-зоҳир тарафиндан юборилғон ҳадяларни ибтидоси Баракахонни замонида эрди. Мўғуллар билан мисрликларни кудалашғон тарихлари 10.5.1320 милодийда ал-малик ан-носир мўғулларга домо бўлди. Мўғул қизи Мисрни қасрига келин бўлуб Миср маликаси бўлди. Замон Ўзбакхонни замони эрди.

Олтун Ўрдани мустақил ҳаёти 225 икки юз йигирма беш йилдур.

Бу саналарда Шарқий Оврупони жанубида Днепр дарёсининг орқасидаги ерлар, Крим, Булғор соҳалари, ўрта ва ҳам Волгани паст тараф каноралари, Жанубий Урол соҳаси, Қафқоснинг Дарбандгача узайғон қисми, Шимолий Хоразм, ошоғи Сирдарё ҳавзасидаги ерлар, Сирдарёни шимолида ва ҳам Орол кўли ила Эшим ва Сарифсу дарёлари оросидаги бўз кирлар, тоғлар, тефалар 14чи асрнинг охиригача Олтун Ўрда ҳудудлари ичинда эрди.

ЎҚУВЧИЛАР НАЗАР ДИҚҚАТЛАРИГА Мусулмонларнинг бу қадар ғолиб бўлишларининг ҳикмати шулки, алар барча харакатларини, муҳорабаларини Оллоҳ йўлида, Оллоҳ ризосичун қилғонларидан Оллоҳ таоло аларга зафар устиға зафар эҳсон этди. У мўминларнинг фаолиятларини ҳақила билдиғон қrimлиқ бир шоирнинг ўз замонасида қаламга олғон ашъоридан бир намуна ўлароқ муҳтарам ўқувчиларга тақдим:

?????????

НИЖНИЙ НОВГОРОДНИНГ ФАТҲИ¹⁸ 1377м.да Арабшоҳнинг ғайрати ила Нижний Новгород олинди. Унинг ажойиб воқеаси бордур. Русларнинг ичиндан Мардо Паринсий татарларга сотилди. Ўз давлатиға хиёнат қилди. Мусулмонларга тил беруб ҳужум кечасини тайин этди.

Кечалардан бир кечаси рус аскарларини ўюн-кулги, байрам қилғон кечаси шароб ичиб, кабоб еб, айши нўш ила, ошиқлар маъшуқларила мафтун бўлғон дардманлар маҳбубаларила бирлашиб бўлғон базми жамшид асносида хоинни ахбори билан татар аскарлари русларга бирдан ҳужумда бўлдилар. Рус аскарларини базмгоҳда тутдилар. Силоҳларини олдилар, аскарларни ўлдирдилар, баъзиларини асир олдилар. Шухар бўлса ҳеч мудофаа қилмасдан таслим бўлди. Чунки шаҳардагиларни баъзилари қочгон, баъзилари ёширгон эрди. Аксарият Волга дарёсининг юқори қисмиға жўнағон эди.

¹⁶ A.Y. YAKUBOVSKIY. ZOLATAYA ORDA 42, S

¹⁷ A.Y. YAKUBOVSKIY. ZOLATAYA ORDA S 45 ISTANBUL 1955.

¹⁸ Нижний Новгород. Бу машҳур шаҳар тижорат нуқтаи назариндан муҳим мавқедадур. Сўнг замонда ҳар йил бу шаҳарда “ярмарка” яъни, маъраз “кўргазма” бўладур. Хориждан, доҳилдан кўб тожирлар келадур. Катта тижорат муомалоти ривождур. 1926м.да Самара шаҳридан ва Апуро ила Волга дарёсидан жўнаб, Қозон шаҳрини кўруб, Нижнийга қадамниход бўлдум. Оғустда (август) кўргазмада хозир бўлуб, замоннинг мусоадаси нисбатинда мол олуб койкон эрдим. (Муаллиф)

Ҳикояси узундур. Орзу қилғонлар Якубовскийнинг “Олтун Ўрда” исмлик китобининг 181чи саҳифалариға мурожаатларини тавсия қиласиз.

Натижа эътиборила бу шаҳар осонлик билан мусулмонларнинг қўлига ўтди.

Амир Тўхтамишнинг Олтун Ўрда тахтига чиқғони ва Московга хужум қилғони

Тўхтамишон Олтун Ўрданинг тараққий қилғон энг яхши замонларида ҳам Русиядан оладурғон жизяларидан воз кечмади. Руслар 1360м.га ҳатто 1370м.ғача хирож тўлаб турдилар.

Тўхтамишон Олтун Ўрдани тахтига чиқуб, жулус маросимини ўтказғон йилини куз фаслида Москов князи Ивановичга ва бошқа шаҳарлардаги рус паринс (амир)лариға элчи юборди. Ўзини Волга хонлиғ тахтига чиқғонлигини, хон бўлғонлигини эълон этди. Ўзини ва ҳам русларни душмани бўлғон “Момой”ни енганини баён қилди.

Бу кунларда Москов бошда ўлароқ бошқа шаҳарлар ҳам “Куликова” муҳорабасидан янги бўшоғон муҳорабани туғдирғон ҳаражу маржидан ва оғир жароҳатларидан ҳануз тузолмоғон бир вактда ва ҳам рус аскарларини изн олуб торқоғон бир замонида Тўхтамишонни бундоқ ахтори русларга оғир келди, андишага ва ховфга тушдилар.

Руслар тўпландилар. Машваратлари натижасида Тўхтамишоннинг марҳас ҳайъатига яхши диплўмоси муомалада бўлиндилар. Яъни, “Толбуға ва Макшия исмлик икки кишини элчилик сифатида қимматбаҳо ҳадялар, лойиқ хизялар ила Тўхтамишонни марҳасларига қўшуб юбордилар. Ҳаммалари бирликда Қrimга келдилар. Тўхтамишонни зиёрат қилдилар. Ҳадяларини беруб, икки давлатнинг дўстона алоқаларини таъйид ва таҳқим этиб, узру ниёзлар ила рус марҳаслари Московга қайтдилар.¹⁹

Тўхтамишон Олтун Ўрда тахтига чиқғондан кейин Литвония Олтун Ўрдани имтиёзлик мустаъмараси бўлди. Аммо рус княzlари зоҳирда Олтун Ўрдага бўюн эккон бўлуб кўрунсалар ҳам ичларида тўкумни қорнига олиш учун пайт кутар эрдилар. Русларни бу зоҳирий итоатларидан Тўхтамишонни кўнгли тўқ эмасди. Тўхтамишон эса руслардан мутлақ итоат истар эди. Москов князи Димитрий Данской ҳам хонни бу орзусини ҳис этар (сезар) эди. Шунинг учун ёширинча ўлароқ Димитрий аскар тўплаш, кувват жамлаш учун Московдан ташқариға чиқғон эди.

Бу фурсатни ғанимат билғон Тўхтамишон 1382м.да тезлик билан Уко дарёсини кечди. Москов йўлиға тушди. 23.8.1382да Москов муҳосара қилинди. Мусулмонлар Московни олиш учун шаҳар ичига ўқ ёғдирдилар, сурларга чиқдилар, хужум нардбонларини қурдилар. Муқобилларидаги руслар Московни мудофаа қилдилар. Мусулмонларни бошларидан қизиқ мум тўқдилар. Оташин милтиқлар ила ва бошқа силоҳлар ила лойиқила урушдилар. Руслар хийлага бош урдилар. Бу ҳарбда Тўхтамишонни бош кўмондони шаҳид бўлди. Бу ҳодисани кўрғон Тўхтамишон ҳам ал-муқобала бил-мисл қилиб, Москов таслим бўлса, ҳеч гаф йўқ, ҳаммани жони амон, деб эълон қилди. Московни кўмондони “OSTEY” бу эълонга кўра, Москов шаҳар дарвозасини очди. Хон аскарларила шаҳарга кирди. Аскарлар кўмондон OSTEYни ўлдирдилар. Шаҳарни талаб, бўлаб, торож этдилар. Шаҳарни баъзи маҳаллаларида ўт туташди. Кўб одамлар ҳалок бўлди. Шаҳар ҳам харобага юз тутди. Хон буюк ғанимат олди. Жизя тўплади. Князлардан кўзи, ўзи тўйғудек олтун олди. Чарчағон аскарларила Қrimга қайтди.²⁰

Тўхтамишон Олтун Ўрда тахтига ўлтурғондан кейин ҳар тарафға юборғон элчилари қаторида Лахастонга ҳам элчи йўллади. Қирол VAGELLO ўзиға мунсиб бир усулда элчини эҳтиром билан қабул этди.

Ва яна 1393м.да Литвания князи Вайтўфтнинг биродари VITOLD тарафиндан ҳам Тўхтамишонни элчиси чиройлик истиқбол ила қабул қилинди.

¹⁹ Якубовский “Олтун Ўрда” китобини русчадан франсузчага бўлғон таржимасини матнидур. Туркча таржимаси Ҳасан Эрон с 214\5 Истанбул Маориф матбааси 1955м.

²⁰ Якубовский айни асар. 216чидан 218 саҳифалар ZOLATAVA ORDA

ХОҚОН АМИР ТЕМУРНИНГ МОСКОВГА ҲУЖУМИ

Московни фатҳи учун давомлик суратда хонларини, қўмондонларини Московга ҳужум қилишга фармон бериб турғон хоқон Амир Темурнинг бizzot ўз қўмондасида Московга ҳужум қилғонлиғини машҳур муаррихлардан Низомиддин Шомий, Шарафиддин Алияздийнинг “Вақоеънома”ларида ёзилғондур. Хоқон Амир Темур Московга қилғон бу ҳужумида Москов шаҳрини атрофидаги қўрғонга, қалъага яқин минтақалардан мўъзам бир ғанимат олуб қайтғонлиғи событдур.

Бу машҳур воқеани рус тарихчиси Якубовский “Олтун Ўрда” исмли китобида 257 саҳифада муфассал ёзмишdir. Маъхазларини ҳам далиллар билан исбот қилуб кўрсатмишdir.

Сўнгра ёзғонлиғига пушмон қилғондек ушбу сатрларни илова қилибдур: Биз бу хабарга ишонмаймиз. Рус тарихларинда Московни атрофидан баҳс қилинмоғондур. Рус крониклари (воқеанавислари) бу ҳодисаларни инкор қиласурлар. Русия жуғрофияси ҳақида саҳиҳ маълумоти бўлмоғон шарқ манбаълари Рязан туфрокларини Москов князлиғи ҳудудлари ила қоришдирмишдурлар. Бу сабабдин рус манбалари даҳо саҳиҳдур, деб аввалги ўзи ёзғон, эътироф қилғон жумлаларини ўзи такзиб қилодур.

Иститрод: Бу тазод жумлаларни ғариблигини кўруб, жавобан арз ўлинурки, рус муаррихи ўлан Якубовский “Олтун Ўрда” исмли китобида икки юзун зиёда манбадан, масдардан зикр қилодур. Воқеаларни у маъхазларга нисбат беродур. Шарқ муаррихларини ичиди мумтоз мавқе олғонлардан борҳо зикр қилғонларидан Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Алияздийни шуҳратшиор ва мумтоз вақеанавислардан қилуб кўрсатадур ва бу муаррихларнинг ёзувларини таҳсин ва тақдир этодур-да, аммо хоқон Амир Темурни бizzot Московга ҳужум қилғонлиғини, ворошларини²¹ ишғолила катта ўлжва ва ғанимат ва жизялар олуб қойтконелигини аввалан ёзиб, сўнградан нақз этуб, бу хабарларга биз ишонмаймиз, дейдур. Далил ўлароқ, шарқ манбалари Русия жуғрофияси ҳақида тўғри маълумот соҳиби эмас, дейдур.

Якубовскийнинг кейинги сўзича мухокама чилинғонда ҳам бизни мақсад событ бўлуб чиқодур. Бизнинг ғоямиз ва қасдимиз фақат, фақат мусулмонлар ила русларнинг мұхорабасидан баҳс қилиш, у тарихларда мусулмонларни мутамодиян ғолиб келғонларини, русларнинг ҳамиша мусулмонларга бож, хирож бериб, ўшал замонда Олтун Ўрдага, темурийларга (татарлар, мўғуллар)га итоатда бўлғонларини исботидур.

Аслинда мусулмонлар бир тараф, руслар бир тараф, темурийлар мусулмонлардан бир фард, Москов эса руслардан бир фардтур. Якубовскийни яъни, русларни иқорига қороғонда хоқон Амир Темурни ҳужуми Рязан ҳудудларида бўлуб, кўб ғанимат олуб қойтғони бил-иттифоқ событдур. Рус тарихларида мұқайядтур. Шу ҳолда бу иқорлари бизнинг даъвомизга етарлик даражада шоҳиддур, кифоят қиласур. Натижа эътиборила хоқон Амир Темурни Московга қилғон ҳужумида мусулмонлар ғолиб бўлдилар, кофиirlар мағлуб бўлдилар.

Юқорида иститрод эдилмиш жумлалар Якубовскийни ўринсиз, далилсиз иддаолариға бил-муқобала ёзилди. Бизни далилимиз мусбат (етарлик) бўлғонлиғи учун Якубовский тарафдорлари ҳақфа бош эгиб, арабу ажам (шарқ) муаррихлари ёзғон вақоеъларини ўлдуғу каби қабул қилсалар керак. Бу тарафи уқувчилар мұхокамасига.....

Жойи мuloҳаза: Модом (модомики) рус крўниклари, машриқ манбалари Русия жуғрофияси ҳақида тўғри маълумот соҳиби эмас, дейдурлар, қоидай куллийя ўлароқ, ал-муқобала бил-мисл қилиб, рус манбалари шарқ жуғрофияси ва шарқ ҳодисалари ҳақида саҳиҳ маълумот соҳиби эмаз, десак ажабо, бунга муориз чиқарми? Чиқмас ва чиқмас. Аммо биз Якубовскийга ҳурматан буни ёзмаймиз. Юқоридаги ёзувлар кифоят қиласа керак.

Хоқон Амир Темур тарафиндан Қрим, Киффани???, Озок ва соирларини ишғол қилғон тарихий милодий сана ила 1362чи ва 1363чи йилларга тўғри келади. Бу замонларда эрдики

²¹ Ворош – шаҳар ва ё қалъанинг атрофидаги маҳаллалар, минтақалар.

хоқон Тўхтамишхонга кўб ёрдамларда бўлинди. Тўхтамишхон ила Ўрозхонни ороси очилгон вақтларда хон Тўхтамишга беш мартаба етарлик аскари ёрдамда бўлинди. Бу ёрдамлар сабабила тўхтамишхон душманларига ғолиб бўлди, рақибларига ҳам ғалаба қилди.

Оз муддатдан сўнгра Тўхтамишхон бу ёрдамларни яхшиликларни унутди. Хоқонга хиёнат қилди. Тўхтамишхон ўзбошимчалик ила Табризга ҳужум қилди. Султон Аҳмадга шикаст беруб, Табриз шахрига кирди. Шаҳарни толон-булон қилиб, ости билан устини баробар қилди.²² Воқеа милодий ҳисоб ила 1383 шамсий ҳисобга тўғри келадур.

Бу воқеани эшитгон хоқон Амир Темур дарғазаб бўлуб, ўзбиларманд Тўхтамишини тавбих ва таъдид учун амр содир қилди. Тўхтамишхон қилғон ишидин пушаймон бўлуб қочди. Хоқоннинг ҳудудидан чиқиб, ўшал замондаги Киеф (бугун Украина нинг маркази) княз Вайтуфтга илтижо қилди.

Бу ҳодисадан зиёдасила мамнун бўлғон княз Вайтуфт фурсатдан истифода қасдила аскар тўплаб, Крим хонлиғига ҳужум қилди. Ўрталиқда катта бир жанг воқеъ бўлди. Крим хонлиғи ғолиб бўлди. Руслар тазминоти ҳарб тўлади. Ҳар йилда (30,000) ўттуз минг сўм олтун жизя тўлайдурғон бўлиб, ҳарб тўхтатилди. Муоҳадага кўра, Вайтуфт Тўхтамишхонни ўз мамлакатидан чиқариб юборди. Руслар яна мусулмон хонлигини таҳти раҳмати қолди.

ХОҚОН АМИР ТЕМУРГА ТОБЕ ТАТАР ХОНЛИКЛАРИ

Мусулмон ҳукмдорларидан Амир Эйдигу иродаси қувватлиқ, энержи (ENERGY)га молик, хушёр бир шахсият бўлуб, Шарқий Оврупода татарлар ҳокимиютини майдонга чиқорғон ғоюр, жасур бир йигит эди. Маданий ҳамсаоялари (қўшни)лари руслар, Пўлша, Литвония давлатларини роҳатсиз қиласурғон қувватга, журъатга эга эрди.

Амир Эйдигу ҳамиша тетик туродурғон одати бор эрди. Руслар ила Литвония оролариндаги зоҳирий алоқаларини давомли таъқиб этарди. Москов князи Василий Димитрович ила Литвания князи Вайтуфтни бир-бирлариға солишга ҳарис эрди. Фурсат тоғиб 1409м.да Василийга хат ёзди. Мазмунида Василийни ҳарбга қизиқтириди, аскарий ёрдам беришга ваъда қилди. Ниҳоят Василий Эйдигуни сўзлариға ишонуб, Литвонияга аскар жўнотди.

Василийнинг Литванияга хусумати ошкор майдонга чиқғонлиғидан амин бўлғондан кейин Амир Эйдигу Литвания князи Вайтуфтга элчи юборди. Ҳарбга саришта кўруб, ҳозирланиб турғон Вайтуфт элчини чиройлик усуlda қабул қилди. Музокараларида элчи айтди: сан бизга дўст бўл, биз ҳам санга дўст бўламиз. Москов князи Василий атрофидан баъзи шаҳарларни олуб, юртини кенгайтмоқчи, сани туфрокларингда ҳам кўзи бор. Бизга ва ҳоқонга олтун, кумуш ва қийматли ҳадялар юбориб, аскарларимизни ёрдами билан сани ерларингни олмоқ, шаҳарларингни хароб қилмоқ, кулини кўкға совурмоқчи, деб тирнок урушдилар.

Амир Эйдигуни ду тарафлик ўйнағон бундек рўл (ўюн)ларидан кейин Москов ила Литвания (икки тараф) панжа-панжа тутушди. Ҳарб оташи ёнди. Василийга берилғон татар аскарларининг ёрдамлари ила Василий урушди. Қонлар тўкулуб, қиёмат қўпди. Шаҳарлар, қишлоқлар вайрон бўлди. Ҳар тарафда харобалар, хасоралар юз берди. Москов ҳам заиф, Литвания ҳам заифландилар. Сулҳ ила икки тарафни ёроширилди. Бу босдини натижаси, фойда татарларга бўлди.²³

Бу ўюнлардан кейин Амир Эйдигу тинч ўлтурмади. Махфий ва ошкоро ҳарб ҳозирлиғига бошлади. Москов князлиғига ниҳоят бериш қасдила тўплогон буюк қувватлари билан 1409м.да Московга ҳужум кўмандасини берди. Аскарларила Москов атрофини қушатди, ўраб олди. Муқобилида руслар ам бор қувватларини тўплаб, дохилдан

²² Нахаби Табриз қатлу горат ??? Тарихи нозанин Табриз. (Абжад ҳисобила 787 ҳижрий санадир) Равзатус-сафо тарихи. Мухаммад Ховандшоҳ таълифи.

²³ Якубовскийнинг “Олтун Ўрда” китобининг франсузчасидан таржимаси Ҳасан Эран 1955 Истанбул.

ва хориждан лойиқила мудофаа қилдилар. Натижада на уро зафар ва на уро хатар, ҳар икки тараф баробар бўлди-да, икки тараф ҳам муторакаға мувофақат этдилар. Ниҳоят уч минг 3000 олтун жизя олуб, Эйдигу муҳосарани тарк қилуб, Кримга қайтуб кетди.

ХОҚОН АМИР ТЕМУРНИНГ ҚЎМОНДОНЛАРИДАН АМИР ЭЙДИГУНИ РУС КНЯЗИ ВАСИЛИЙГА ЁЗФОН ДИПЛўМОСИЙ ХИТОБИННИГ ТАРЖИМАСИ

Тарихшунос Кармзин айтадур: Амир Эйдигу Москов воқеасидан қайтуб Олтун Ўрда марказиға келғонидан бир муддат сўнгра Москов князи Василийга ёзғон хитоби (нўтаси)нинг кўфияси.

Василийга ва ўғиллариға ва амирлариға Эйдигудан салом. Саломдан сўнгра билғилки, сан Тўхтамишхонни химоя қилиб, миллатчилик сифатила уни шаҳарингда муҳофазат қилғонлиғинг учун улуғ хоқон мани силоҳшўр аскарларим ила сани устунгға юборди. Орамизда яхши муҳораба бўлди. Баҳт ва иқболинг ёрий берди, янадан кинязлиқда қолдинг.

Билғилки, бизни элчиларимизни, тужжорларимизни, зиёрат учун Московга келғон раиятларимизни лойиқила эъзозу икром қилмабдурсан. Собиқ рус княzlари хоқонларимиз ила бу тариқа муомалада бўлинмас эрдилар. Сан Русия давлат кишиларидан сўраб билғил аларни муомалалари қайдоқ бўлур эрди. Билғилки, рус княzlари аввалдан бизлар билан гўзал алоқада бўлуб, ҳақила итоатда бўлур эрдилар. Бизга мансуб бўлғон ашхосни иззат ва ҳурмат қилур, жизяларни, хирожларни ўз вақтида қувват кўлланмасдан адо қилур эрдилар. Бундоқ муомалаларидан сани хабаринг йўқ эмиш каби кўрунурсан. Ўткон Темир Қутлуғхонни сан зиёрат қилмоғон хизматида бўлинмоғондурсан. Амирларингдан бирортасини юбормоғонсан. Ўғли Шодибекхон отасини тахтиға ўлтурди. Жулусиға етти саккиз йил бўлди. Зиёратиға шитоб қилмадинг. Ёхуд марҳас йўлламадинг. Ва яна Фўлодхонни тахтга ўлтурғониға уч йил бўлди. Ҳузуриға мумассил юбормадинг. Сан эса рус княzlарининг каттаси ва ҳам раисидурсан. Бошқа княzlарни савобли, хайрли йўлларга, сулҳжӯ ишларда бўлишлари учун сандан аларга иршод яхши таълимотлар лозим эди. Ҳолбуки, княzlарни фитна йўллариға бошламоқдасан.

Вал-ҳосил, сани қилғон ишларинг яхши эмасдур. Санга лозим шулки, ўтконларнинг туткон одоб усулларини ўрганиб, аларни йўлида бўлғойсан, аларни насиҳатлари, васиятлариға кўра амал қилғойсан.

Агар князлиқни санга тоғирилишини истасанг, ҳолан фалоний, фалонийларни элчи қилуб юборғил. Жонибекхонни замонида тўлаб келғон жизяларингни бекаму кўст элчилар кўлидан юборғил.

Ҳар доим улуғ хоқонга ёзғон мактубларингда рус аҳолисини кўб факир, деб кўрсатурсан. Ҳолбуки, ман ўзум кўзум билан кўрдум. Ҳар бир дехқондан бир сўмдан ва раиятлардан ҳам пул тўплаб олуб, пулларни хазиналарда омбор қилмоқдасан. Сани бу ишларингни яхши эмаслигини танбеҳ қиласман. Сани бу қочомоқлик ўюнларинг хўжасидан қочгон қулга ўхшайдур. таҳрир 813х.- 1409м.²⁴

1416м.да Амир Эйдигу Кримга ҳукмдор бўлди. Ушбу санада Киеф шаҳрини ва атрофларини ишғол этди. Шаҳар ичини ва ташқорисини ёқди. Хонумонларини яғмо этди, талади, бўлади, бир ҳаробазор шаклиға сўқди.²⁵

Амир Улуғ Мұхаммад мусулмонларнинг қаҳрамон йигитларидан биридур. Ёровлик бир кўмондондур. Московга яқин мусулмон давлат чегараларида ёшайдур. Муносабати ила баъзи вақтларда Московга ҳужум қилар, буюк хасораларга йўл очар, русларга катта зарарлар берар эди, кўб файратлик эди.

²⁴ М.М. Рамзий Талғиқул-ахбор ва талқиҳул-осор фий вақойии Қозон ва Булғор ва мулукут-тотор. Жилди аввал с.645 Табъ Ўринбург 1908м.

²⁵ Якубовскийнинг “Олтун Ўрда” китобининг туркча таржимаси Ҳасан Эран 1955 Истанбул.

1439м.да Московга бир ҳужум қилди. Ворошларини ёндириди, Московни суртиға сиға чиқуб Москов аҳлини хавфу харосга тушурди. Суртиғасида ўн кун қолуб, Московни хейли таҳдид қилди. Оқибатда мусолаҳа ила тўйғундек хирож олди. Московдан узоклашди.

1450м. саналари Амир Сайид Аҳмадхон Литванияга оқин қилар, гоҳо Московга ҳужум қилуб, русларни шошириб турор эди. 1451м. фужъатан (кўқусдан) Московга бир ҳужум қилуб, шаҳарда ва атрофида бўлғон вайронликларға сабаб бўлди. Нихоят 1455м.да Литванияга қилғон бир ҳужумида душманга асир тушди. Ва лекин 1457да Литваниядаги асоратдан қочуб қутулғон мард йигит эди.

1480м.да Амир Аҳмадхон Московга шиддатлик бир ҳужум келтурди. Москов яхши мудофаа қилди. Совуқни қаттиғлиғиндан муҳосаранинг самарасиз қолиши эҳтимолини идрок қилғон Амир Аҳмадхон Москов князи Иван ила сиёсий мухобара бошлади. Бир тарафдан ҳужумни давом этдириди. Музокара натижасида 60,000 олтмиш минг сўм (рубл) жизя муқобилинда Аҳмадхон ошкор суратда аскарларини тўплаб, ўз кароргоҳиға қайтди.²⁶

СОҲИБ КИРОЙХОННИНГ МОСКОВГА ШИДДАТЛИК ҲУЖУМИ

1541м.да Қрим хонларидан Соҳиб Киройхон Тунанҳари (Ростоғ – Дун) дарёсини кечиб ўтди. Сўнgra Московга ҳужум бошлади. Ҳужуми хейли шиддатлик бўлди. Руслар муқобаладан ожиз қолдилар. Москов князи Иван ва биродари Юрий умидсизландилар.

Ўн ёшиндаги подшоҳ Иван душманнинг бундқ ҳужуми қаршисинда шошиб қолди акаука шаҳарни ташлаб қочишга ҳаракатда бўлдилар. Бутхонага кириб йифи ва зори қилдилар. Халқ ҳам подшоҳлариға қўшулуб йигладилар. Зору ниёзда бўлиндилар.

Мусулмон аскарларнинг зарбасиға тоқат келтуромағон миллат саросимада қолди. Халқ-да ҳаяжонга келди. Бу ҳолни қўргон давлат кишилари тўпландилар. Машварат қилдилар. Икки киши аскарий қўмондонлиғининг аҳдасиға олдилар. Ҳаммалари иттифоқлашиб, подшоҳни ҳузурида бир мажлисда бўлиндилар. Аҳли мажлис катта-кичик барча бир овоздан, эй подшоҳимиз, сиз Московдан қочманг, хорижға чиқманг, Москов бўлса авлиёларнинг руҳлари хурматидан маҳфуздор, ҳаммамиз фидокормиз, то тирикмиз, танда жонимиз бор, сизга зарар еткурмаймиз, ҳаммамиз қурбонмиз, деб аҳду паймон қилдилар. Йифи-зори бошланди. Пўплар олдида, қўмондонлар ва бошқалар орқада ҳаммалари бутхонага кирдилар. Марям онани муқаддас сурати ва ҳайқали қоршисинда эгилдилар. Зор-ниёзда бўлиндилар, дуо қилди, йигладилар.

Дуоларининг маолан таржимаси будур: Эй Худоё, вақтила обо ва аждодимизни Амир Темурни қаҳридан қутқозғондек бизларни ҳам ушбу билан қутқозғил.

Чунки аҳоли ва раиятларимиз биздан мадад тилаб ёрдамларимизга мунтазирдурлар.

Руслар бутхонада олиҳаларидан нажот тилаб, тазарру билан дуо қилиб турғонда баъзи донолари Соҳиб Киройхон билан сулҳ, музокараларини юргузуб турғон эрдилар. Дуолари битар-битмаз мусолаҳа ҳам икки тарафни ризо ва рағбати ила тамомланди. Соҳиб Киройхон қаноат қилғудек хирожни руслар тоғширилар. Соҳиб Киройхон муҳосара қилуб турғон аскарларини тўплаб, Қримга қайтди. Москов ҳам ором ва очик ҳавода нафас олишға бошлади.²⁷

ЎРУС КЕЛДИ – У РУС

Ривоятлар, воқеалар, ҳодисалар кўбдур, беҳисобдур. Хулосаси, узун замонлар руслар бир тараф, мусулмонлар бир тараф давомлик муҳораба ила машғул бўлдилар. Москов асрларча мусулмонлар (Олтун Ўрда)нинг, Оқ Ўрданинг ҳужумиға маъруз қолди. Каррот

²⁶ Якубовский, “Олтун Ўрда”, с. 313. к. в. Базиловичдан наклан.

²⁷ М.М. Рамзий Талфиқул-ахбор ва талқиҳул-осор. Табъ Ўринбург 1908м.

маррот мұхосарада қолди. Москов ила Крим хонлари бошқирд татар мусулмонлари оросида асрларча жангу жидол давом этди.

Мурури замон ила хоқон Амир Темур дорулбақога риҳлат қилди. Ўрнини босғонлар Темурдек мазбут иш қилолмадилар. Амир Темурдаги шижаат, басолат, диёнат, ғайрат бошқаларда күрүлмади. Мусулмаонларни бир тарафдан шохи синди. Аввали тараққийлар, тақаддумлар эмди таданийга, таназзулга юз тутди. Хона жанглининг касофатидинму, иттифоқсизликдинму, иродатуллоҳ шундоқ тааллук тоғкон десокму, қисса шулки, 1552м.да Қозон шахри душман қўлиға тушди. Бу тарихдин бошлаб руслар ғолиб бўла бошладилар. Қозон шахри ва тобелари кеткондан беш йил сўнгра Бошқирдистон ҳам қўлдан кетди. Оҳиста-оҳиста руслар мусулмон ўлкалариға кира бошлади. Бу орада Крим каффа кетди. 1735 Ўринбурғ қўлдан кетди.

Бундан сўнгра русларни ҳадафи факат Туркистонгина бўлуб, тўрт кўзи Туркистон бўлиб қолди.²⁸

Руслар ила мусулмонлар орасида ал-муқобала бил-мисл шаклинда юз йиллаб, асрларча давом эткон мұхорабаларни оқибати Туркистоннинг шимолий дарвазасида (худудда) вое бўлғон охирги уруш майдонида Худоёрхон қўмондони Алимқулни шаҳодатидан кейин руслар:

1865м.да Тошкандга оёқ босдилар.

1875м.да Фарғона хонлигининг пойтахти Хўқанд шахрини олдилар.

1885м.да Урганж хонлиғи Хоразмни забт этдилар (бошқача ривоят ҳам бор)

1868м.да Зирабулоқ муҳоҳадасига кўра, Бухоро хонлигининг худ мухторлиғини тониб, дохилий истиқолиға эътироф ила Амир Музаффарни хон тайин қилуб, бир мунча шарт ичинда Московни химоясида қолдирилди. Шунинг билан Бухоро хонлиғига ҳам хотима берилди. Бу тарихдан кейин руслар Туркистонга ҳоким бўлғонларини эълон этдилар.

АСБОБИ СУҚУТ

Туркистоннинг қўлдан чиқиб кетиши арафасида асбоби таназзул зохир бўла бошлади. Чунончи, ўзаро жанг, ўртадаги ихтилоф, ихтилоллар натижасида туғулғон ифтироқ, бир тарафдан иқтисод тасири, яна бир тарафдан давлат воридотининг озлиғи, ердан чиқғон ҳосилнинг кифоятсизлиғи, мустаъмаралардан келадурғон бож, хирожларнинг кундан кунга озайиши, тижоратнинг касодлиғи сабабли гўмракий божхона даромадларининг нуқсони ва ғойруху ва ғойруху.

Мусулмонларнинг гирифткор бўлғон бу ҳолларидан онан фонан (дарҳол) огоҳланиб, хабардор бўлуб турғон душман фурсатдан фойдаланди. Бор қуввати ила, барча қуввати ила Туркистонга солдирди, урушди.

Руслар Фарғонага келуб, Хўқандни, Марғилонни олғон кунларинда Андижон ҳалқи тўпланиб, қози Асрор бошда ўлароқ жону дилдан фидо бўлуб, мудофаага ҳозирлик кўрдилар. Юртимизга ўрус аёгини бостурмаймиз, жонга жон, қонга қон, деб русларни босиб келадурғон йўллариға сад қилуб йўлини тўсдилар, чим босдилар.²⁹ Руслар чим саддидан ошиб ўтолмадилар. Чунки қаҳрамонлар, паҳлавонлар йўл бермади. Руслардан кўб аскар ҳалок, нобуд бўлуб, кирилди. Руслар ночор хийлага бош урдилар.

²⁸ Бу асрларда руслар учун пахта сиёсати мұхим бир масала бўлди. Зеро, амриконинг 1863м.даги дохилий сабабларила пахта чиқмади. Иссиф дengizlarga rus вопурлари озод чиқолмади. Шунинг учун руслар пахта истиқболини Туркистонда қидиришга мажбур каби кўринди. Руслар ҳудудлари кенгайиб, хатти ражъатларини маҳкамлаш баҳонасила оч кўзларини Туркистонга тикдилар. Рус дохийларини кўрушларича Туркистонда асалдан ариғ, сутдан анҳор оқадур. Қийматлик маъданларни кўксисида соклогон туфрокларга эга бўлиш, олтун тоғларга молик бўлиш мумкин экон. Русияда, Украинада сафоҳатда ёшаш нима керак?

Туркистонликларни хонажанглик ила машғул бўлғон вақтларида фурсатни кочирмаслик керак, деб руслар моддий-маънавий жами қувватларини тўплаб, Туркистонга юриш қилдилар. Ҳужум қилдилар. Эълони харб қилдилар.

²⁹ Чим босиши ўз замонасининг мудофаа ҳатларидан биридур.

Қозоқлардан Бойтурсун қозоқни тоғдилар. Унинг воситасила Орзуқулбекни қўлға олдилар. Бу икки сотилғон раҳбарлар русларни от чиқмас йўли билан айлантириб, шаҳар ичиға келтириб Култепа дегон жойдан чиқариб қўйдилар. Чим босилиб, масад қилингон мудофаа хати жой жойинда қолаверди. Шундок қилиб, Андижон шаҳри ҳам қўлдан кетди.

ИСТИЛО ДАВРИ

Руслар турлик йўллар билан ватанга (Туркистонга) истило этди. Охиста-охиста тилга истило, сўнгра динга хужум қилишга бошладилар. Аввалларда янги кўза суви тоза дегондек, ҳар бир тўғрида халқға кенгчилик кўрсатилди. Чунончи, тижорат сарбаст, йўллар тузатилди, темир йўли ва бошқа йўллар тузатилди, халқни Москов тижорати илиа машғул қилди. Бир тарафдан пахтачилик ишиға ривож берди. Пахта яксюнчилиги тараққий қилди. Хуроса, руслар ўзиға тинч, дasti дароз кишиларни қўлға олуб, аларнинг воситаларила дехқонлардан лойиқила фойдаланиш, ишчини ишхоналарга боғлаш, халқни хукуматга боғлаш сиёсаларнини тутдилар. Бу ишларни кўброк банк ва ширкатлар орқали амалга ошириди.

Банклар рибога пул берди. PRATSENT усулиға боғлади.

Оқ вексилга имзо қилиш ривож бўлди. Хусусан, пахта эккан дехқонлар қарзга ботди. Пахта учун қилғон меҳнат, маşaқатлариға лойиқроҳат кўрмадилар. Ширкатлар ва банкларнинг қурғон низомлари натижа эътибоила русларни, Московни фойдасиға бўлди. Русларни Туркистонга биз маданият келтирдик, Туркистонни обод қилдик, дегон иддаолари бўш сўздан иборат бўлуб қолди. Пахтага пул берадурғон доираларни машҳурларидан бири пахта зовудлариур.

Зоҳирда тўғрига ўхшаб кўринади. Ширкатлар очиқ, тижорат бардавом, бонкалар халқга қарзга, бунакға пул берди. Аммо юзга мунча, деб оладурғон рибоси (судхўрлиғи) бор. Бу низомлар аксариятнинг зарариға чиқди. Халқ факирлашди, синди-синди кўпайди. Хуроса, ҳамма иш бонканинг ва ширкатларнинг фойдасиға ҳал бўлди. Масалан:

Бир кишининг банкдан 1000 минг сўм қарзи бор. Вактида тўлаёлмади. Ҳафталик, ойлик ўсган суди (рибо)си билан у қарз (3000) сўм бўлғонлиғи, у бечора қарздор вафот қилуб, ворислари тўлаёлмай, ниҳоят ҳовли жойлари, боғлари, бўстонлари сотиладур, пули бонкага тўланадур. Бу ишларнинг айб бўлмай, элда-юртда одатланиб, қонунлашиб қолғони маълумдур. Ер ва сувларни, ғайри манқул (кўчмас мулк) нарсаларни ғосбан сотиб, бонканинг ноно руснинг ҳақларини тоғшириш учун Русиянинг қонуни ижобий маҳсус бир идора бордур. Ислим “Танғиз идораси”, деб таржима қилинса, фано ўлмаз SUDEBNI ISPALNITEL дегон раҳмсиз бир доирадур.

Макомга муносиб пахтадан аламзада бўлғон карздор бўлуб тўлаёлмай бечора дехқонлар заминдорлар ҳақида сўзлағон ашъоридан намуналар:

Пахтани кўб экишиб, чиқди аларнинг пахтаси,
Гар эгар солдирмаса, бошида вексил нуқтаси.³⁰
Пахтага пул чиқса, мардум оч бўридек чопар,
Беришин фикр айламай Пишпек, Тўқмоқға қочар.

Бу мавзу ила алоқадор бўлғон дўхтур Тоҳир Шокирилибекни 1934м.да Берлинда босилғон “Туркистон пахта хўжалиғи” исмдаги китобининг 122чи саҳифасини айнан кўчириб, мухтарам ўқувчилар диққатига тақдимни фойдалиқ кўрулди:

Шу нуқтада ёш бола экон. Фарғонали бир пахтачи дехқондан ўз қарзи устида эшилдикларимни нақл этмасдан кечолмайман. Марғилоннинг Яққатут дегон қишлоғидан бўлғон бу киши бир кун бизга келуб, отам билан сўзлашиб ўтурор эди. Ман-да у ерда бир иш билан машғул эдим. Мусоҳаба у кишининг ўз ишларига келди. Ҳеч укмодигиндин

³⁰ Вексил хужжат, санад маънгода. Нотариюсдан бериладурғон мусаддик бир васиқадир. Нотариюс – русча. Расмий бир идора бўлуб, хукми ноғиздур. Туркчаси нўтири, арабчаси “котиби адл”дур.

шикоят этди. Сабабини сўроғонда бир пахтанинг исмини сўйлаб, мана бу кишидан бир неча йил аввал бу қадар пул қарз олғон эрдим. У замондан бери бергон пулларимни ҳисобласам, қарзимни икки мислидан ортиқ пул тўлагонман. Фақат хўжайнинг дафтарига қорсангиз, қарзим эскисидан юз сўм қадар ортмишдур. Эмди биз қойдоқ қилиб укформиз (ўнгланамиз), деди.

Ва яна айн ерда ёзодур: Туркистон дехқонларининг давлат бонкасидан ва бошқа бонқолардан бўлғон қарзи 1912м.да 156 712 000 сўм олтун бўлиб, мазкурдан Фарғона дехқонларини ҳиссасига тушкони 51% яъни, 80 797 000 сўм олтунтур.

Туркистон пахтаси учун Московдан пул келодур. Тўғридур. Аммо руслар пахта учун келғон пулларни турлик-турлик йўллар билан қойтариб Московга олуб кетадур. Масалан, ўт ароба, оташ ароба, шайтон ароба, от арабаси (пойтун, дилижон ва бошқа ўюн йўллари ила. От ўюни картина (синама) элиktирик ва асбоблари, тилифун ва олатлари, чой, шакр, газлама, идиш-тобақлар, иморат асбоблари, зироат заруратлари, саноат мошиналари, маориф эҳтиёжлари ва шуларга ўхшаш зарурий ашёларни Русиядан келтурууб, Туркистонга ёғдириб, ҳам пахтани пулини сўруб олодур, ҳам миллатдаги мавжуд бойлиғни шимириб олодурғон бўлди. Булар етмас эмиш-да, ичкилик, қимор, фуҳуш, судхўрлик йўллари билан ҳалқни бисотида бор нарсаларини шилиб олодурғон бўлди.

Инсонларни ҳаётида эҳтиёжи тушадурғон зарурий асбоб ва ашё ва зийнат нарсаларини бошқа давлатлардан келтиришни манъ қилди. Кўшни давлатлардан Эрон, Афғонистон, Ҳиндистондан, Чин (Хитой)дан келтиришга тўсқунлик берди. Фақат ҳамма нарсани руслар Русиядан келтириб, пахта ва бошқа маъдан пулларини ўзи қайтаруб олуб, истеъморда ҳеч қусур қилмас бўлди. Бунинг устиға Туркистонда камёфт бир нав мивалар, гулларни Русиядан келтурууб, бизларга сотуб, кўлимизда ва сандуқларимиздаги нақдиналаримизни шупуруб олодурғон бўлди. Яна Туркистон киройга маданият келтирдик, тараққийсига сабаб бўлдик, деб қилғон иддаолари ошуқча бўлди.

Русларнинг мулоjим сиёсатларидан бир намуна: Руслар ҳалқимизни сиёсат ила доғлаб турор экон, яна бир тарафда волийлар, ҳокимлар ҳалқни жалб қилмоқ қасдила юмушоқ сиёсатни қўлдан бермас эрдилар. Масалан, Тошканддаги генирол губернатўр оқ подшоҳнинг Туркистондаги ҳашамат ва салтанатини тамсил этаркан, алардан баъзилари, Чернаюф, сариф соқол Иваноф, Курапаткинга ўхшағонлари мулоjим сиёсатлари билан ҳалқни ёғлаб, ўзлариға ром қилодурғон йўлларга бош ураг эрдилар. Чунончи, обрўлик, шарафлик юртнинг катталарини зиёфатлариға келиб, урф-одатимизча кўрфа-тўшакда ўлтурууб, сухбат қилар, емак, ичмак-да ерли усулиға тобе бўлуб, бетакаллуф ҳийлик илиа аҳолини овлар эдилар.

РУСЛАРНИНГ ИДДАОЛАРИ

Руслар Туркистонга келуб, яхши томир отиб, ўринлашгондин кейин қилғон ташвиқотлари Туркистонни кора чироғлари, жин чироғлари ўрнида фонарлар кетирдик, мум шамъларини бадалида элиktириклар келтирдик, бўз хом ўрниға читлар, батислар, чакманликлар ериға мовут-юн газламалар келтирдик, чарх, чиғириқ, жавозлар ўрниға мошиналар келди, тегирмонгача мошиналашди, тўқума фабрикалар турли мошиналар илиа ҳалқ рафоҳ ва саодатга эришди, деб парупоғонда қилодурғон бўлдилар.³¹

Дуруст, руслар қўлила турлик зовудлар қурулди эса, ҳар хил ширкатлар, чунончи, Кузнитсўф, Прахроф, Гумбур (GUBNER) каби ширкатлар қурулса, темир йўллар узок

³¹ Ҳолбуки, у асрда бутун дунё буюнча тараққи даври бошланғон, русларгина эмас, дунёдаги ҳамма миллатнинг қўзи очилғон, ишлар олдига босқон, кўб ишлар мошиналашғон бир давр бошланмиш эрди. Бу табиий тараққиётни ҳеч бир йўл билан тўхтатиб бўлмас эди. Мумкин ҳам эмас эди. Бир миллат замон ижобий тараққий қилса, бошқалари бу тараққий, бу янгилик қоршисида тисирчи бўлуб қолмас эди. Руслар келмасдан бурунрок Туркистоннинг ихрожот молларини хусусан оқ бирилантан пахтасини ишқида Ҳиндистон, Афғонистон йўлларила Туркистонга Оврупонинг турлик моллари кела бошлиғон, Туркистон ёшлари ухлаб ётмоғон эрди. Тарихда событдурки, Чин туфроғи Туркистонға ҳам девор бўлғони учун Чиннинг мумтоз моллари Туркистон бозорида маъразларида субулур эди.

масофаларга қадар тамдид этди эса, бунда сўз йўқ. Буларнинг вужуди Туркистоннинг бойлигини сўруш учун, маъданларини осонлик билан Московга жўнатиш учун бир василадур. Лазуманда рус аскарларини миштоблик Туркистонни бир бошдин яна бир бошиға еткузуш учун фақат, фақат русларни истиротижий (савқул-жайш) манфаати учун бўлғон план (режа)дур.

Курулғон ширкатлар қўлиладурки, Туркистоннинг пахтаси, ифаклари, олтун конлари, маъданлари, петрул-урониомлари тамомила русларнинг тегирмониға оқторилди.

РУСЛАРНИНГ КЎЧИРМА СИЁСАТИ

Руслар Туркистонға ерлашғонларидан кейин туткон сиёсатлари ижобиё Укройинодан қофила-қофила рус дәхқонлари, мужикларни, хоҳолларни келтиришға бошлади. Мужикларнинг ифлосликларила, кўтак аробалари, узун-узун ўроқлари бошда ўлароқ, пода-пода тўнғузлари Туркистонлиларга жуда ҳам оғир келди.

Мужиклар Фарғонанинг энг сувлик, унум ерларига жойлашдилар. Андижон музофотига тобе Жалолободнинг уст тарафлари, Ўзганд тобелари, Қуршоб, Кампиробод атрофларига ерлашдилар. Даҳи Искобилўғ (сим) атрофида рус мужиклари ўринлашдирлари хусусан, Қозогистоннинг унумлик жойлариға русларни милюнлаб ўринлашдирилди.

Булар етмаз эмиш-да, бошқа тарафдан маъқул йўллар билан диндошмиз, ирқдошмиз нўйой, татарларни турли баҳоналар ила Туркистонга ёғдирди. Буларнинг аксарияси ўқуғон кишиидурлар. Алар ишхоналарга, ёзувхоналарга, идораларга, пахта зовудларига баъзилари котиб ва баъзилари тилмоч, муаллим, тарозубон ва турлик-турлик вазифа ила ўринлашдилар.

Буларнинг таърифи муҳтасар этилғонда ўқутуб, одатландириб етишдирилғон мустаъмара ҳаётиға, сиёсатига рози қилуб тарбиялангон қўлбола қулбаччалари дур (маъмурлардур). Булардан бошқа татарлардан келтирғон аскарларнинг Туркистонда уйланиб, жойланиб ерлик, сувлик бўлишлариға, ерликлар ила бир тигизда бўлишлариға Московнинг мусоадаси бўлди.

Шул усул илаки, Туркистон генирол губернотўри Московдин чикорилғон қонун (закун)га риоят қиласлик ҳаққининг ҳоизидур. Бу киши ярим пошшодур. Туркистонга фармонфармодур. Шунинг учун Московга борғон дод-фарёд шикоятлари эшитилмайдур.

Хийлакор руслар татар қардошларимизни Туркистондагина эмас, Русия-Чин ҳарбida ва ҳам Русия-Жопўния ҳарбida аввалги сафларда урушдирди. Татар аскарлари пешжангликларила, қаҳрамонликларила ўзларини кўрсаткондур. Чунки, аслан Чингизхонга мансуб бир қавмдурлар.

МУҲТАРАМ ЎҚУВЧИЛАРИМИЗГА ТАРИХИЙ БИР ҲИКОЯ, ТАРИХИЙ БИР ШОҲИД

Ониқарангки, Московдаги сафирий генирол Али Фуод пошшо (GEBESOY) “Москов хотиралари” исмлик асаринда 194чи сахифада *Tatarlara gelence* фаслинда ёзодур:

Фақат на ёзиқки, истиқлол амаллари (орзу-умидлари) қолмамишди. Русия дохилиндаги унсурлардан большевиклига энг чўқ хизмат эдан ўнлар ўлмишларди. Совет идораси эски Русия дохил ва хорижиндаги мусулмонлари ўнларла қозонмак ва идора этмак истамишларди.³²

Ва яна дўхтур Ризо Нурҳаёт “Ва хотиротим” китобида айтадурки, татарларки, бир қисми большевик ўлмиш. Русларки, олтидар бу миллат тарихларининг шонли замонларинда олон ахлоқ бузуқлиғи ичиндадир, руслар олат ўлурлар. Туркистон

³² MASKOVA HATIRELERİ GENRAL ALI FUAD PASA ISTANBUL 1955.

туркларини излол (адаштириш) учун руслар бу татарлари қўлланиорлар. Татарларки, бир қисми эса диндор ва миллатчи руслари суюрлар.³³

МАОРИФ

Туркистонликлар маорифга мухтож, маорифга ташна, асрий улум ва фунунларни ўз тилларида ўргонишни ҳақли ўлароқ истайдур. Лекин рус истибоди бунга йўл бермайдур.

Руслар эса ҳар қандай илмни русча ўлароқ, рус лисонида ўргатишни ва русчага ҳаср қилиш билан маориф ишларини итлоқила шу равишда юрутодур.

Русларнинг қоидалари:

1. Ибтидоий мактаб русчадур. Ўқувчилар русча ўқийдур.³⁴ Руско туземний школ (RUSKO TUZEMNI SHKOL)
2. Ўрта мактаб русчадур. (VISE NAGALNAYE UGILISGE).

Бу мактабнинг талабалари 400га болиг талабасидан 2 мусулмон толиб бор эди. Бири Андижондин, яна бири Ўшдин. Бу марҳаладан кейин ўқувчининг миқдороти факат инспектёр ва директорнинг ихтиёридадур.

Ўқувчи маълумотини ортдириш учун гимназияга ёхуд Тошканнадаги семинарияга, Петербурғдаги академияга жойланиши мисённерларнинг қўлидадур.

Илм таҳсили учун хорижга чиқишига изн йўқ. Диний бўлсун, фанний бўлсун, ҳар қандай илм ўқувчилар Россияни дохирида илм ўқуйдур. Буни Масков ва Петербурғ таъйин этодур. Аммо нўйойлардан Мисрда, Ҳижозда таҳсил кўргон олимлар чиқди эса-да, жуда ҳам нодирдур. Бормоқ ҳисоблари кифоят қилодурғон даражададур. Бизни Туркистондан хорижий таҳсил кўргон фалоний деб зкр қилишга ҳеч рақам йўқдур.

ТИЛГА ИСТИЛО

1. Мусулмонлар ўлтурғон шаҳарларда қанча даҳа бўлса, ҳар даҳада бир рус мактаби бўлодур. Нафакаси давлатга оиддур.
2. Русча мактаб очилмоғон жойларда мусулмонларнинг масжид солиши, мадраса қилишлари мамнӯйдир.
3. Мусулмон мударрисларнинг, муаллимлар ва иммларнинг ва бошқа диний хизматчиларнинг русчани яхши билишлари шартдур.
4. Аҳоли тарафиндан очилгон диний мактабларни нафакаси халқга оиддур. Русча таълим кўрмагон болалар бундоқ исломий мактабларда ўқуш ҳаққидан маҳрумдурлар.
5. Ерлилар тарафидан русча мактаб очилгон тақдирда муаллимнинг маоши давлатга оид бўлуб, бошқа нафақалари, масрафлари бонийларнинг гарданиғадур.

Юқоридаги шартларни таҳакқуқ этуб-этмаслиги туғролик мисённерларнинг фаолияти событдур. Мисённерлар, маориф назорати, пўлис идораси, ҳаммалари бир кишиидур. Гарчи идоралари бошқа, исмлари бошқадур, аммо онан вазифалари бирдур, мисённерликга хизматдир.

Зикр қилинғон турлиқ шартлар ила очилгон мактабларни давомлик суратда контрол ўқилиш (суруштириш) ўзи мисёнер вазифаси, инспектёр бўлғонларнинг ҳаққидур.

Тафтишнинг кайфияти: Зикри кечкон русча мактабларда факат русча ўқулурму ёхуд бошқа илм ҳам ўқулурму? Муаллимлар мусулмон руҳонийларидинму, рус руҳонийларидинму? Мактаблар ҳар даҳадаму, баъзи даҳадаму? Очилгон мактабдаги болалар ўқушга мажбурмулар, ихтиёрликмулар? Талабаларнинг равийяси русларнинг маориф низомига мувофиқму, йўқму? Дарсни ўқулуши маорифнинг лойиҳасига мутобиқму? Ва шунга ўхшаш баҳслар, саволлар давомлик суратда бўлиб туродур.

³³ Dr. RIZANUR, HAYATVE HATIRATIM III GILD S.798 ISTANBUL 1969.

³⁴ Андижондаги айни мактабда файри расмий суратда мувакқатан хафтада ибтидоий 2 дарс мусулмонча ўқутулур эди.

МАОРИФ НАЗОРАТИДАН ЧИҚФОН ЯНГИ ФАРМОНЛАРДАН ЕРИ

- Ибтидоий мактабнинг муаллимлари ерлик тилни яхши билгон бир ўрусадан бўлодур. Ҳар қачон ерлилардан русчани яхши билгон бири чикса, рус муаллимининг ўрнига эга бўлодур. Ўрнини тута биладир.
- Ерлиларни болалари русча ибтидоий мактабга қайдсиз-шартсиз олиноверадур. Нафақалари ҳам давлатга оиддур. Ва лекин ўрта мактаб, олий мактабларга қабули учун рус лугатини яхши билиши шартдур. Буларни нафақалари талабанинг валийлариға оиддур. Ёхуд мусулмонларнинг буджасидан тўланодур.
- Ғисоб илмини ўқуш-ўрганиш ҳар бир мактаб талабасига зарурийдур. Бу илмни бир ўрус ҳисоб муаллимидан рус тилида ўқуб ўргонодур. Ҳар қачон русчани мукаммал билиб, ҳисоб илмини ҳам яхши ўргонгон бир ерли чикорса, талабалар бу мусулмон муаллимда ҳисобнинг қоидаларини русча ўргонодурлар.
- Ислом динига мансуб ерли мактаб талабаларидан ҳеч кимсани русча мактабга қабул қилинмайдур, катъийян мамнуъдур.
- Русча мактабларни зиёрат қиувчиларга дарс вактларида, муаллимининг ёхуд нозирнинг тафоқати билан мактабни ва талабаларни кўруш учун монеълик йўқтур.
- Русча мактаб очилмоғон бир маҳаллада мусулмонлар тарафидан исломий мадраса ё мактаб солишиға изн йўқдур. Мабодо бу солинодурғон мактабда русча ўқутилодур, деб рухсат олинғон бўлса, майли шунда ҳам мактабнинг нафақасини аҳоли таъмин этодур, дегон шарт рухсатномада ёзилғон бўлса. Аммо ижозат қонунан фақат ночолний нородний училишчанинг инспектўридан олинодур.

Азиз, муҳтарам ўқувчиларимизга арз ўлинурки, булардан бошқа ажойиб шартлар бордур. Агар ёзилса, бешак аларни муртадлар мактаби, кофирлар, фожирлар мактаби, дегойсиз. Бу мактабни тамомлаб, шаҳодатнома қандай бўлса бўлсун, имтиҳондан кейин ўқувчиға, фалоний русчани биладур, ўқуш-ёзишга моҳир, илми ҳисобнинг қоидаларига олим, дегон шаҳодатнома берилодур.

Бундоқ шаҳодатномага соҳиб бўлғон мусулмонлар факат диний вазифаларга таъйинланадурлар, идора ишларидан маҳрумдурлар.

Шаҳодатномадан бошқа бу талаба русларни яхши кўрадур, танассур (кофир бўлиш)га мойил, келажакда бу ўқувчининг насоро динига киришига умид бор, дегон мисёнерларнинг ҳам ўзаро рамз ва ишорати шаҳодатномада бир аломати бўлиши керакдур.³⁵

Маълумимиздурки, мактабда ўқуш даврида имтиҳон вақтларида ва бошқа муносиб фурсатларда мисёнерлар ўқувчиларни ўзлариға ром қилиш учун доимий суратда маҳфий ва ошкор фаолиятларида бардавомдурлар.

Жаноб Ҳақ Ўзи ҳидоят берсун. Барча мусулмонларни ўшандоқ мисёнерларнинг шарридан соқлосун. Талабаларимизни Ислом динида поидор қилсун. Омин.

Замон-замон ўрус замони келди. Русча ўқуш ва ўкутуш ривож бўлди. Ҳар фўл ила рус култури, рус тилини ўқушга, ўргонишга мусулмонларни қизиқтирилди. Бу ҳақда расмий буйруклар, турли ташвиқ, тарғиблар зиёдалашди.

Русча билғонларнинг имтиёзи бўлди. Расмий тил, давлат тили русча бўлғони учун халқни идоравий муомалаларининг русча бўлиши мажбурий эди. Биноан алайҳ халқ чорночор қозоқдур, нўғойдур, таржимонларнинг воситаларила ишларини кўрур эрдилар. Таржимонлар ҳам раҳмисизлик билан элни сўур, бир аризани ёзиш ё таржима қилиш учун ўн сўм олурдилар.³⁶

³⁵ Юлдуз газтияси, рақам 51 – Қозон табъ 1867м.

³⁶ Бир Москов олтунни ўн сўм дейиладур. Инглизнинг Жорж олтуни, туркларнинг Усмонли ёхуд Шод олтуни Москов олтунига муодил (баробар) дейилса, яқин келадур.

ЛИСОН

Ислом назарида ажнабий лисонни ўрганишга монеъ йўқдир. Фақат уни ўрганишнинг усули ва тартиби бордур.

Асри саодатда душманларни тилларини ўрганишга маъмур бўлғонлар, ўргонгон саҳобалар бордур. Аммо аларни тарзи бошқача эди. Алар ўз рафбатларича душманнинг макридан амин бўлиш учун ўргандилар. Замонасига кўра, форсий, яхудий (иброний), юнонний, ажамий, хиндий, сарёний тилларини ўқуб ўргонгон эдилар.

Аммо руслар бўлса, лисонларини имперялизм сиёсатига уйғунлаштириш учун, тилга, луғатга истило этмак учун, мусулмонларни руслашдириш учун, ўз лисонларини йўқотиб, рус луғати, рус тили билан сўзлашсунлар учун руслар ўз усулларила мажбурий суратда ўргатдилар.

Бизга лозимлиги ўз орзумиз ила, ўз нафақамиз ила ўқушимиз керак эди, керакдур. Ва яна эътиқодимизга халал етмайдурғон бир тарзда ўрганишимиз керакдур. Хулоса шулки, кофирларнинг лисонларини ўрганишдан мақсад фақат Ислом динига, азиз ватанга фойда еткузуш, мусулмонларни фойдасиға хизмат қилиш, Ислом давлати, Ислом сиёсатини маҳкамлаш учун ўқуш-ўрганиш керакдур. Даҳи мусташиқларнинг Исломни зарариға ёзғон асарларини ўқуб, таҳриф қилғон хатоларини топиб, мусулмон қардошларга билдириш, кофирларнинг илмий, адабий йўлдан қилғон хужумларини рад қилиш учун шунинг билан кофирлар ила баробар қаламий жиҳод қилишдур. Акс ҳолда натижаси ҳам аксича бўлодур.

НАСРОНИЙЛАШДИРИШ СИЁСАТИ

СЎНГ АСРЛАРДА РУСЛАРНИ Қозонда, Кримда, Ўринбурғда ва бошқа жойларда таъсис қилғон тарсихун-насронийя (насронийликни мустаҳкамлаш) идорасининг лоиҳаларини Туркистонда ҳам амалга оширишга бошланди. Ҳар ерда новокришчанская контўра яъни, янги насронийлар идораси NOVO KRESGENSKAYA KONTORA маҳкаматун-насронийятил-жадидати исмида бир маҳкама қурулди.

Бу маҳкама, аввалан, йигирма адад хатиб, нотик етишдириб, аларни мусулмонлар ичида ташвиқот қилиш билан вазифаландирди. Бу нотиклар шаҳар ва қишлоқларда, раста ва бозорларда, маҳалла кўйларда айланиб юриб, ваъз қиладурлар. Мусулмонларни насроний қилишга уринадурлар, тарғиб қиладурлар. Насроний бўлғонларга мукофотлар ваъда қиладурлар. Масалан, Ислом динидан чиқуб, христиён динига киргон кишилар нолўг (олиг-солиг)дан муюф (озод) бўлодур, идораларга вазифага осонлик билан қабул қилинодур.

Турлик-турлик имтиёзларга соҳиб бўлодур. Давлатнинг илтифотиға мазҳар бўлодур. Ва шунга ўхшаш одамларни қизиқдирадурғон сўз қилодурлар.

Янги насронийлар идорасини 11чи сентябр 1740 тарихли чиқорғон буйруғи 23 моддадан иборат бўлуб, мажбурий суратда амалга оширилди. Бу тарихдан бир йил ўтконда тоторлардан Ислом динидан чиқуб, насроний бўлғонларнинг ҳисоби 17362га етди. Булардан жону диллари билан кофир бўлғонлари идорадан нишон олдилар. Буларнинг адади 7480га.

Бир мисённернинг қавлича 1749 йилдаги ихсоийя бўюнча зўрлаб масиҳийлаштирилғонлар турли қавмлардан эркак ва хотун ўлароқ 217 258га борди.

Руслар масиҳийлаштириш сиёсатида кўб шиддат қилдилар. Иккинчи Екатрина даври 1762м.дан кейин Александр, Иккинчи Александр, Учинчи Александрлар тахтнишин бўлдилар. Буларнинг бири ўлса, бошқаси ўрун босодур. Қонунлари ўшал конундур. Мисённерлар мусташиқлар қўлила идора қилинодур.

Бу тарихларда BRATSTVO SVIYATAY GORI жамъийяту улил-ғуро, деб бир жамият курулди. Бу даврда руслашғонларнинг ҳисоби 28176дан ошди.³⁷

Иккинчи Николайни даврида русларни насронийлаштириш сиёсати хейли шиддатланғон эди. Чунончи, русча мактабларни кўпайтириш, халқни русча ўқушға мажбур қилиш, русча билмагон домлаларни диний вазифага олмаслиғ, кичик шаҳарлarda ва қишлоқларда икки тил (русча – мусулмонча)да, аммо янги шаҳарларда факат русча ўқулушига фармонлар чиқди.

Халқни насроний қилиш учун мисёнерлар кечалаб-кундузлаб чолишодурлар, катта маблағ харжлайдурлар. Масихий динига киргонлардан бож, хирож олмайдурлар. Жолаларига мактабда кенгчилик бордур, маош берилодур, ер-сув, уй-жой, шараф-нишонлар бериладур. Янги кофирларни никоҳлари масихий усулида ва ҳам таъмидлари расмий ўлароқ, қилинодурки, янги кофирға обрӯ бўлсун, шухрати чиксун, деб. Руслаштириш сиёсийда руслар, очлиқда ўлгон беш миляйўн тотор авлодларини бир, икки жойга тўплаб, ҳаммасини русча исм билан от қўйдилар, рус қилдилар.³⁸

Мусулмонларни руслаштириш сиёсатида русларни тарихда қолдирғон васиқаларидан Туркия воқеанавислари ёзодур. Жумладан ажойиб бир ҳикоя:

Туркияниг истиқлол ҳарби замонида Онқарадан Московга мархас сифатила борғон дўхтур Ризо Нур вазифаларини тамомлаб қойтди.

Сивастопўлдан бир ғавосса ила 1922\21да Туркия, Қора дengiz соҳилларидаги Синўғ (SINOF) шаҳрига келди.

Бу шаҳарда ғавоссанинг мураттаботи (аскарлари)га гўзал бир зиёфат берди. Зиёфатда яхши кайфланғон рус зобитлари ва юзбошилари орасида хейли муноқашалар бўлди. Зиёфатнинг нихоятида дўхтур Ризо Нур рус юзбошиларидан у узун ва ғавғоли муноқашанинг сабабини сўради.

Жавобан юзбоши айтди: Музокара ва мунозара мезони ҳаммаси биз русларни аслимиз, наслимизга оид бўлди. Хулосаси шулки, биз русларнинг тагимизни кавланса, тагимиздан ё тотор чиқодур ёхуд турк чиқодур, деди-да, бизлар тоторлардан руслашган инсонлармиз, бизни ич-юзимиз, чехрамиз шулдур, деб ҳақиқатни очди.³⁹

ҲАЖ ЙЎЛИ ТЎСУЛДИ

Мусулмонларга фарз бўлғон ҳаж ибодатини адo қилишдан 1903 йилда Русия императўриғи бир фармон ила ман қилди. Бунинг сабаблари кўбдур. Масалан, ҳажга борғон туркистонли у сафар муносабатила чет давлатларни ҳам кўродур. Саёҳатдан фойдаланодур. Кўзи очилодур. Мусулмон давлатларни хусусан, Туркия салтанатини, Исломнинг шавкатини, Исломнинг қувватини кўродур. Кўзи очик зиёлилар бўлса истибоддога қарши чиқишини ўрганадур. Маълумотлари зиёдаланиб, зеҳнлари очиладур. Ўрук ўрукни кўруб, олаядур, дегандек, ҳажга борғон туркистонликлар мустақил ҳар давлатларни кўриб, ҳавасланадур. Хулоса, муборак сафар – ҳаж сафарини натижаси ўлароқ, туркистонлилар ўз хукуқларини истиқлолларини талаб қиладурлар. Исён чиқарадурлар, деб ман қилди. Андижондаги Дукчи Эшон ҳодисаси русларнинг шундоқ андишага тушурадурғон бир намунадур.

Русияниг очиқ сиёсатларидан яна бири Туркия сultonларидан Усмон исмила шуҳратланган усмонлилар, деган калималаридан парҳез қилғон руслар туркистонликлардан усмон, деб исм қўйғонларга нафрат назарила бокади. Давлати алайҳ, дегон жумлаларни китоблардан сидиришга, ўшандоқ исмлар, калималарни янги таълифтларда истемол қилмасликға чора кўрдилар. Шундоқ қилиб, туркистонликларнинг қалблариға жойигир бўлғон туркий мұхаббатни, турк риштасини

³⁷ М.М. Рамзий Талфиқул-ахбор ва талқиҳул-осор. С. 246 Ўринбург 1908м.

³⁸ Дўхтур Ризо Нурнинг “Ҳаёт ва хотиротим” исмли китобида жилд 3 с. 925 Истанбул 1969м.

³⁹ Дўхтур Ризо Нурнинг “Ҳаёт ва хотиротим” исмли китобида жилд 3 с. 944 Истанбул 1969м.

турклардан узишга қўлидан нима келса қилди. Бу ҳақда бош рўлни ўйнағон мисёнерлар бўлди. Бу мавзуда маҳсус муфаттишлар тайин бўлди.

МАТБУОТ

Русларни буйруқларича мусулмонларнинг матбуотдан истифодаси маҳдуд эди. Озодлик, истиқтол, ҳуррият, ҳокимиёт мавзуларида халқга талқин қилинадурғон китоблар, рисолалар, мақолаларни нашри мамнуб эди.

Халқнинг фикрини очадурғон ваъз, иршодлар, мусулмонларни танвир этадурғон нутқлар қатъяян мамнуб эди.

Хуносаси, бу ҳақдаги таълимот ва талқинотларни ҳаммаси инспекторларнинг изни илиа мисёнерларнинг чиғириғидан ўтказилар эди.

Мисёнерларча ватан туркистонликларнинг ватани. Лекин ватанга эгалигини сўйлагон бирини жазоси ўлум ёхуд Сибириёдур. Чунки ватан Туркистон русларнинг амрида, ярим подшонинг фармонида, султаи комиласидадур.

ТУРКИЙ ҚОМУСУЛ-АЪЛОМ Русиядаги мусулмонларни ёзувчи оталари, боболари десак муболага бўлмаса керак. Кримлик Исмоил мирзо Фаспиралининг қаламила бир энциклопедия китоби ёзилди. Ислим ҳам туркий “Қомусул-аълом” қўюлди. Шундоқ мухим ва муфид бир асар майдонга чиқиб, матбаага ҳозирланди. 1чи жузъи тамом бўлди, деб таржимон ғазитасининг 123 сонида 20/04/1344 тарихли нусхасида нашр қилинди, муждаланди. Мусулмонларга баҳрул-улум айни замонда қирғиз дала ғазитасида ҳам шул мазмунда эълон чиқди. Сўнгра китобни исмини “Баҳурл-улум”, деб от қўюлди. Табъ қилишга руҳсат сўраб, бу китобни Петербурғга сензурга йўлланди.

Илмий ва одобий бу асарни табъига изн берилиши учун мусулмонларни дили тўқ эди. Зоро, бундоқ бир китобни ўтган замонларда мисли чиқмағон эди. Шунинг учун бу китобни юзага чиқиши мусулмонларни адабиётига янги бир хизмат, янги бир ижод бўлар эди. Сиёsat билан ҳеч алоқаси йўқ эди.

Ҳамиша тетик довраниб русларни машҳур мусташрикларидан Илминскийни қўлиға мазкур икки ғазита кетирилди. Ғазитани ўқуб кўрғон Илминский баҳрул-улум исмлик китобни исмини эшитар-эшитмас, ақли бошидан учди. Ўқуб кўрди. У дақиқада қўлиға қалам олди. Петербурғдаги бош вазир раисул-вузаро Пўбедантсўфга муфассал суръатли мактуб ёзиб, жўнатди. Мазмуни: Бу китоб босилиб тарқалса, русларга етадурғон маънавий заарларини баён қилди ҳолда истиқболда мусулмонларни орасида бундоқ илмий асарларни бўлиши ўз ораларида нашри русларни катта заарларга учратадур. Руслар сиёsatда ютқазгон бўладур. Бу эса муҳаққақдур. Гафлат этмасдан китобни босмасдан муносиб бир тадбир жорий қилинсин, деб мактубни муҳрлади.

Мусташриқ (бош вазир) Пўбедантсўф бу хатни ўқуб, дарҳол китоб мусодара қилинсин, табъига руҳсат берилмасин, деб фармон чиқарди.

ХАЗИНАТУЛ-АХБОР: Китобни табъ қилишга руҳсат берилмагони бир дард, китобни мусодара қилинғони икки дард ўлароқ, мусулмонлар учун дард устиға дард бўлди. Катта таъсир қолдирди. Ишни ич-юзи ҳам англашилди. Шундай бўлса ҳам ғайратлик мусулмонлар кораб турмадилар. Тўрт мусулмон мунавварлари бошини бир жойга тўпладилар. Китобни асл нусхасидан яна бир нусха қўчирдилар. Бунга хазинутул-ахбор, деб бошқача янги бир от қўйдилар.

Бу китобни Тифлис (Кафказ) маориф анжуманга жўннатиб бердилар. Ўтган воқеани баёнила эмди бу китобни табъ қилиш, нашр қилишни, бу ҳақда қўлларидан келгон фидокорлиғни дариф тутмасликларини ражо қилдилар. Биизниллоҳ комёб бўлажақларига хайрли дуода бўлдилар.

Тифлисдаги Қафқосия маориф анжуманнинг саъи ва иқдомила устод Сафар Али Валибекўф исмидан “Хазинатул-ахбор” китоби босилди, нашр қилинди.

Бу китобдан бир нусхасини кўргон руслар жони чиқғудек ғазабландилар. Хийла шовшув бўлди. Илм кишиларини мудофаасила матбаа қопатилмади. Текшириш давом этди.

Аммо китобда илмдан, адабдан, луғатдан бошқа мавзу йўғлиғи учун кимса масъулиятга тортилмади. Руслар тортолмадилар. Файратлик мусулмонлар шундоқ чолишидилар. Ўшандоқ дин душмани, ватан душмани мисёнер қархисида шундоқ аёғларини тирадилар. Оллоҳ раҳмат айласун.

1892 МИЛОДИЙДА ИСЛОМ АЛАЙХИНДА РУСЛАРНИНГ ЧИҚОРҒОН (ПРИКАЗ) ЯНГИ БҮЙРУҚЛАРИ

- Ру西亚даги мусулмонларни хорижда илм таҳсил қилиш итлоқила мамнуъдур.
- Ру西亚 худуди хорижда босилган китоблар қўллэзма асарларни у ҳоли мамнуъдур. Мазкур китоблар Ру西亚ни қайси минтақасида ва қайси ўлкасида топилса, мусодара қилинадур. Аларни таълими ва ўқиши ҳам мамнуъдур.
- Русларнинг байрамларина ҳурматан байрам кунлари, якшанба кунлари мусулмонлар дўкон очмайдурлар. Мусулмонлар жумъя байрамларини якшанбаға айландирадир.

Туркистонлилар ва тотарларга бўлғон туркларнинг моддий ва маънавий ёрдамлари .

Русларни бундоқ азиятларини, ситамларини Туркистондан бошқа русга тобе ўлкаларда ўйнагон ўйинларини ёзишга замин мусоида эмасдур. Русларнинг турли ўйинларини бизлардан яна ҳам яхшироқ билғон Крим татарлари, Қозон нўғойлари, Ўринбург, Самара, Уфа мусулмонлари ҳеч чора тополмадилар. Руслардан етгон азиятни дафъи учун бир муносабатила Мулла Охунжон ҳазратни вакил қилиб, у зотни воситасила Истанбул дунёдаги мусулмонларни халифаси, султонига арз-дод тақдим этдилар.

У Султон ибн Султонни тусти ила тотор мусулмонларидан хейли оила Туркияга ҳижрат қилиб кетдилар. 1894да Туркия туфроғиға саломат доҳил бўлғон мусулмонларга давлат алайҳ тарафидан Малотия шаҳринда ер-сув, уй-жой берилди. Ҳаммалари искон эдилди (жойлаштирилди).

Ва яна жаҳон ҳарбидаги Ру西亚га асир тушгон туркларни Сибирёдан қайтганда алардан баъзилари Туркистонда қолуб, орқадошларига қилғон раҳбарлиғи муаллимларни иршоди оз ёрдам эмасдур, зикра лойиқдур.

Туркия султонларини бизинг ҳамсоғи давлатларга чунончи, Афғонистонга қилғон ёрдамлари, берғон тикнисионлари, мусоадалари Омонуллоҳхон давридаги Кобилга келиб, Кобилни тўлдирғон турк дўхтирлари, турк аскари қўмондонлари аркони ҳарбиянинг раис, муовинлари мактабларда таълим берғон муаллимлари, таълим-тарбия идораларидағи раҳбарлари оз эмасдур.

Онқара хукумати ҳам ўзини тутар-тутмас руслар ила қилғон муоҳадалари асносида Туркистон туркларидан Онқарага ҳижрат қилувчиларга Ру西亚 тарафиндан рухсат берилишини маҳсус бир модда ўлароқ, зикр қилинғондур. Аммо бу модда нимадандур амалга оширилмади. Бу ҳақда сўрағувчи ҳам бўлмади. Москов ҳам сукут билан ўтказди.

Вақтоти, Оврупо сиёсий маҳфиллариндаги Туркиянинг тақсимида Дордонил дейилса, орғизлариндан сувлар оқар. Босфор дейилса, ютқинар эдилар. Икки (Ингилттарра (Англия) – Ру西亚) давлат орасига олтун олма отиши Султон Азизни кўб яхши рўли бўлғон эди. Султон Абдулазизхон барча эҳтиётларини тадбирларини мулоҳаза қилғондан кейин русларни Истанбул сафири Игнатефга бир пешнаҳод тақдим қилмишдур. Аксарияти насоро христиён бўлғон Рум элида рус сиёсати ҳоким бўлуб, Қизил денгиз бандарларида рус баҳрияси бўлунур эса Ҳиндистон йўлларини тўсуш мумкин бўлур. Бунга муқобил Туркистонда Туркия сиёсати ҳоким бўлуб, ижобинда Афғонистон ва Ҳиндистон иттиҳодини таъмин учун халифа салоҳиятдор бўлур эрса сизни ва бизни мақсадларимиз амалга ошгон бўладур, демиш. Яъни, султон Абдулазизхон болқонлар муқобилида бутун Туркистонни олмоқ фикрини сўйламишдурлар.

Игнатиф ҳассос бир доҳий кишидур. Султон Азизнинг фикрини тақдир этмиш. Ҳоло Петрбургга жўнамишдур. Ҳукуматидан лозим келғон таълимотни олиб, икки ойдан кейин Истанбулга қайтиб келғондур.

Бу тарихларда сафир Игнатиф ила сарой алоқаси ҳарорат ила давом этди. Аммо рақиб сафиirlар бу ишни кўролмадилар. Инглиз сафиiriни рўли яна ҳам суръат ила давом этди. Шойиалар, такзиблар Истанбул ҳавосини тўлдирди. Натижада Туркияни шоён тақдир бўлғон тарихимизни оқ сахифаларига зийнат берадурғон пешнаҳоди ақим қолди. Кошки у ҳақда бир иттифоқнома имзолаб, Туркияни у фикрий майдонга чиқса эди. Бу кунги Туркистон буюк бир Туркистон бўлар эди. Ҳамма турк қавми, турк миллати бир қувват, бир жабҳа, бир давлат, бир урду шаклини олур эрди. Дунё ҳаритаси ҳам бошқа бир ранг, бошқа бир шаклга кирган бўлур эди. Келайлук содадга, янги фармонга қорағонда мусулмонлар ўрислардан беижозат масжид, мадраса бино қилолмайдурлар. Андижонда мударрисларни азли ва насли (ишга олиш ва ишдан бўшатиш) бирини ериға яна бирини тайин қилишни куллий ва жузъий ихтиёрий ўзи мисёнер вазифаси инспектор бўлғон Петр Евдакимович Кузнетсўфнинг қўлида эди. Андижон шахрини тўрт даҳасида тўрт қози бордур. Бу қозилар ҳаммаси Ислом шариатининг кўрсатгон йўли ила фуқаҳонинг қўли ила мусулмонларни муҳокама қиладурлар. Бу қозиларга инспектўрлар воситаси илиа ҳукуматдан топширилғон изнак бордур. Бу изнак деган нарса оппоқ кумушдан бир бут салибдур.

Қозилар шариати исломиянинг ҳукмларини унга мансуб мусулмонларга ижро қиладурғон аснода ўшал салиб знакни бўйғига тоқиб туриб ҳукм қиладурлар.

Мабодо қози ҳукм вақтида бўйнига знакни тақмай ҳукм қилса, у ҳукмни ботил деб билинодур. Ва у ҳукм эътибордан соқитдур.

Туркистон ўлкасини ҳамма шаҳарлари икки тақсим қилинғондур. Янги шаҳар, эски шаҳардур. Эски шаҳарда мусулмонлар ўлтуродур. Янги шаҳарда ўруслар ўлтуродурлар. Янги шаҳарнинг имтиёзи бордур. Кўчалари озода, балдатийя, яхши қорайдур. Эски шаҳарни буджасини олуб, янги шаҳарга харжлайдур. Янги шаҳарни ҳамма жодаларига тош ётқизилғон, лой йўқ, тоза ва мунтазамдур. Кўчалари режалик, тўппа-тўғридур.

Аммо эски шаҳарнинг бир икки буюк жодаларидан бошқасида тош ётқизилмағон, туфроқ, лой ва балчик, сув оралашдур. Қиши фаслларида таъриф қилиб тугатиб бўлмайдур, қорамайдур. Шундок бўлса ҳам баладий идораси (KAMUNALNI OTDEL) бокмайдур, ғам емайдур. Баладийянинг қоши, кўзи янги шаҳар, кўз нури янги шаҳар, ой туғса янги шаҳарга, кун туғса янги шаҳарга туғсан дейдур. Янги шаҳарнинг имтиёзларидан бири фасод ахлоқ учун омода қилинғон фасодхоналар, фоҳишахоналар, қиморхоналар, синамолар ва бошқалар мавжуддур. Хусусан, ичкилик сотиладурғон дўконлар, ошхоналар бордур. Зикр қилинғон жойларни муштариyllари эски шаҳардан ҳам чиқадурлар, деб ёзилса, қалам масъул бўладурмур? Аммо у расвохоналар эски шаҳарда йўқдур.

Русларнинг навбатдаги тутган сиёсаларидан бири:

Янги шаҳарнинг кўчаларининг исмлари ҳаммаси рус мисёнерларини, рус қўймондонларини, рус фотеҳларини исмлари ила исмланғондур. Масалан:

Абрамовский жодаси, Курапаткин кўчаси, Жуковский кўчаси.... ва ҳоказо. Катта мағозалар: Варшавский, Боголюбов, Рубо, Универсалний.... ва ҳоказо.

Русларнинг бунга ўхшаш сиёсалари таъсирироғи Туркистонни ғарбий Хазар денгизидан келгон темир йўл манзиллари, стансияларини, шаҳарларини то шимолғача бу тарафи шарқ ақсоғача исмларини бошқа қилдилар. Ҳар бир манзилни исмини бир гениролни исми билан исмлантиридилар. Бу хусусда темир йўлнинг йўлчиларини дучор бўлғон мушкилотларини ёзгон билан тугамайдур. Йўлчилар чипта олиш учун янги исмланган шаҳарни исмини айтольмайдур. Бешарифга чипта деса, ўрус уқмайдур. Ёхуд қулоғига пахта тиқилғондур. Мушкилот устиға мушкилот арз-дод, фарёдларни Масков, Оқ Подшо эшитмайдур. Берилғон аризаларила яrim подшо дегон Тошканддаги генирол губернаторга ҳавола бўладур. Андижондан жўнаб, исмлари ўзгартилғон истасионлардан бизни билганларимиз чунончи

Қубони исми----- FEDSENKO
Марғилонни исми----- GARSEKOF
Сим----- SKOBILOF

Олтиариф----- VANNOVSKAYE
Бағдод----- SIROVO
Бешариф----- POSETOVKA

Конибодом----- MELNIKOV
Ашқобод----- PALTERESKIY
Қаҳқаҳа----- GENSBURG
Қизилсув----- KRESNOVODSKIY
Еттисув----- SEMIRECMSKIY
Қарорчиқавм----- VERYAVKIN
Бекобод----- NIJKOV

Ҳавос----- CIRNAIF
Ҳавоснинг иккинчи исми--- VRSATEVISKIY
LAMAKIN MILUTIN
Бухоро----- KAGAN
Мирзачўл----- GOLADNIY STEP
Қовунчи----- KAUFMANN
Оқмасжид----- PIROVSKIY
Қозиали----- GEZELIMISKIY

Чор (оқ) ўрусларни фармонларидан яна бири Тошканда чиқадурғон Туркистонский ведомости газетасида 167чи сонида расмий фармон, пирказ нашр этилди. Бу тарихдан эътиборан ерли аҳолига темир йўл аробаларида сафар қилиш мамнӯйдур, деб.

Ва яна рус зобитларига ва маъмурларига кўрулғон ерда ҳолан ерлилар таъзиман салом беродур, деб қатъий суратда амр нашр қилинди.

ТУРКИСТОН АҲОЛИСИНИ РУСЛАШТИРИШ СИЁСАТИНИ ТАЪЙИД ЭТУВЧИ БУЮК МУСТАШРИҚЛАРДАН ОСТРОУМЎФ

Русиядаги мусулмонларни моддий ва маънавий тараққийлари тўғралиқ рус мусташриқлари, рус мисёнерларининг ва ҳукумат арбобининг тушунчалари шулки, мусулмонларга илм ва фан, санъат ва маданиятни ўлчаб беришдур.

Сух рами аҳли истибдод миллат ҳушёр ўлсун,
Буна рози ўлурму бир неча виждонлар, инсонлар.

Бу муҳим мавзуимизни исботи учун машҳур мусташриқ Остроумўфни вақтила мақом оидига ёзғон 15.2.1884 тарихли шикоятномасини айна кўчириш билан иктифоланамиз. Китобхонлар ўzlари мулоҳаза қилсун, ўzlари идрок қилсун.

ОСТРОУМЎФНИНГ РАПҮРТИНИ ХУЛОСАТАН ТАРЖИМАСИ:

..... га сизларни назар вақтларингизни энг муҳим бир нарсага жалб этаманки, жиддан муҳимдур. Масала шулдур. Таржимон ғазитасининг муҳаррирлари, ноширлари ва аларга эргашгон бошқа ўлкалардаги мусулмонлар асрий улум ва фунунни Оврупо тарзида Русиядаги мусулмонларга нашр этмақдадурлар.

Нашриётларида исломий ғоя ва мақсад ила ҳар хил киноялар, қочиrimлар, ишоратлар ила мусулмонларни огоҳлантирадурлар. Бу амаллари шунга мабнийдурки, Русияда яшагон турли қавмга мансуб лаҳжалари айри бўлса-да, луғатлари бир бўлғон мусулмонларни бошқа-бошқа вилоятларда, ўлкаларда яшашлариға рағман (қарамасадан) ҳаммаларини бир луғат ила сўзлашлари учун саъии ва харакат қилмоқдалар. У луғат эса усмонлиларнинг луғати, туркча шевасидур. Таржимон газетасининг талқин этган ғояси зикр қилинғон ҳадафга бино қилингандур. Бу мағкурани амалга ошироқ учун Таржимон газетаси бор қувватини, барча фикрларини харжламоқдадур.⁴⁰

Билдигима кўра, Туркия давлатининг маориф ишлари, мажмуалари, ғазеталари, мактаб ва мадрасалари туркча ўлароқ, давом этдиги ҳолда йилдан йилга тартибга тушуб, тараққийлашиб, Оврупонинг янги услубида етишдирилмак узрадур. Бунга ўхшаш Оврупо тарзинда Русия мусулмонлари ичинда нашр, маорифни мутасаддийлариға Фасфиринский Исмоилбек ва амсолларибур. Бу Оврупо тарзидаги нашриёт Русия, Москов воситасила бўлмай, бошқалар (Туркия) қонолила, туркларнинг таълимотила бўлиши маъқул эмасдур.

Мусулмонларнинг бу янги услубдаги рафтторлари асослик бир тадбир, узоқ андишаларга бино қилинғандур. Мусулмонлар бил-иттифоқ баъзи манбалардан олғон

⁴⁰ Таржимон ғазитаси 1299х. 1882м.да Кримда чиқа бошлади. 30 йил давом этди. Сўнгра таътил бўлди. (бекор қилинди)

илхомларича русларни кўзиға ажойиб бир пардани очиб, бу пардани орқа тарафида мусулмонларнинг муқаддаратини яхши бир усулга асослантириб қурмоқчидурлар.

Бундоқ ишларда комёб бўлиш рўлини Уфадаги Ислом жамияти ўйнамоқдадур.

Бу жамият бошқарув татар, қрим, кавказ, кирғиз, қозок, ўзбек ва бошқа қавмга мансуб ҳамма мусулмонларнинг марказидур, маржиъидур.

Бу мусулмонлар қавм-қавм ўлароқ, яшасалар ҳам диний мавзуда ҳаммалари яқдил ва яквужуддирлар. Қадимий миллий одат, турклик анъаналарини ижобий ўлароқ тарихда сабитдурки, русларнинг алайҳинда ҳамиша муттафақкурлар. Гарчи бу кун жамиятда салоҳиятлик зотлар, буюк шахсиятлар кўзга кўринмаса-да, кўюб бераверсак, бора-бора қобилиятлик одамлари чиқар. Келажакда русларни сиқишири / изъож эта биладур.

Бу қалам ҳурриятини мусулмонларга ким берди? Қайдан олдилар? Бундоқ сиёсий қурулуш Қуръонда йўқ. Шариатда мундоқ жамият йўқ. Назорат диния деган сўзлар йўқ. Ҳадис-да йўқдур.

Баъзи сиёсий андишалар ила иккинжи Екатрина бу Ислом жамиятига ижозат берғон бўлса, замон иқтиносидан бўлса бўлғондур. Попосларни жамияти муқобилида мусулмонларга берилғон имтиёз бўлса эҳтимолдур.

Хитоман, қатъий ўлароқ, шул демак истаримки, бу тарихдан кейин асрни тақозосича бундоқ жамиятларга руҳсат йўқ. Ҳозирги мавжуд муфтий вафотидан кейин ўрни бўш қолсун. Янгидан муфтий сайланмасун.

Подшоҳ тарафиндан мусоада қилинмасун. Бошқача тадбир жорий қилинсун, деб.

ОСТРОУМЎФНИНГ ИМЗОСИ

Остроумўф мақоми оидийга сир ўлароқ тақдим қилинғон рапуртидан кўриниб турадурки, руслар мусулмонларни асрий илм ва мўдерн техник билан тарбияланишига тиш ва тирноқлари билан қаршидурлар.

Мусулмонларни илм ва фандан, ҳаётни инсонларга баҳш этган илм ва урфонидан мумкин қадар узоқда қолиши, шунинг билан фафлатда бўлиши русларнинг муродларидур.

Яна бир мисол:

Машхур рус муаллифларидан (FADRENZEW) YADRENTSEV “Сибириё” исмлик китобида, асос мақсадимиз мустаъмарализдаги ҳалқни эзиб, қаҳримиз ила ҳукмдорлиғимизни пойдор қилиш, дейдур.

Асарнинг бошқа бир фаслида:

Ерли ҳалқни заифлатиш, нуфузларини кам қилиш, аларга улум, фунунни ўлчаб бериш ғояи аъмолимизданур, деб очик ёзадур.

Воқеъда ҳам руслар бу назарияларини амалда кўрсатдилар. Қавлдан феълга чиқардилар. Чунончи, Қрим, Идл Ўрол, Бошқирдистон, Қозоғистон, Шимолий Кавказия саҳнларида кўрулди.

Руслар Туркистонга ва бошқа ғайри рус иклиmlарга Оврупо маданиятини келтирдик, деб иддао қиладурлар. Бу иддаолари саҳиҳ эмасдур. Зоро, рус култури ҳақида машхур олмон донишманди GNEHENMURAT ALARED WEBER деюрки, русларнинг ғарб културиға мансуб эмаслиғи ошкордур. Ҳақиқатдурки, русларни бошқа, ғарбийлик бошқа бир оламдур. Бизга яқин ва баъзи хусусларда таъсири бўлғон руслар крил ҳарфлик ёзувлари билан биз Овруполилар ила адабий коммуникасийён бокиминдан жуда узоқда колғон бир акрабо инсондурлар, деб қиймат берадур.⁴¹

МУФТИЙЛАРНИНГ ИНТИХОБИ

Ислом муфтийларининг миқдориятида русларнинг тор кўришлари не даражада таассуфлик ва не даражада адоватлик эканлигини ёзиб, битириб бўлмайдур. Фақат мисол

⁴¹ Туркистонда туркчилик ва ҳалқчилик “Ёш Туркистон” нашриёти ношири дўхтур Ўқтойбек. Истанбул 1954. II бўлум.

учун икки мусташриқнинг бу мавзудаги китобат ила ораларинда воқе бўлғон муноқашаларини ёзиш билан иктифо қиласиз. У тарафини ўқувчилар ўзи гула кўтариб, керакли ҳукмларини берсунлар.

АЖОЙИБ БИР ВОҚЕА

1885 йили январ ойинда Ислом жамиятига мансуб муфтий ҳазрат вафот этди. Уфа шахрида дафн қилинди Раҳматулоҳ алайҳи. Ўрниға ўлтиришга кўб кишилар рағбат қилдилар. Аммо муфтийларини тайин қилиш салоҳияти фармони шоҳона ила ҳукми ноғиз мусташриқларнинг қўлида эди. Биноан алайҳ мусташриқлар бир-бирларила кўришиб, машваратлашиб, сўнгра ўзларининг маром ва мақсадлариға мойил бўлғудек, дуторлариға ўйноғудек дасисаларини юргузадургон мосиналариға олат бўлғудек бирини тайин қилиш одатлари бор эди. Бу хусусда бош рўлни ўйнайдурғонлардан бири мусташриқ Николай Иванович Илминский, яна бири Константин Петрович Победантсўфдур. Бу икови Ислом миллатига замонасининг биринжи зарар берувчиларидуру. Бу иковлари ҳеч фарқсиз бири Фиръавн, яна бири Абу Жаҳлни том ўзидур. Бу икки иблисни ораларинда бўлғон хат ва китобатни намуна ўлароқ ёзилди. Шояд бу икки Ислом душманларининг фикрларидан, русларнинг мусулмонларга қилғон ва қиладурғон адватларини, малъунликларини муҳтарам диндошларимиз ўқуб, кўбина маълумот касб этсалар, ажаб эмасдур. Собиқ муфтийнинг вафотини мутақиб мусташриқ Илминскийнинг мусташриқ Победантсўфга ёзғон 18.2.1885 сана м. тарихли мактубини айнан таржимаси:

Санга бир сирни билдиromoқчиман. Шул шарт биланки, жуда ҳам эҳтиёт қиласан. Мумкин қадар ёширасан. Билғилки, янги муфтийни интихоби учун газеталар номзод ёзишда от чопишмоқдадурлар.

Ислом жамиятининг раёсатида муфтийликга бўлғон номзодлар ичида Қозон олимларидан муфтий сайлаш маъқул эмас. Зоро, улар мутаассибдурлар. Аммо Чингизни муфтий бўлиши нисбатан бир даража фарқлидур. Ва лекин бошқача заарлари бордур.

Масалан, у мутамаддин, наасаб соҳиби ва ҳам ҳасабда машҳурдур. Соҳиби наасаб ва соҳиби сарват(бойлик)дур. Бу жиҳатлардан мусулмонларга шарафни мерос қила биладур. Яна бир тарафдан қирғиз ва қозоқ қавмлариға таъсир қилинишдан тақвия Ислом или нуфузини ортдиришиндан андиша қилинадур.

Агар ҳукумат жамияти исломияни лағв (бекор) қилса эди, ниҳоят яхши бўлур эди. Аввалги интихоблардаги муфтийлар мутаассиб эрдилар. Манинг фикримча русчани дуруст адабиётини билмаган бирини муфтий бўлиши гарчи мутаассиб бўлса ҳам рус тилини ва унинг маданиятини билғон бирисиндан афзалдур. Хусусан, ахли шараф, ахли наасаб бўлса, бундокларида қўрккулук. Агар мусулмонлардан дорул-фунунни битириб чиқғон бўлса, алҳазар-алҳазар бундан ёмони йўқдур. Илминский имзоси. Мусташриқ Илминскийга жавобан садри аъзам Победантсўфни 21.4.1885 тарихинда ёзғон жавоби.

Хатини 12.4.1885да кеч олди. Жавобини ёзишда ҳам кеч қолди.

Маълуминг бўлсинки, Уфадан 120 верст (юз километр) узоклиғдаги Султонўф оиласи ўз қишлоқларида бир қоч биродардурлар. Мачший қишлоқларида ер-сувлари, мол-мулклари бор, ўрта турмушда яшайдурлар. Бой ҳам эмас, камбағал ҳам эмас. Олий мансаб соҳиблари ҳам эмас, ноғизул-ҳукм кишилар ҳам эмасдур. Булардан дорул-фунунни битирғонлари йўқдур. Факат русча ўқиши-ёзишни яхши биладурлар.

Билдигима кўра, бу оила таассубдан узоқдур. Шунинг учун Ислом жамиятида муфтийликка лойиқдур. Зоро, кўзғолон, тўполон қилишларидан хавф йўқдур, ундан аминдурмиз. Булардан афзали топилмайдур. Шуниси ҳам борки, алар билан қозонликларни ораларинда қаробат йўқдур. Ихтилотлари йўқ, бир-бирлариға эътиборлари ҳам йўқдур.

Аммо Солих Бекчурин бундок эмас. Манимча уни муфтийликдан узоклашдирилиш савобдур ва фойдалериоқдур. Буни маориф нозири граф Толстўйга таблиғи лозимдур. Ҳар

холда Султонўфни аҳвану шаррайн (икки ёмонликнинг енгилроғи) талақкий эдилса (қабул қилинса) бўлладур. Бизнинг динимизда бўлмағон бирини мадҳ этиб бўлмайдур.⁴²

Муфтий бўлувчи шахсни белгиси ўзиға кофий келса, раҳбон масиҳий ҳокимлардан илми урфони тубан бўлса бизга кераклиги шулдурки, Қозон аҳли ва қrimликлар муфтийлик мансабидан узокда бўлсунлар. Чунки алар илмни дўст тутувчи ҳамиятлик ва миллатчи кишилардур. Пўбедантсўф имзоси.

САДРИ АЪЗАМ ПЎБЕДАНТСЎФНИНГ 29.4.1885ДА ИЛМИНСКИЙГА ЁЗГОН ИККИНЧИ МАКТУБИННИНГ ТАРЖИМАСИ

12 апрел тарихли Бикчурин ила Султонўфлар ҳақидаги машваратомуз мактубинг кеч келди эди. Жавоби 21 апрелда ёзилди эди. Шояд етгондур.

У мактубда муфтийликға Султонўфни таржех қилинғон эди. Илова ўлароқ билғилки, вактила Шоҳимардон Иброҳимўф ила Петрбурғдан қайтиб Тошкандга келаркан, Қозонда учрашган эдик. Баланд бўйлик, хўб суратлик, ҳайбатлик, маданиятни асари юзидан ҳувайдо бир кишидур. Эшитгонларимга кўра, у киши илм маърифати соясида Осиё лугатларини ва лаҳжаларини анвоини билғонлигидан ва яна сиёсатлик маҳоратлик бўлуб, ҳар қандай ишларда сўзи иложпазир бўлғонлиги учун генирол Кауфман даврида соҳиб тасарруф ва соҳиб ихтиёр бир шахсият эмиш. Бунинг устиға Иброҳимўфни мусташор (дестивителний истатиский советник) бўлиши ифодаи маромда фасех сўзларила нутқи томмаси ила руҳонийларига ҳеч шубҳасиз ғалаба эхроз этодурғонлиги событдур.

Андиша қилинадурғон тарафларимиз шулдурки, Туркистон ўлкасини марказ идораларинда Шоҳимардонни узок муддат бўлғонлиги недур? Бу шахс ақлила, дироятила у ўлка мусулмонларини аҳволидан хабардордур. У ернинг идоравий ишлариға воқифдур. Дунё мусулмонларини вазиятлариға, мақсадлариға зиёдаси ила огоҳдур. Ақл мезони ила ўлчанадурғон бир одамдур. Мунинг устиға кўб ихтилоти натижасида Осиёдаги қирғизлар, афғонлар, ҳиндулар ва бошқаларни яхши танийдур, яхши биладур.

Шунинг билан баробар иттиҳоди Ислом мағкурасиға ҳақила олимдур. Русчани китобий ва шифоҳий ўлароқ адосиға камоли фасоҳат ила сўзлашға моҳир бир кишидур. Асрий илмлардан хабардордур. Бу шахс илмиға омилдур.

Зарурат вактида ифодаи маром қилар экон, илми ва маълумоти ила, хуррият ила сўзларкан, ҳар қандай ҳокимни гаф билан ўраб кетиб, ўз йўлиға юргуза оладурғон қудрати бордур. Бу эса у зотни ёшириб бўлмайдурғон хислатларидандур.

Ва яна ҳокимларимизни ҳузурида ҳар хил бобдан ва ҳар хил фасллардан баҳс очиб, ҳокимларимизни мақом даражалариға кўра таъзим ила кўзларини пардалай биладурғон ҳокимларнинг закосини, зеҳнларини ўтмас қиладурғон бир донишманддур. Холосаи қалом собиқ муфтий бу Шоҳимардоннинг олдидা бир шай эмасдур.

Сўзимнинг мухтасари шулки, бундек одамлар ва ўхшашларини бизнинг йўлимизга мойил қилиш мумкин эмасдур.

Бизга шундек одам бўлсанки, тилимиз билан, қўлимиз билан ўз тарафимизга бура билсан. Шундек одам бўлсанки, русча сўзлағонда сўз орасида баъзи хатиоси чиқуб хижолатлиғидан юзи қизарса. Хато ёзғонда ғалат ёзиг мажхуб бўлса, кичикроқ рутбадаги ҳокимларимизни кўрғонда ҳокимнинг ҳайбатидан қўрқуб, волийни кўрғондаги ҳолдан зиёдароқ елкаси титраб турса.

Ман бу кўрушларимни тажриба ила эмас, ақл тақозосича ёздим. Магар савобдан ҳам узок эмас. Зарар ҳам келмас. Бу қадарла иктифо қилинди.

Пўбидантсўф имзоси

Икки рус мусташриқларининг мукотабалари тамомланди. Бу ажиб иборат, ғарип таълимотдан ибрат олиш, ҳукм чиқариш муҳтарам ўқувчиларга оиддур. Қисқача айтилғонда русларнинг истағон муфтийлари ва бошқа маъмурлари фақат кўр кишидек

⁴² Победантсўфни максади агар Султонўф ғайри муслим бўлса эди, албатта мақташга лойиқ бир киши демокчи.

очиқ күр бўлсун. Руслар ҳамиша етаклаб юрсун. Шундок боқар кўр бўлиши лозим. (Рус маданияти шулдур).

РУС МУСТАШРИҚЛАРИНИНГ СИЁСИЙ ФАОЛИЯТЛАРИДАН ЯНА БИР НАМУНА

Марғилон шаҳрида Оқ Подшо Туркистондан аскар олар эмиш, деган сўз халқ ичида тарқалиб, ҳамма баробар қўзғолонга ҳозирланган музабзаб бир замонда Сим (Искобил)даги воли (губернатор) дабдабалик муҳофаза аскарлари билан Марғилонга тушди.

Волий аскарларини Ўрда тагиға тўхтатиб, ёвари бирлан қозихонага кирдилар. Ёвар қози домлага одоб билан салом берғондан кейин қози домлани зиёратлари учун губернаторнинг келғонлигини, майдонлиқда кутиб турғонлигини билдириди. Бу зиёратнинг даҳшатидан титраган қози ҳамма ишларини тўхтатиб, чақирилмағон меҳмоннинг истиқболига югурди.

Госпадин губернатордан қўрқуб-қўрқуб иззат-икром ила қаршилади. Қозихонада фақат икковлари холи сухбатга бошладилар. Хушомади маросимидан сўнгра қозининг ҳаяжонларини босиш учун губернатор сўзга бошлади. Қози домла, мунча изтироб чекасиз, ташвиш қилманг, мени танимадингиз, деди.

Қози жавобан, ўзлари Фарғона вилоятининг губернаторидурлар, лутф буюрдилар, илтифот қилдилар, деди. Губернатор бошидан шапкасини олиб, менга қаранг, энди таниғондурсиз, жанобларининг Бухорода таҳсил замонингизда мадрасада сиз билан шерик бўлуб ўқуғон мадраса орқадошингиз хатимкарда шерикларингиздан фалоний ҳазрат мандурман, сизни зиёрат қилғоли келдим, гарчи ман вазифа эътиборила бугун сизларнинг губернаторларингиз бўлсан ҳам қадрдонлик эътиборила сизнинг дарс шерикларингиздан фалонийдурман, деб ўзини танитди. Икковлари ҳам баробар ўринларидан туриб, кучоқлашиб, бошқадан кўришдилар. Шериклари ҳақида қози домла меҳмоннавозлиқда бўлди. Сухбат асносида назокатлик баъзи жумлалар губернатор тарафидан сўзланди. Ниҳоят меҳмон қўзғолди.

Усулан эъзозу икром билан ҳамма баробар даст алифлом туриб, губернатор узатилди. Кетар чоғда губернатор қози домлага хитобан, ўзларини ҳам биз тарафга ташрифлари лозим, гоҳ-гоҳ қўришиб турайлик, деб видолашдилар.

Губернатор билан қози домлани қилғон тарихи сухбатларидан кейин Оқ Подшонинг фармонидаги аскарлик исми йўқ бўлди. Ҳукумат мардикор оладур, дегон гаплар тарқалди. Шунинг билан халқни исён, ғавғолари ҳам босилди.

Руслар Туркистон ва бошқа ўлкаларни уламоларини идора қилиш ва ҳам аларни нуфузидан истифода қилиш йўлларини яхши билур эрдилар.

Руслар келажак замон учун етиширадурғон мусташриклар, мисёнерларини Бухорои шарифда Ислом илмини ўқитадурлар. Рус талабалари ўз исмларини нўғойча Итоятуллоҳ, Ҳидоятуллоҳ, Зийнатуллоҳ, Хайруллоҳ, деб сохта исм билан ўзларини нўғой қилиб кўрсатиб, Бухорода яхши таҳсил кўруб, хатмикарда мулла бўлиб, юртиға қайтадурлар. Бундок сохта мусулмон, хатмикарда муллалар мусташриқ бўлуб, Московни амри билан рус мустаъмаралариға волий, ҳоким ўлароқ ва ё бошқа вазифаларга тайин бўладурлар.

Бундок бўлуб етиширилғон мусташриклар, мисёнерлар муҳим бўлғон вазифаларини ҳақида бажо келтирадурлар.

Руслар ерли мусташриклар чиқаришда моҳирдурлар. Аввалан мусулмонларни чўқинтирадур, муртад қиласур. Уни тарбия қилиб, бора-бора уни лаёқат ва садоқатига қараб мисёнер қилиб чиқарадур. Қобилиятликларини мусташриқ қилиб, етиширадурлар. Ўз мақсадларига ром қилиб, фойдаланадурлар. Чунончи, аслан қирғиз бўлиб, қирғиз чўқиндиларидан чиқғон мусташриқ Налифкин (NALIVKIN) русларга содик бир ходим бўлиб етишгон биридур. Туркистоннинг фалокат чуқуриға судраган бош омиллардан бири шундок чўқиндиларнинг тутгон йўллари дур.

РУСИЯ МУСТАШРИҚЛАРИНИНГ БАЪЗИ ИШЛАРИДА МУСУЛМОНЛАРГА ФОЙДАЛИК ТАРАФЛАРИ ҲАМ БЎЛҒОНДУР

Нетаким, мусташрикларни тарихда қолдирғон ажойиб фаолиятлари бўлғондурки, бу харакатлари соясида юракларида мусулмонлар ҳақида соқланғон кин ва адоватлари юзага чиқиб қолғондур.

Дунё буюнча маълумдорки, Олтин Ўрданинг олтин давриға оид бутун дунё воқеанавислари тарафидан жилд-жилд китоблар ёзилди. Араб муаррихлари, порс тарихчилари кўп асар ёздилар. Туркча ёзилғон тарихлар бехисобдур. Бу асарларда иқтибос қилинғон Оврупоча тарихларни ҳисоби даҳо кўбдур.

Ҳамма тарихчиларни ёзувларина кўра, Олтин Ўрдага русларни асир бўлиб яшағон замони иттифокла уч юз йилга болиғдур. Буни рус крўниклари ҳам эътироф этадурлар.

Чигатой (мўғул) давлати ила руслар орасидаги муҳорабалар ўз замонасида у қадар шиддатлик бўлғондурки, асрлар ўтгандан кейин ҳам мўғулларни Масковга ва бошқа шаҳарларга қилғон ғалаба ва зафарларини Русияга бўлғон сайтаратларини руслар ҳазм қилолмадилар.

Тарихдан силиб бўлмайдурғон мусулмонларнинг истило даврини Масковга бўлғон ҳужумларини эътироф қилмаслик учун рус муаллифлари кўб ғайрат сарф этдилар-да, русларни бир тўқкуз мусташриклари тўплануб, мўғулларнинг тарихий ҳужумларини ним ва ним кола тасбити учун ҳайъатлар қуруб, мусобақалар эълон этдилар ва нашриёт учун ҳайратонгиз буджалар чикардилар. Турли мулоҳазада бўлиндилар.

Жумладан 1826да Петрбурғда рус илмлар академияси қурулди. Мусташриқ аъзоларидан Шамид, Круг, Фироҳн SCHMIOT, KRUG, FRAHN исмлик учлик бир ҳайъат сайланди. Бу ҳайъат исминдан Русияда мўғуллар тарафиндан бўлғон футухотни очиқлаб илмий ва тарихий бир асар ёзилиши учун Русия ва Оврупо олимларини мусобақага чақирилди.

Мусобақада ўзган муаллифга мукофот ўлароқ юз олтун, китобнинг ёзилиши учун уч йил муддат тайин қилинди. Бу муддат ичинда мавзуга оид ҳайъатга келгон китоблар, ёзувлар академия ҳайъатича макбул бўлмади, эътибор қилинмади, рад қилинди.

Академия ҳайъатининг бу ташаббуси ўзаро кутилган натижани бермади. Мaa ма фийҳи (шунга қарамасдан) ҳайъат вазифасида давом этди. Олти йилдан кейин 1832да ҳайъат мазкура тақрор мусобақага киришди. Бу дафъа шарқий Оврупони мўғуллар тарафиндан фатҳи, дегон мавзуда мусобақа эълон этди.

Бу мусобақада ҳам мавзуу кенгайтирилди. Ҳам мукофот, жоиза зиёда қилинди. Асарда биринчи келганларга икки юз олтун мукофот тайин қилинди. Асарни мавзуи Олтун Ўрдани танқид қилиб, тарихини ёзиш. Бунинг учун бир тарафдан шарқ тарихшуносларига, бил-хосса Ислом муаррихлариға бу сулоланинг хонлариға, амирлариға оид саккаларга дигар тарафдан қадимий рус Можарлаҳастон (Пўлуния) ва бошқа воқеанависларининг ҳам мусир Оврупо олимларининг асарларида рост келғон маълумотларга мурожаат қилиш кераклигини буларга эътино қилиш (эътибор бериш) лозимлигини билдиргон муҳим бир баённома (ропўр) ҳайъатнинг раиси FRAHN тарафиндан нашр қилинди.⁴³

Ропўрда ҳамма нарсага вақт қилинди. Аммо Олтун Ўрданинг тарихи ҳақида ўртага қўюлғон масалалар орасида ижтимоий ва иқтисодий масалалар бутунлай эҳмол (бекор) қилинди.

⁴³V.G.TIESENHAUSEN SBARNIK MATERIALOV OTNASYASCIХCYA K ISTORI ZALATAY ORDI I C. II ILAVE (FRAHN'IN RAPORU 557 S.)

Уч йилдан кейин мусобақага киришган олмон мусташриқи Ҳоммер Пуростол НОММЕР PURGSTAL тафарфиндан 1272 сахифалик муazzам бир асар ҳозирланиб, Петрбурғ рус илмлар академиясиға тақдим этилди. Ҳайъат бу асарни қийматини, мазийтини қабул этди. Ва лекин икки юз олтун мукофотни бермади.

Рус илмлар академия ҳайъатидан хүсни қабул кўрмагон олмон муаллифининг ҳимматила тўрт йилдан кейин GESCHICHTE DER GOLDENEN HAROE IN KIPTS CHNAK VON HOMMER PURGSTAL исмида рус илмлар академия ҳайъатининг ропўри ила ва ҳам муаллифининг шиддатлик мудофаасини муҳтавий (ўз ичига олган) бир китоб босилиб, бутун дунёга тарқатилди.

Бу китобни тақдир ва таҳсин қилғон машхур муаррих Якубовскийнинг “Олтун Ўрда” исмли китобида ушбу жумлайи жамиласи мастурдур:

Бу мусобақадан юз йил кечгондан кейин қўб камчиликларига рағман Ҳоммернинг бу асарининг бир инкишоф ташкил этгонлигини ва яна Фроҳн FRAHN каби бир илм одамининг раёсатидан бўлғон илмий бир ҳайъатининг тасвибиға лойиқ эконлигини баён қилишга ҳақлимиз.⁴⁴

Рус илмлар академияси зикр қилинғон икки мусобақада комёб бўлолмади. Муродига етмади. Учинчи мусобақага жасорат қилолмади. Шундай бўлса ҳам Олтун Ўрдада мўғул тарихига оид жастижўларида давом этди. Ҳар хил мажмуалар, рисолалар, китоблар чиқариб, ёзувчиларни ташбеъ қилиб турди.

Бу орада Олтун Ўрданинг иккинчи пойтахти сарой Баракахон атрофида бошланган ҳазриёт натижасида қўлға келғон осори атикалар, ёдгорлар, ёдгорлар воситасида қўб маълумотлар кашф этилди. Дигар тарафдан рус мусташриқларининг ижтимоларила Олтун Ўрда тарихига воқиф бўлиш учун саъи ҳаракатлар давом этдилар.

У МУСТАШРИҚЛАРНИНГ МАШХУРЛАРИ ВА АНГИШТНАМОЛАРИ

Мусташриқ Григорёф-----	GRICOR'EV.
Мусташриқ Савелёф-----	SAVEL'EV.
Мусташриқ Берязин-----	BEREZIN
Мусташриқ Виляминўф-----	VEL'YEMINOV.
Мусташриқ Зернўф-----	ZERNOV.
Мусташриқ Соблуқўф-----	SABLUKOV.
Мусташриқ Потканўф-----	PATKANOV.
Мусташриқ Тайсен Ҳавсен-----	TIESENHAUSEN
Мусташриқ Василовский-----	VESELOVISKIY

Хулоса: рус мутафаккирларининг эҳтимомлари, мусташриқларининг эътиноолари илиа хейли китоблар, мажмуалар, рисолалар нашр этилди. Алардан шоён зикри:

Умрининг қисми аъзамини шарқ аҳборини тўплашга ҳаср қилған буюк мусташриқ Тайсен Ҳавсенning SBARNIK MATERIALOV OTNASIASCIXSIIYA K ISTARI ZALATAV ORDI T.I. IZVELECENIYA IZ SACINENIY ARABSKIX исмли асари бўлди. Бу муҳим китоб 1884да босилиб чиқди.

Бу китоб Олтун Ўрда (Ўрдаи Заррин) ҳақидаги (Миср) муллифларининг қаламларила ёзилғон тарихий муҳим воқеаларни ихтиво этгондур (ўз ичга олган).

Мазкур муаллифни бундан бошқа тўплаб, босилмағон ёзувлари юз йилдан бери Петроград рус илмлар академиясининг шарқиёт институ архиф (уршиф)да сокланниб келди. Баракат версин 1941да Рўмаскович ва С. Л. Валин тарафидан нашр этилди.⁴⁵

⁴⁴ YAKOBAVSKY,ZOLATAYA ORDA Якубовскийнинг “Олтун Ўрда” китобининг франсузчасидан туркча таржимаси Ҳасан Эран 1955 Истанбул.

⁴⁵ V.G. TIESEYHAUSEN, A.Y.II C. (IZVELICENIA I S PER—SIDSKIX SOCINEIY,SABRANNIE V.G.TIESENHOSENOMI OBRABOTANNIE A.A.ROMASKEVECEM I S.L. VALIN—IM) MOSKVA-LENGUAD 1941

Руслар ҳар қанча эхтиёт қилсалар ҳам баъзи вақтларда беихтиёр мусулмонларга асир бўлиб, асрлар бўйинча мусулмонларнинг таҳти раҳматида қолғонларини китобларида, тарихларида ёзилодур. Зеро, ҳақиқатни, бўлиб ўтган воқеани ёшириб бўлмайдур, тарихдан силиб бўлмайдур.

⁴⁶Жумладан, зикри кечгон академия илмий ҳайъат раиси мусташриқ Фирохнинг бир муносабат ила 1882да сўзлағон тарихий ропўриндан бир парчаси бизда Олтун Ўрда мусулмонларда Жўжи улуси исми ила танилғон мўғул сулоласини ҳамон-ҳамон икки ярим аср сурган ҳокимияти Русия учун бир оғат, бир фалокат ташкил этмишдур. Уни Русияни қайдсиз, шартсиз бир асорат олтина олароқ аслзодаларининг ҳаёти ва муқаддароти ила ўйнашди. Бу ҳокимиятни юртимизнинг муқаддаротиға, муассасотига, ташкилотига, одатига, лисонига чўқ таъсир қилғонлиги ҳақиқатдур.⁴⁷

2чи мисол: 1223-1224 саналарида мўғулларни Даҳти Қипчоқга қилғон ҳужумлари ва ишғоллари тарихларда событдур. Ибн Асиранд иқтибос қилиб ёзғон Тайсен Ҳавсеннинг китобида мазкурдур, мукаррардур, шиддат ила сабт эдилмишдур. Жабба ва Субутойнинг қўмондасидаги мўғулларни олға босиши возех ёзилғондур, деб ҳақиқатга эътироф қилғонлари ҳам бордур.⁴⁸

Буни шоир бир байт ила ифода қиласур. Чунончи:

Тариха боқ, билурсан шаъни қадиминг эй жон,
Қоч кира амримизда рус ва хито мусаххар.

МУСТАШРИҚ СЎБЛУКЎФ

Дунёдаги мусташриқларнинг ҳаммаси мутаассибдур. Айтгонини қилодурлар. Аммо рус мусташриқлари жуда ҳам мутаассибдур, худройдурлар.⁴⁹

Шундок рус мусташриқларидан Сўблукўфи Куръони каримни таржимасидаги ҳатоларидан бир намуна ўлароқ сураи Исрони 13 ояти каримасида қилғон ёнглишлари ёхуд таҳрифлари:

Ояти жалила шулдур.

46

⁴⁷ (1) V.G. TIESENHAUSEN A.Y. I C. II ILAVE FRAHN' IN RAPORU 555 S.

⁴⁸(2) YAKOBAVSKY,ZOLATAYA ORDA

⁴⁹ Вактила дунё хисобларини бир низомда давом қилсун, деб шарқ ва ғарб олимлари тарафиндан ҳалқни фойдаланиши учун тақвимлар чиқарилди. Мурури замон ила тақвимда кўрсатилғон хисоблар фаслларга тўғри келмай қолиб, баҳорда киш бўлиб, кор ёғди. Ёзниг охири куз ойлариға дуч келди. Дехконлар ҳам экин-тиқинларида ҳисобини йўқота бошлади. Бу мушкилотнинг дағыи учун замона септик хукмдорлари бошлиғ фалакионлар чора излади. Ниҳоят шамс ҳисоб ила бўлғон тақвимда кабиса ҳисобида сахв бўлғонлиги асрлардан кейин тақвимни 13 кун орқада қолғонлиги майдонга чиқди. Қамарий ҳисобда ҳеч хато чиқмайдур. Мабодо бир кун, ярим кун хато кўрилса, янги ойни чиқиши билан у хато ўз олдиға ўзидан тасҳихланадур. Чунки нас воридур. Биноан алайҳ Исломда ҳаж, рамазон, закот ва бошқа ибодатий амрлар қамарий ҳисобла кўриладур. Буюк янгилиши таъдили учун Румода бир конферонс қурулуб, бутун дунё давлатларидан марҳаслар, делегатлар чакирилди. Попо бошда ўлароқ дунё мусташриқлари, давлат кишилари, илм одамлари тўпланди. Бу тўпланишда янгидан ишлаб ҳозирлағон сахих тақвимлардан Жалолий тақвим ва Григорий тақвим мўътабар бўлиб, дунё марҳаслари тарафиндан қабул ва тасдиқ қилинди. Бу қарор ила қиши ойнадаги 16чи хутни ўшал куни биринчи ҳамал, деб сатранжни пиёда тошини иккига сургандек тақвимни ярим ой олдиға сурдилар. Аммо рус марҳаслари мутаассиб поплари, мутаассиб мусташриқлари қабул қилмадилар. Эски бузуқ тақвим ила давом этдилар. Бундан кейин ҳам Русияни ҳисоби бутун олам ҳисобидан тақрибан ярим ой орқада колди.

Бундан йилларгина эмас, асрлар кечди. Ниҳоят Русияда 1917 йилда воқеъ ўлон ўқтўбр инқилоби муносабатила у инқилобни дунё бўйича писанд бўлсун, Овропога мойил бир режимга ёпишонлигини эълони учун Русия инқилобчилари сиёсий бир ўюн қилдилар. Сатранжни от ўюнига ўхшатуб, тақвимни ўқтўбрдан олиб, ноябрга отлатдилар. Шул кунни еттинчи ноябр, деб дунёга баён қилдилар. Ҳобуки, Русияда 25чи ўртўбр эди. Бу тарихдан бошлаб Русиянинг тақвими дунё тақвимига мутобиқлашди. Муаллиф.

Сўблукўф таржимаси:

Бунинг таржимаси:

Биз қўйдиқ кеча ва кундузни икки аломатларила. Қачон кеча аломатини битирсак, шул вактда қўярбиз кундуз аломатини.

Сўблукўфи таржимасини арабчага таржима қилинса, шундок бўладур:

Сўблукўфнинг таржимасига кўра, бу ярим оят Қуръони карим оятлиғидан чиқғон бўладур. (Ал-иязу биллаҳ) (Аллоҳ паноҳ берсин)

Эмди бу ярим оятдаги таржимасини таҳлил қилайлик. Ажабо, қанча хатоси чиқадур.

Ва жаална калимасини биз қўйдук, деб қилғон хато таржимасидур. Араб тилида жаала феъли икки мағъулга тааддий қиласидир. Тағирир ва таҳвил маъносила таржима қилиниши керак эди.

Бу тақдирда ерда аввал кеча ва кундуз бўлмағон. Сўнгра табаддул ва таҳвил қонунлари бўйича ерда кеча ва кундуз бўлиш ҳолига келмиш. Мағхумни англатқон Қуръони каримни соғ ва асл маъноси англашилур эди.

Аммо Соблукўф бунинг ериға вазаъна маъносини ифода этгон поставили таржимасила бу маънони бусбутун йўқотғон ва таҳриф эткондур.

2. Аятайни калимасини двумя знамениями, икки аломатлар ила деб арабча маа сўзини зиёда қилиб таржима этодур. Бу эса фоҳиш ғалатдур. Чунки Қуръон каримга сўз ортдирғон бўлди.

3. Оллоҳ таолонинг ерга кечани қўймоқлиғи кеча аломати бўлғон ой ила бирга мушорик ўлғон бўлуб, бутунлай Қуръонни таҳриф қилингон маъно чиқодур.

4. Фамаҳавна калимасидаги фо таъқибийяни таржимасидан тушуруб қолғон. Бу эса таржимада буюк хато, маъноча буюк таҳрифдур.

5. Маҳавна феълининг аввалиға когда дегон арабча изоҳ адотини ортдирғондур. Ваҳоланки бу адот оятда йўқдур.

6. Фамаҳавна жумласи ва жаална феълиға маътуф экан. Соблукўф иза маҳавна қилиб, феъли шарт ясайдур. Бу эса маъноча буюк жиноятдур.

7. Ва жаална аятан-наҳар сўзиндан вов ҳарфи отифасини таржимада тушириб қўяди. Ҳам жазои шарт ясад, тогда ставим деб қўядур. Бу эса икки жиноятдур. Бири ҳарфи отифани тушируви, яна бири шарт ясашдур.

8. Жаална калимасини ставим қўямиз арабча айтганда назоу деб фоҳиш суратда маънони таҳриф этгондур.

Эмди ушбу ярим оятни таржимасида сарф, наҳв, лугат жиҳатларидан саккиз фоҳиш лугат ва хатолар кўз олдимиизда кўриниб турар экан, бутун Қуръонда бир неча минглар хато қилғонлиғира шубҳа қилинмаса керак.

Қасдан бундай фоҳиш ғалат таржима қилингон бир асардан саҳих маълумот олинмас. Бундай хато матрёлдан олуб ёзулуб, Ислом бундок дейдур, Қуръонда бундок ёзилғондур, деб муҳокама юритишни ақли салим шояд тушунур-да, ҳеч қабул этмайдур.⁵⁰

Тарих бўйинча мусташиқларнинг хатоларини кўрсатишдан мақсад коғирларни ўйинларини илмий хиёнатларини, қаламий жиноятларини майдонга чиқаришдур. Ҳар бир мўмин ва мусулмон шуни билсинки, коғир коғирдур. Коғирлар ҳакида Қуръоннинг хукми хақдур.⁵¹

Маол шариғи: яхудлар насоролар аларни динига, миллатига тобе бўлмагунча сандин ҳаргиз хушнуд ва рози бўлмаслар.

РУСЛАРГА ҚАРШИ ҚЎЗҒОЛОН

Ўрусларни Туркистон туфроғига қадам босқонига ўттиз йилча бўлди. Яхши ўринлашди. Юқорида зикр қилингандек, русларнинг зулми ва тааддийлари кундан кунга

⁵⁰ Илми фалак устози Зиёвуддин Камолий Ислом мажалласи саратон 1926. Уфа табъи

⁵¹ Бақара сураси 120

зиёдалашди. Халқ ҳам зерикди. Махфий суратда ҳижратга ташвиқ бошланди. Ҳазинийнинг қасидасиндан намуна:

Кўнгилни эй биродар, боғлама дунёға, ҳижрат қил,
Тириклик бил ғанимат, кетмайин уқбога ҳижрат қил,
Кечиб Фарғона мулкини, бериб тарсога ҳижрат қил,
Олиб ахли аёлинг, эмди Байтуллоға ҳижрат қил,
Мадина равзаи поки Росулуллоға ҳижрат қил.

Баъзилар ватанни тарк этиб, хорижға жўнашға бошлади. Ва баъзилари у рўдапони елкадан отилмағунча ундан кутулуб бўлмаслигини идрок этди. Баъзи диндор ва жасур кишиларни ғайратлари жўшга кела бошлади. Жумладан, Фарғона вилояти, Андижон шаҳрига мингтепалик Муҳаммад Амин Эшон лақаби Дукчи Эшон исён учун ҳозирлик кўра бошлади. Бу одам бой эмасдурки, пул қуввати билан қўзғолон қилса. Ҳасаб насаб эътиборила аслзодалардан эмаски, амри ноғиз бўлса. Мансабдор эмаски, халқга ҳукми юрса. Дорулфунундан чиқғон бир талаба эмаски, ташкилот қуруб, атрофидаги талабани тўплаб, ўз мағкурасига мувофиқ улардан фойдаланса. Узун андишадан кейин теварагидаги йўлдошларила машварат қилиб, натижада Иброҳим Эшон дегон замонасининг бир шайхига бориб, қўл бердилар. Ҳалқасида чўқ тушдилар. Ҳазрат эшоннинг хонақосида бир қоч муддат бўлинди. Ниҳоят халифалик мақомига эришди. Ҳазрат эшондан иршод олиб, ўзининг юрти Мингтепага келиб, эшонлик дастгоҳини урушга мувофиқ бўлди. Эшонликка лозим бўлғон асбобни ҳозирлаб, сулук тебратмак ила тариқатга бошлади. Туркистон анъанаси, урф-одати, ҳасабила йўлдошлари воситасила эшонни атрофиға муридлар, мухлислар, фидойилар тўпланди. Кундан кун исми, шуҳрати Дукчи Эшон бўлиб, ҳар тарафга ёйла бошлади. Одамлар ҳам тўп-тўп бўлиб, келишиб, Дукчи Эшонга қўл бериб, янги эшоннинг хонақоси обод бўлиб, ишлари ҳам ривожланди. Ҳар душанба куни котта қозонларда шейлон⁵² пишкон, ҳангома баланд, дастгоҳ катта муридлар хизматда, фидойи мухлислар амрида, фармонида, сўфилар зикр ила машғул хонақо тўлдир зокирлар, ҳужралар тўлдир қорилар, ҳофизлар бор ҳадя учун эшонга келғон отлар, туялар, қўйлар, моллар беҳисоб. Эшондан зоҳир бўлғон кароматлар ҳам инкор қилинmas. Бир воқеа каби муридлар орасида гуфтигў бўладир. Хулоса: собиқ эшонлардан кам жойи қолмади.

Дукчи Эшон ҳалқдан ҳаддан зиёда иззат ва ҳурматлар кўрди. Бу йўл ила хейли нуфуз қозонмиш бўлди. Эшон маслакдошларидан тўрт киши ила хусусий кўришди. Эмди нима қиласиз, иш йўлга қўюлди, она мақсадни нечук майдонга чиқарамиз, дедилар. Бу тўртбеш хайъат аъзоларини қарори шунга бўлди, Эшон ҳажга борсун. Ҳар тарафни кўрсун. Туркияни ҳам кўрадур. Керакли таълимот, моддий ва маънавий ҳозирлик кўруб қайтадур.

Карор бўйинча тўрт фидойилар майятида Эшон ҳажга борди. Ҳижоздан баъзи силоҳларни олиб, Миср ва Туркияни кўруб, Мингтепага қайтди. Эшонни муридлари, мухлислари бошда ўлароқ бутун миллат тарафидан иштиёқ билан намойиш ила қаршиланди.

Бу тариҳдан бошлаб:

Ҳожилик ва эшонлик сифатларини жамлаб, бу султаларни яхши истеъмол қилди. Ақли етганича атрофиға моддий ва маънавий қувват тўплади. Бунга эътимод ҳосил қилғондан кейин қўзғолонни бошлашга қарор берилди.

1896 чи милодий санаси бир кун хонақода одат бўюнча бўлғон зикри само, салот ва соир ибодатлар битар-битмас ҳалфалардан бири нидо қилди. Биродарлар, ҳеч ким ташқарига чиқмасун. Ҳазрат Эшоннинг сизларга қиладурғон хитобаси бор, деди. Ҳамма ер еринда. Кимсада мажол йўқки, ўрнидан қимирласин. Ҳамма вужудлари қулоқ бўлуб, Эшонга тикилдилар.

⁵² Шейлон: муридлардин эшонларға келғон ҳадялар бир қозонга солиб пишириладур. Уни шейлон, дейилур.

ДУКЧИ ЭШОННИНГ ХИТОБИ

Муҳтарам биродарлар! Эй мусулмонлар!

Ҳаммангизга маълумдурки, юртимиз мусулмон юрти. Эл мусулмон, халқ мусулмон, хон мусулмон. Шариатнинг ҳукми жорий. Амри нофиз эди. Ҳикматини Оллоҳ таоло Ўзи биладир, коғирларни мусаллат қилди. Юртимизга ўрис келди. Худоёрхоннинг ўрнига Коуфман, Умархоннинг тахтиға Чернайўф ўлтириди. Фарғонанинг хонлиғи ерда Масков хонлиғи Оқ Пошшо ҳукмдор бўлди.

Ўрус ватанимизга истило этди. Сўнгра тилимизга истило этди. Секин-секин динимизга истило қилмакка бошлади. Биласизларки, чўқиндилар кўпайди, кўпаймоқда.....

Оқ Пошшонинг номидан янги фармон келди. Некалайни яъни, бир ўрусларнинг номини жумъа намозининг хутбасида хутбага қўшиб ўқулсан, деб. Ва яна кўчирма сиёсати илиа ватанимизга мужикларни ерлаштириди. Ҳар тарафни тўнғиззор қилди. Қабони Федченка, Марғилонни Гарчакўф, Симни Искобилўф, Бағдодни Сирада, Конибодомни Малинкоф, деб ҳамма шаҳарларимизга бирор рус гениролларининг исмини тақди. Ҳар шаҳарда, ҳар қишлоқда бутхоналарни қўнғироғини жаранг-журунг овози кўпайди.

Бонка дегон бир рибохона қурулди. Динимизда йўқ судхўрлик, ҳаромхўрлик ривож бўлди. Ҳамманинг ҳалқи булғанди. Ҳар шаҳарда янги шаҳар, дегон бир фисқхона қилди. Фисқни ҳамма навъи ҳозирланди. Мусулмонларни йўлдан оздирди. Аксар мусулмонлар янги шаҳардаги ичкилиқ дўконлариға, ошхоналариға, қиморхоналарига муштариб бўлди. Фоҳишаҳоналариға ўрганди. Мусулмонларнинг ахлоқи бузулди. Ўруснинг келғонига ўттиз йил тўлмай мусулмонлар ришватга, рибога одатланди. Ҳалол ҳаромни фарқ қилмас бўлди. Қозиларимиз бўйнига бут, знак тақадурғон бўлди. Хуроса, шариатимиз хор бўлди. Мусулмончилик ғариб бўлди. Ҳурриятимиз ғойиб бўлди. Истиқлонимиз маҳв бўлди. Ўзимиз ўтмас, сўзимиз кечмас бўлдик. Эй воҳ! Эй мусулмонлар, бунга сабаб ўзимиз бўлдик. Бу ҳолимизга Оллоҳ ҳам рози эмас. Росул ҳам рози эмас. Бу асорат, бу маҳкумиятга кимса рози эмас. Инс ҳам, жин ҳам рози эмас. Эй биродарлар, тек тураверсак, бу коғир яна бадтар қиласур. Вой бизнинг ҳолимизга! Тарихда жаҳонгир ўтган, муаззам бир салтанат қурғон қаҳрамон-паҳлавонларнинг авлодимиз. Бу зиллатга ҳеч қандай зий рух (жонзот) чидамайдур. Қани биздаги шижаат? Қани аждодимиздаги басолат? Сизларга нима бўлди бу қадар? (Таълиқот каби бир шарҳ илиа ёзилса)

Агар жойлашса, кавокиб музия китобидан нақлан Хивада турбаи Муҳаммаддин-да мадфун тўрт юз олимларимиз бордур. Ҳаммаси мусулмон, ҳаммаси турк, ҳаммасининг исми Муҳаммад, ҳаммаси ҳанафий мазҳабдур. Бир исмда, бир мазҳабда, бир қабристонда бу қадар олимларни тўпланиши Туркистоннинг диний тақдимда, дин одамларини етишдиришда на даражада хизматлари сабакат этгонлиғи ўқувчиларни вақтиға арз ўлинур. Жаҳон тарихинда ер юзинда, кўк юзинда буни мисли қўрилмоғондур. Туркистонлилар ҳар канча ифтихор этса, арзийдур, бажодур. Эй биродарлар, бизлар шундок аждоднинг набиралари дурмиз.

Ўлук уйқусида ухлаймизму, деб ҳазрат Эшонни сўзи бу жойға келғонда йифи-зори бошланди. Ҳозир турганлар хўнг-хўнг йиғлаш билан Эшоннинг амриға омода эконлиғларини билдиридилар. Аларнинг ҳаяжонларини босиш учун ҳазрат Эшон сўзида давом этди:

Эй мусулмонлар! Эй Худонинг бандалари! Эй Пайғамбар уммати! Чин мўмин бўлсангизлар, сизларга жиҳод лозимдур. Жиҳод! Жиҳод! Оллоҳ йўлида жиҳод қиласиз. Ўлсак шахид, ўлдирсак ғози бўламиз. Жиҳод қилмоғунча елкамизга мингон бу рўдапо ўруслан қутулиш йўқ. Эй мўминлар, кўзингизни очинг.Faflatdan bedor bўling. Коғирлардан ҳуқуқимизни олайлик.

Эй биродарлар! Ҳурриятимизни олайлик. Ўз ватанимиз, ўз юртимизда ўзимиз ҳукумат қурайлик. Бунинг учун биздан файрат истайдур, ҳиммат истайдур, жиҳод истайдур. Фий сабилиллаҳ жиҳод вақти келди.

Ҳайи алал-жиҳад

Ҳайи алал-фалаҳ

Шу ҳолда хонақо тўлдир мусулмонлар бир овоздан жиҳод, жиҳод, жиҳод.....жиҳодга ҳозирмиз, молимиз, жонимиз фидо бўлсин, ҳазрат Эшон, сизнинг амрингизга ҳозирмиз, деб бир овоздан баланд овозлар ила бағирдилар.

Ҳазрат Эшон сўзга оғиз очди, боракаллоҳ, боракаллоҳ, шундоқ ҳиммат лозим, Оллоҳ ўйлида шаҳид бўлғонлар ўлик эмасдур, алар тириқдурлар. Буни аксар халқ англамайдур, дегон ушбу ояти каримани ўқиди.⁵³

Эй биродарлар, ажал бирдур, қирқ йил қиронгарлик бўлса, ажал етгон ўлодур, Худо ризоси учун жиҳодга ҳозир бўлинглар. Ҳайи алал-ғазот. Ҳайи алал-фалаҳ. Ҳайи алал-жиҳод. Аллоҳу акбар, Аллоҳу акбар, Аллоҳу акбар, Аллоҳу акбар. Ҳамма баробар тақрорлади. Ҳазрат Эшонни охирги нутқларида ҳаммангиз ҳозирланинг, бу кеча хуфтондан кейин ҳужум, деди. Кейин яқин қишлоқларга ҳар тарафга чопар йўлланди. Ҳазрат Эшон амрларича жиҳод фий сабилиллаҳ эълон қилинди. Бу оқшомдан қолмай мусулмон бўлса, жиҳодга ҳозир бўлсун, деб мунодий нидо қилди.

1896 йили ёз фаслида ҳозирлиғи тамомланган Дукчи Эшон муриду мухлислари ила бош оломон Мингтепадан ҳаракат қилди. Кечалаб юриб, Ҳакан қишлоғи тарафидан Андижон шаҳрини руслар ила маскун янги шаҳар қисмиға ҳужум қилдилар.

Бу кечалик ҳужумда яъни, шубохунда қиличбозлик ила кўб ўрусларни ўлдирдилар. Мужоҳидларни бир қисми казарма (аскархона)га ҳужум қилиб, солдатлардан кўбларини фафлатда ва уйқуда босиб, ўлдирдилар.

Кўққусдан бўлғон бу ҳужумдан руслар саросималиқда қолиб, аввалги ваҳла мағлуб бўлдилар. Тонг отғунча хейли қонлар тўкулди.

Тонг отиб, дунё равшан бўлди. Икки тараф бир-бирларини кўрди. Эшон қўмондасидаги фидоийларни ҳаммаси оқ дўппилик, оқ дўппи расми қиёфа шаклини олғон, ҳар тарафда оқ дўппилик эшоннинг аскарлари русларни аскархоналарини ихота қилиб ўраб олғон.

Бу ҳолда руслар ақлларини тўплаб, қалъа (крепўст)даги қувватларини суруб келтирди. Эшоннинг қувватларини ён тарафидан ҳужумга бошлади. Мужоҳидлар ила билмуқобала отишди, найзалашди, ханжарлашди. Икки тарафдан хейли кишилар ўлди. Нихоят Эшон тараф шикаст топиб, сурулуб-сурулуб шаҳардан узоқлашди. Шаҳарга руслар ҳоким бўлди. Оқ дўппилик Эшонни муридларини тутди. Шаҳарда гуноҳлик, гуноҳсиз оқ дўппи кийғонга қирон келди. Ҳаммани тутуб, қамоққа олди.

Ҳодисани Андижон шаҳрининг ҳокими тарафидан телгиrom ила Московга, марказга баён қилинди. Московдан келғон фармонда Андижонни отувга қатли ом қилинсан, деб ҳукм келди.

Тўрт даҳанинг тўрт мингбошиси тўпланиб, бир ҳайъат ўлароқ-да, ўзаро машварат қилдилар. Эшон бўлса, мағлуб бўлди, деб инқилоб ақим қолди, ҳокимга арзи дунёзада бўлдилар. Ҳалқда гуноҳ йўқ, ахолини бу ишдан хабари ҳам йўқ, ҳамма гуноҳ қўзғолончи Эшонда, муридлариадур, ҳалқни афв қиласа, яхши бўладур, етим ўғул, тул хотинга зулм бўлди, дедилар. Ҳоким ахолини оқлаб, буларда айб йўқ экан, деб Московга иккинчи тилгиrom берди. Оқ Подшодан тақрор фармон келди. Мазмуни, отув ҳукми тўхтасин, Эшон ҳужум қилиб келгон тарафдаги қишлоқ ва маҳаллаларни одамларини кўчирилсан, бошқаларга ибрат бўлсан, деб уйлари, молу мулклари бузулуб, толаниб, вайрон қилинсан.⁵⁴ Эшон хуруж қилиб чикғон Мингтепага Русиядан мужиклар келтириб, ерлаштирилсан. Ерлари, уйлари мужикларга мулк қилиб берилсан. Аларга марҳамат қилинсан. Қишлоқнинг отини ҳам бу тарихдан эътиборан Марҳамат, деб от қўюлсан.

Мингтепа ва бошқа жойлардан кўчирилғон оилалар Хартумга тобе Завроқга яқин жойда ерлаштирилди. У жойдан ҳар оиласа етишлук бир чек, бир чек берилди. Ўшнинг адирига чиқищдаги у жойнинг исми Чек, деб шуҳратланди.

⁵³ Бақара сураси 154 оят

⁵⁴ Андижоннинг истанса тарафидан аскарга кетадурғон кун ботар тараф ва Ҳаканга кетадурғон тарафларни исми вайронадур. Ўшал Эшон тўполонидан қолғон вайронна исм ҳануз боқийдур, машхурдур. (Миркомилбой ва бошқалари ушбу вайронада эъдом килинғондур. Большавиклар шул жойда кўмғондурлар). Бу иш тасодиф эмас, зулмдийда мантакадур. Зулм қилиш русларча даҳо ҳам айни мантакада татбиқ этилмишдур.

Эшон шикаст еб, қочгандан кейин руслар бор қувватларила Эшонни қувлағоли турдилар. Ҳудудларга тилғирофлар бердилар. Эшонни тутуб келтирғонга мукофот вайда қилдилар. Соқлоғонга жазо деб эълон чиқди.

Эшон муридларила Андижондан чиқиб, Хўқанд қишлоғидан ўтиб, Бозорқўрғон тариқила Арслонбобга қараб юргон эди. Тошкўприкка борғонда Эшон мингбошининг йигитлари тарафидан тутулди. Эшоннинг фидойилари, ёронларидан ўн икки сўфи баробар ушланди. Мингбошининг одамлари Эшоннинг қўл-оёғларини боғлаб, Хўқанд қишлоққа келтирғонларида рус аскарлари кутиб турғон эди. Эшоннинг ўзини танҳо бир аробага ўтқузуб, ўн икки муридларини тақсимлаб, ҳар аробага икки кишидан ўтқузуб, 6 аробага буларни жойлаб, жами етти аробани аскарлар ўртага олиб, Андижонга жўнатилди.

Дўдурга келгонда томошага чиқғон халқга Эшон сув, сув, сув, деди. Ҳалойиқдан бир иккита кўзада сув узатди. Аскарбоши тўсмади. Эшон сувга сероб бўлғунча аробалар тўхтаб турди. Сўнгра йўлиға давом этди.

Андижонга келгонда қалъа (крепўст)нинг ёнбошида руслар қўлила осилди. Ўлик вақтида кўмилса-да, дор ёғочлари сиёсатан узоқ муддат бузилмай турди.

Эшонни тутуб бергон мингбошининг рутбасини тарфиан думага⁵⁵ аъзолик рутбаси берилди. Хўқанд қишлоғидан келтириб, Андижонда вазифа тайин бўлди.

Эшон тўполони нокомлик ила тугади. Бу ҳақда Эшон тадбирсизлик қилди. Атрофига қалам кишиларини тўпламади. Ишни ғўр қилди. Вактидан илгари хуруж қилди. Шунинг учун комёб бўлолмади, дегонлар бўлса-да, рус истибодининг ўттизинчи йилида истибоддага қарши чиқиб, исён байроғини кўтариб, мусулмонларни мафкурасини майдонга чиқарди, ҳамият ила ғайрати динияларини исбот этди, туркистонликларнинг ғояи омолларидан бир намуна ўлароқ, диндошлариға йўлбошчилик қилди, наслларга ибрат дарси қолдирди, шояд анга қараб, йўл солурлар.

РУСИЯ – ЖОПЎНИЯ ҲАРБИ (1905)

Ўрусларнинг Туркистонга келғонига кирқ йил тўлди. Руслар қонунлари тадрижий суратда шиддатланди. Жавру жафолари, ситамлари ҳаддидан ошди. Мусулмонлар сабрсизланиб, ҳар чорага бош уришга хозирландилар.

Бу аснода Россия – Жопўния ҳарби чиқди. Ҳамма бил-иттифоқ бу ҳарбни мусулмонларнинг фойдасига ҳал бўлишига фоли нек қилди. Ҳарбдан аввал ва ҳам ҳарб бошланишида руслар жопўнларни кўзга илмади, писанд қилмади эса-да, жопўнларнинг адмирал Туғу қўмондасида йигирма ҳарбий вопур ила қилғон ҳужумида пўрт Ортурни сукути рус адмиралларини шошириб қўйди.⁵⁶

Мағлуб бўлишларини идрок қилғон бу ҳарбда ҳарб кемасила сувга чўккан рус адмироли Макарўф ???ни қаҳонати (қавли) кўб таъсирлидур, ҳақиқатдур.

Эллик йилдан бери мамлакатнинг идорасини мисёнерларга берилғонлиғини қасофатидурки, бошқа миллатлар улум, фунун ва санъат ила вопўрлар ясади. Ғаввосаларини кўпайтди. Биз руслар мамлакатимизни жиловини мисёнерларга тутқазмак, уни натижасида рус императўрлиғи ушбу пучук жопўнлардан мағлуб бўладурғон бўлди. Ман биламанки, жопўнлар муҳаққақ русларга ғолиб келадур, деди.

Бу кунларда жопўнларни ғолиб бўлишига тарафдор бўлғон туркистонликлар қандай курсандлик аломатларини изҳор қиласалар, турклар ҳам шундоқ эди. Бу ҳарбда самимий тилаклари русларни мағлуб бўлишида эди. Бу муносабат ила ажойиб бир ҳикоя:

1905да жопўнлар ила руслар бир-бирларила пичоқлашуб, ханжарлашуб, ҳарб майдонида қизишиб турғон замонда Истанбулда бир мажлисда бўлғон сұхбатда ёши улуғ бир киши бир кичик болаға хитоб қилиб, ўғлим, руслар тарафиндамусан, жопўнлар тарафиндамусан, деб сўради. Ўғил, бетўхтов, ман жопўнлар тарафиндаман, деб жавоб

⁵⁵ Дума: мажлиси мабъусондан мухаффаф русча калимадур.

⁵⁶ Жопўн калтакларини таъсир ила бошгаранг бўлғон русларга Бухоро амири Абдулаҳадхон тарафиндан берилғон ёрдам нақдина бел милён рубл олтин эди. Бир олтун ўн рублдур.

берди. Ахли мажлисдан Ризобек афанди баланд овоз билан оч ҳовучингни, деди. Боланинг очгон ҳовучига бир табақчадаги олтинни тўқди. Боланинг қўллари тўлиб, олтинни зиёдаси ерга тўкилди. Бола ўртоғининг ёрдами билан ерга тушгон олтинларни ҳам тўплаб олдилар. Усмонлиларни суюнгонларидан бир намуна ўлароқ, тарихда қолди.

1967да Истанбулда босилғон Низомиддин Назифнинг “Урду ва бўлтиға” отлик китобидан:

Жопўн-рус ҳарбидаги русларни сукут арафасида пўрт Ортурни кегонидан кўб мутаассиб бўлғон руслар Масковдаги кардиналларини раёсатида лавҳаларга чиройли қилиб чизилғон бўёғлик бут (сурат)лардан бир вагўнга юклаб, жопўн-рус ҳарб майдонидаги бош қўмондон Курапаткинга жўнатилди. Шояд бу бутлардан истиғоса этадурлар. Ва ҳам у бутларни ҳурматидан руслар бу ҳарбда ғолиб чиқадурлар, деб.

Ва лекин суйи ҳазлари (ёмон насиба), қисматлари бу бутлар боргунча руслар мағлуб, жопўнлар ғолиб бўлиб, рус аскарлари асир тушгон ва асорат ҳаётида эдилар. Бутлар юкланган вагўн жопўн генироли маршал Уяманинг қўлиға тушди. Жопўнлар бу бутларни рус асирларига улашди. Аларга хитобан маршал Уяма нусрат ва зафар умидида васила қилғон бутларингиз келди, илоҳларингизни олинглар, булар сизларни хору зор, асир қилди, расво қилди, энди алар билан унс-улфат бўлиб, бирликда яшангизлар, деди.⁵⁷

Русларнинг ақидаларинча ҳазрат Марям онамизнинг сурат ҳайкалларидан ёрдам ва нусрат талаб қилиш одатлари бордур. Масалан, Димитрий Донскийни ҳумойлар билан бўлғон муҳорабасида Амир Темур ўрус шаҳарларини ўраб олғон тарихларда Амир Эдигунинг Масковга қилғон қаттиқ бир ҳужумида ҳамма руслар бутларини ҳузурида чўк тушиб, астойдил ёлвориб, ёрдам сўрағон дуоларини орқасидан рус аскарлари жонланиб, файратга келиб, душманларини қайтаришга мувофиқ бўлғон эрдилар. Жумладан, Рус – Қозон муҳорабасида Иван Грозний ҳам шундоқ мадад, истионат талаб қилғон эди.

Русларнинг тарихида яна бир воқеа бўлғондур. У эса XII Қолўс воқеасидур.

Петр Великий (Буюк Петр) ила бўлғон рус – асвич муҳорабасида русларни хазимати (мағлубияти) яқинлашиб кўз олдида кўриниб қолди. Масковликлар буни сезди. Гумон қилдиларки, асвичларда соҳирлар бор деб. Бу ройларига мабний (биноан) муқаддас Мари Николасдан имдод истадилар.

Истиғосаларининг (ёрдам сўраш) таржимаси:

Эй Мари Никўлас, эй ғам-ғуссаларимиздан қутқазувчи, эй қайғулардан узоқ қилувчи, эй бениҳоят қудрат соҳиби, ажабо сенга қиладурғон ибодатларимизда руку, сужудимизда, курбонларимизда ё хушуъимизда сенга ийфойи шукрда качилик ила гуноҳкор бўлдукму? Шул сабабли бизлар даргоҳингдан узоқ бўлишға мустаҳиқ бўлиб қолдукму?

Эмди бас, бизлар сенга зору ниёз этамиз. Шояд бизларга у маҳлукларни шарридан, у ёмонларнинг хавфидан кимсага бош эгмайдурғон тоифалардан бизга нажот берғил. У хунхўрлардан бизларни қутқазғил. Алар бизларга дарандалар, бўрилар каби қилғон ҳужумларила бизлардан аксаримизни катл ва баъзиларимизни мажруҳ қилиб, бизга катта мусибат орттиридилар. Бу ғалабалари сехрбозлиқдан бошқа эмасдур. Ари ниёз ила бизлар сенга ёлбориб, бизга ёрдам ва нусрат беришингни ражо этамиз, эй Мари Николас!

Эй Мари Николас! Сен ўзинг бизга ёрдамчи бўлғил. Байроғимизни ҳомили сен ўзинг бўлуб, у соҳир душманларимиздан бизни сан ўзинг қутқазғил.

Шахримиздан, ҳудудларимиздан аларни ҳайдаб чиқарғил ва ҳам аларни мустаҳиқ бўлғон жазоларини берғил.....

Русларнинг дуоларини мутақиб асвичлилар мағлуб бўлди. Руслар зафарёб бўлдилар эди. Шундай пуч эътиқодларини юзасидан рус – жопўн ҳарбидаги генирол Курапаткинга илоҳлар, суратлар, ҳайкаллар ила Мари Николасни жўнатилғон эди. Аммо бу дафъада руслар ғазаби илоҳийга учрадилар. Аскарлари асир, ўзлари мағлуб бўлдилар.

⁵⁷ У замонда ҳалқ ичинда шуҳрат бўлди. Мари Николасни сурати ила бошқа суратларни ҳам қўшуб юборилғони учун Мари Николас русларга ғазабланди-да, руслар мағлуб бўлдилар. (Франсузча бир асардан арабчага чўйрилғон таржимадур).

КУРАПАТКИННИНГ ТААССУБИ

Русларнинг мағлуб бўлиши арафасида Масковни ишончлик қўймондони Курапаткин ила мавқидинда бир бонкачи Ботуюф ораларинда музокара бошланди. Хulosаси:

Ботуюф русларга ёрдам ўлароқ, жанговар хонхуз (хитой)лардан қирқ минг мусаллаҳ (куролланган) фидойи аскар беродур. Агар руслар мағлуб бўлса, бир нарса талаб қилмайдур. Руслар ғолиб келса, 8 000 000 милён олтин рубл руслар Ботуюфга тўлайдурлар. Бу шартни Курапаткин қабул қилмади. Музокара фашл (муваффақиятсиз) бўлди.

Пўрт Ортурни муҳофазаси Иставилнинг хотуни мадам Иставсил ҳарб кунлрида сутпурушлик ила машхур бўлди. Сигир сутини тадорик қилиб, шишаларга тўлдириб, хастахоналарга юбориб, ярадор аскарларга сутни бир шишиасини икки сўм (олтун рубл)дан сотиб икки милён олтун рубл тўплаб, бой бўлди. Пўрт ортидаги истеҳком қалъя замонасида бир юз ўн милён олтин рублга мол бўлғон эрди. Жопўн тўплари у қалъани вайрон қилди. Ажаб! Амир Темурни ва Чингизхонни хароб қилғон биноларини мажмуи шунча келурму?

Руслар жопўнлардан мағлуб бўлғондан кейин мазлумларни овозлари кўтарилиди. Хўб бўлди. Русларнинг туркистонликларға қилғон ситамлари муқобилинда русларга Жаноб Ҳақ Ўз шевасила жопўнларни мусаллат қилди. Илоҳий интиқом бўлди. Бу эса Ислом динига қилғон адоватини натижасидур. Хўб бўлди, ажаб бўлди, дегон аламзадаларнинг тили чиқди. Зеро, шоир нақадар тўғри сўйламишдур:

Ҳақ қулиндан интиқоми яна абдила олир
Билмайин илми ладунни они қул ёпди сонир.

Зеро, русларнинг зулми, мусулмонларга берган азиятлари у қадар ҳаддидан ошдики, озгина бир ишни баҳонасила Сибир ёки сургун қилиш одат шаклиға келиб қолди. Сибир ёки сургун бўлғонларни жуда оғир ва машаққатлик ишларга соладурғон бўлдилар. Масалан, оғир меҳнатдагилардан бири кўмир конида ишлайдурғон ишчиларни юзлари ҳеч сув кўрмағонидан аларни таниб бўлмайдур. Аларни юзиға қаралса, инсонга ажойиб бир хавф пайдо бўладур. У бечора ишчилар одатан инсон ҳайкалиға кириб қолғон бир ваҳший ҳайвонға ўхшаб қолғондурлар. Инсонликдан ва инсонлиқ сифатидан фақат исмлари қолғондур. Булар ҳайвонлар қиласурғон ишларни қиласурлар. Ҳайвонлар ташийдургон юкларни ташийдурлар. Буни исми русчада қотурӯжная работа (KATURUJNAVE RABATA) дерлар.

Шу ҳангомда русларни бошиға тушуб турғон товкию тўқмоқларини зарбасидан дўйписи тор келғон руслар дарҳол орқаларига уч-тўрт қадам қайтиб Туркистонда ва соир мусулмон ўлкаларида 17.10.1905 тарихда дин хуррияти эълон қилдилар.

Оҳиста-оҳиста рус қонунлари ўзгартирилди. 17 савр 1906м. йили Русия императёри бир фармон чиқарди. Бу приказ ила Русия қаламрўйида мажлиси мабъусон ва мажлиси нуввоб қурулди. Динда хуррият, тилда хуррият, қаламда хуррият, виҷдан хуррияти эълон қилинди. Бунинг билан низомлар тегишли. Рус қонунлари ўзгарилди.

Бу фурсатдан истифода Туркистонда жадидлар ташкилоти тарафидан бил-иттифоқ:

1906м.да Тошканда “Тараққий” ва “Хуршид” газеталари чиқа бошлади.

1907м.да Тошканда “Шуҳрат” чиқди.

1908м.да Тошканда “Осиё ва тижорат” чиқди.

1912м.да Бухорода “Бухорий шариф” ва “Турон” газеталар чиқди.

1913м.да Самарқандда газетаси ва “Ойина” мажалласи чиқди.

1914м.да Тошканда “Садойи Туркистон”, Хўқандда “Садойи Фарғона” чиқди.

1915м.да Тошканда “Ислоҳ” мажмуаси чиқди.⁵⁸ Жадидларнинг нашриёти мавжуд қонун алайхинда чорлик сиёсатига мухолиф миллий мужодалага ташвиқ, истибдоддан

⁵⁸ Ёш Туркистон ёйни прўфесёр Тохир Шокир 1960 Истанбул.

куртулиш, хур ва мустақил фикр тарафдорлиғи, шунга ўхшаш озод яшаш мафкурасиға тарғибдан иборат эди. Бундан кейин русларнинг сиёсати оҳиста-оҳиста бўшаши. Аввалги шиддатлар йўқ бўлди.

1908чи йили куз ойларинда Русияда таъсис қилинғон маҳкамай шаръиялар, руҳоний идоралар бир важҳ отидур:

1. Ўринбурғда маҳкамай шаръия қурулди. Маркази Уфада.
2. Кримда провисиний (SIMPROFOL) Маркази Оқ масжид.
3. Маврай кавказ муфтийлиги. Маркази Тифлис.
4. Маврай кафқос шайхулисломлиғи. (Шиъйларга махсус). Маркази Тифлис.

Ўринбурғдаги маҳкамай шаръияни қурулишида бош омил Иккинчи Екатринадур. Бу маликанинг қасди Крим фатҳ бўлғондан кейин навбат Истанбулга келадур, руслар бориб, Истанбулни фатҳ қиласур, туркларни ҳайдаб чиқарадур, бунинг учун руслар орқадан урилмасун, деб мусулмонларни ором-осойишини таъмин этиб, аларни аллалаб, иғфоли лозим шариатларини қўллариға бериб, муфтий, қозиларни ўзларидан бўлиши, шунинг билан мусулмонлардан бир нав хотиржам бўлиш эди. Иродатуллоҳ бошқача тааллук топди. Екатринанинг фикрлари, сиқим ғоялари ақим чиқди. Қурулғон маҳкамай шаръияси исмига мувофиқ шариатга, исломиятга хизмат қилди.

Пўрт Ортурни суқутидан кейин адмирал Макарўғни кашф этгонидек, жопўнларни баҳрий қўмондонларининг, амиролларининг мусалсал ҳужумлари натижасида зафардан-зафарга улашгон жопўнлар ғолиб бўлдилар. Ҳарб битди.

Аммо Русияда мағлубиятнинг таъсири оз бўлмади. Русларча тазминоти ҳарбни тўланиши аскарни қайта бошдан таназзуми, дохилий ишларнинг тартиби, рус миллатидаги ҳаяжонни таскини ва бошқа заруратлар, мухим ишлардан эди. Руслар ҳам азтаҳтидил бу ишларини бир он аввал тузатишга киришган эди.

Бу тарихдан кейин дунё бўйича ҳамма миллатнинг кўзи очилди. Жумладан, Туркистонликлар ҳам кўзини очди. Зиёлилари тетикроқ довраниб, қадамларини ҳам илдам босадургон бўлдилар. Ўрик ўрикни кўруб, оляждур, дегон боболар сўзидек, жопўнларга ўхшаш жасур кавмлардан ибрат олиб, асоратдан қуртулишга ҳамма миллатлар ғайратга бошлади.

Улуг Туркистонни уч мустақил хонлик иморати 1865 илан бошлаб, 1885да русларга қарам бўлғон эди. Мазкур тарихлардан бири пайт пойлаб, фурсат кутиб турғон туркистонлиларни ишга бошлаш гези келғондек, елкадаги рўдапони оғдаришни том вақти етғондек эди. Шунинг учун Туркистон зиёлилари фурсатдан билистифода қўлларидан келғон саъи ва ҳаракатни дариф тутмадилар. Хорижий давлатлар Миср, Шом билан хусусан, Туркия билан илмий ва сиёсий алоқаларини кундан кунға орттиридилар. Асрий фанний илмларини ўрганиш, янги-янги матбуот ишларини юртга дохил қилиш каби чет давлатлардан ҳар хусусда, ҳар тўғрида намуна ва дарс олишга бошладилар.

Масалан, Туркияда чиқадурғон газеталар ва рисолалардан:

Улум, Хива, Басирати мухбир, Мумайиз ва бошқалари келиб турди.

Бокуда чиқадурғон Ҳадиқа, Вакт, Иккинчи.

Тифлисдан Зиё, Кафкас, Кашкул чиқа бошлади. Аммо чор ҳукумати тарафидан бу иккиси қопартилди. Имтиёз соҳиблари Шамохий қозиси Инсиззода ва Жилонбеклар муҳокамага берилди. Иккиси ҳам қочиб, Туркияга илтижо этдилар. Буларни жинояти: озарий туркчасини усмонли туркчасиға яқинлашдириш учун қилғон ҳимматлари ва ғайратларидур.

Туркистонликларнинг тараққийга қадам қўйғон даври турк сultonларининг инҳитот (тубанлашиш) даврики, Болқон ҳарбини урфалариға дучор келди. Шунинг учун турклар ўзлари билан ўзлари машғул бўлуб, она юртлариға ёрдам қўлларини узатолмадилар. Туркистоннинг ўйлониши илҳоду тараққий фирмасининг иш бошиға, иқтидорга келғон янги режимлари қурулғон ўзлари билан ўзлари овора бўлғон янги замонга тасодиф эди.

Шундай бўлса ҳам зикрини фойдалик кўруб, баъзи воқеаларни ёзилди. Чунончи, сulton Абдулазизхон Ёқуббек бодавлатни талабиға кўра, Кошғарға маъмурят махсуса ила

Истанбулдан ўн саккиз зобит ва икки муаллим йўллади. Руслар транзит ҳаққи таниғон эди. Аммо ажойиб бир усулда у зобитларни убуриға (ўтишига) мусоада этмиш эдилар. Шоён ҳайрат бир иш бўлғон эди.

У муаллимлар, зобитлар Кошғар шахрида ва атрофида саналарча қолғондан кейин сиёсатни ўзгариши билан ҳадафга етолмадилар. Ниҳоят султон Абдулҳамидхоннинг даврида беш зобит Истанбулга қайтиб келгон эдилар. Алардан бири ила Истанбул антиқаҳонасида мулоқот бўлғонлигини қози Абдуррашид Иброҳим Олим “Ислом” дегон китобида ёзилийдур. Султонларни билхосса, туркистонликларга қилғон бундоқ илтифоти кичик иш эмасдур. Буюк бир мазҳаратдур. Яна бир воқеа:

Турк султонлари сиёсий муоҳадалари ижобий ҳамсоя давлатлар ила хусусан, Русия ила баъзи ишларда оғир доврансалар ҳам умумиятила Туркия ҳудуди хорижиндаги мусулмонлар турклар ила яхши алоқавор бўлдилар.

Масалан, Русияни Петрпавловский шахридан бўлғон Абдулборий ҳазратнинг 1871 йилда ҳаж муносабати ила Истанбулда бўлғон вақтида султондан кўрғон навозишлари ва яна ҳаждан қайтар вақтида у ҳазратнинг кўли ила Қозон мусулмонларига отаб юборғон ўн сондуқ тўлдир китоб ҳадяси камоли муҳаббатдан ва маваддатдан ношийдур. Бошқача таъбир жоиз эмасдур. Бу бўлса буюк шоҳона бир илтифотдур.

ЖАДИДЛАР

Усули жадиддан илҳом олғон Туркистон мунавварларини ҳаракатлари матбуот ва мактаблари, таълим, тарбиялари бошқа-бошқаларини ҳаммаси янги тартиб, янги услубдаги асрий улум ва фунунга мабний бўлғониданму? Бу зиёлиларга жадид деб от кўюлди. Жадид калимаси арабчадур. Машноси янги, демакдур.

Бу китобда сифатларини зиёли миллатчи деб ёзиладурғон миллий мужодала қаҳрамонларини ва буларга мансуб шахсларни олимларимиз жадид деб айтадурлар.

Чунки бу зиёлилар миллатдаги эски таълим, эски усулларни ериға янги усулда таълим қилишга харис, янги фикрли асрий мутафаккирлардур. Туркистоннинг озодлиғи учун кўб курашадурғон қадим мактабларда мактаб болалар ерда, бўрёда ўз уйиндан олиб келғон ўзига лойиқ тўлакчаларда ўлтиришиб, ўқур эрдилар.

Янги усулда (усули жадид)да мактаб болалар курсида ўлтуродур. Коғаз ва қаламларимиз устида туродур. Ҳамойилларимиз ғалладонида кўздан узоқда турадур. Ўқуш тартиблари ҳам янгичадур. Масалан, талабани ўқуш соатлари тайинланган, вақтлари, соатлари, кунлари мунтазам кунлик, ҳафталик дарсларидан ҳисоб берадур. Уч ойлик, йиллик ўқишлиридан имтиҳон берадур. Бу ҳақда муфаттиш тафтишда бардавом дурусларини билиб, синфларини кечгонларга мукофот бериладур. Билмаганларга жазо ўлароқ, танбеҳ ва тавбех қилинодур.

Бу маъқул ҳаракат ҳалқ назарида мақбул бўлди. Оз замонда Туркистонни тўрт тарафида усули жадид мактаби очилди. Расмий ўлароқ, давом этди. Эл, ҳалқ бундан рози ва хушнуд бўлди. Ўн йиллаб мадрасага бориб, исмини ёзишни билмагон кўрхотир муллабаччалар бир йил ўтар-ўтмас ўқув-ёзувни биладурғон усули жадид талabalariдан хижолат бўлурға бошлади.

Эскиларила янгилар орасида бўлғон беш, ўн саналик кашимкаш ўзаро бўлғон ихтилофлар натижасида тарафлар иккига айрилди.

Бири диний илм билан машғул бўлиб, қадим усулда мактаб ва мадрасаларда ўқитадурғон олимлар ва тобелари қадимийча бўлиб қолдилар.

Яна бири асрий, фанний илмлар ва сиёсий ишлар ҳокимият ила алоқадор бўлғон истиқлол мафқурасила хуррият ошиқлари бўлғон ёшлар, ўспириналар ва аларни раҳбарлари, устозлари, муршиidlари “жадид”чи бўлиб ном кўтардилар.

УСУЛИ ЖАДИД МАКТАБЛАРИДА ЎҚУТУЛАДУРҒОН ДАРС ПРҮФРОМЛАРИ (БАРНОМИЖ)

Диний дарслар, тарих, адабиёт, мутолаа, жуғрофиё, ҳисоб.

УСУЛИ ЖАДИД МАКТАБЛАРИДА ЎҚУТУЛАДУРҒОН ДАРС КИТОБЛАРИ ТУБАНДАГИЧАДУР

Куръони карим.

Тажвид.

Ҳавоижи диния 1 жузъи ақоид: эътиқодот

----- 2 ---- фиқҳ: намоз, намознинг ҳаром, ҳалол, фосид, макрух, мубоҳлари.

----- 3 --- ----- рўза, закот, ҳаж.

Тарихи муқаддас 1 жузъи

----- 2 -----

Тарихи анбиё

Адабуддин 1 2 жузъилари

Адабиёт

Адиби аввал

Адиби соний ва адиби солис

Насоиҳул-атфол

Муомалот

Мунтахаби Гулистан

Ҳусниҳат

Ер юзи жуғрофиё

Ҳисоб китоби ва бошқа шунга ўхшаш китоблардур.

ИТТИҲОДИ ИСЛОМ

Туркистонда жадидларни исботи вужуд қилиб тараққийга бошлиғон замонида Туркияда қурулғон иттиҳоди ислом жамиятини шуъбалари Туркистонда ҳам рӯбарӯ намоёндалари, аъзолари, фидойилари, вазифашунослари вазифа бошинда бўлди.

Устоз Мусо Жоруллоҳ ҳазрат Андижонда бўлинғон тарихларда иттиҳоди ислом жамияти қурулғон катта-катта зотлардан. Кўб кишилар аъзо бўлғон мавлоно Шоҳусайндаги сахҳоф Абдуллоҳ ҳожи жамиятини Андижон шўъбасига раис (рукн) эди. Иттиҳоди ислом жамиятига жадидлардан, қадимлардан ҳамма ҳафват этуб, аъзо бўлғон, амриға итоат, мажлислариға иштирок этгонлигидан яхшигина бош кўтарди.

Истанбулдан, Озарбайжондан, Кримдан чиқадурғон ғазиталар⁵⁹, мажмуалар⁶⁰ Ўринбурғдан⁶¹, Уфадан⁶², Бокудан⁶³, Берлиндан, Мисрдан чиқадурғон турли-турли матбуъ асарларни давомли суратда Туркистонга ёмғурдек ёғилиши алардан иқтибосан чашидли тартибда миллатни аклиға, онглаш тарзиға кўра ҳозирланиб, Тошкандда босилиб, Туркистоннинг тўрт бурчагиға қадар тарқатиладурғон газеталар, мажмуалар, асарлар, китоблар, ҳар хил мақолалар, латифалар, кулдурадурғон ҳикоялар, достонлар туркистонлиларни йиллардан бери кутиб турғон ғоялариға, амаллариға (орзулариға) таржимон бўла бошлади.

⁵⁹ Таржимон ғазитаси

⁶⁰ Асрый мусулмонлик мажмуаси

⁶¹ Шўро мажалласи, Миръот рисоласи

⁶² Ислом мажалласи

⁶³ Мулла Насриддин

Туркистон мутафаккирларича яқин замонда рўй берадурғон жаҳон ҳарбини қайси бир илҳом билан ва ё зоҳирий аломатлар, маънавий ва сиёсий далиллар билан кашф этгондек, бу ҳарбни арафасида Туркистонни истиқболда истиқолиға қовищдурмак учун энг зарурий чораларга бош уриш қўлдан келғонча мақдурини харжлаш учун ҳар қандай фидокорликка ҳозир бўлиш билан миллатчилар кечани кундузға улаб чолишидилар. Кадрлар етишдирилди. Турлик-турлик мактаблар очилди. Кечки қурслар давом этди. Дорул-муаллимилар очилди. Ҳар ҳолда ғоя омолга асбоб ҳозирланмиш бир вазиятга келинди.

Шу аснода ҳарб потлади. Яъни, биринчи жаҳон ҳарби бошланди.

1913-1914чи йилни ҳамма идрок этмиш бўлди.

Жадидларга Худо берди. Рақибсиз майдон жадидларга ҳаср қилинди. Жадидларни мактаблари ривожланди. Китобхоналар, мағозалар очилди. Турли-турли китоблар, мажаллалар, маориф лавозимоти сотиладурғон бўлди. Ҳақила давом этгон нашриёт натижасинда аввалдан мойил бўлиб келғон.

Туркистонлиларни муҳаббатлари, рағбатлари Истанбул (Туркия)га оринмоқга бошлади. Масалан, Анварбек Маҳмуд Шавкатни расмлари билан аксар дўқонларда зийнатланди. Булар кифоя қилмай, у маҳбуб қаҳрамонларни суратлари миллатнинг чўнтағида ҳамойилида баробар юрадурғон бир ҳолға келди. Бу эса фарт муҳаббатдан ношийдур.

УСУЛИ ЖАДИД МАКТАБЛАРИНИНГ ЧЕҲРАСИ

Андижон шаҳри бедабозорига яқин Ҳовузбўйи маҳалласидаги жадид мактабларидан бирини дарс асносида зиёрат қилинғонда муаллим тарафидан талабаларга ўргатилғон кўз билан кўриб, қулоқ билан эшитилғон адабиёт дарслариндан намуналар:

Ё Раб, тараҳҳум айламасанг, ҳолимиз ҳароб,
Ёндук жаҳолат оташина бағримиз кабоб.

Айzon: (яна)

Эй муслимин чўжуқлари, ихком истариз,
Сиздан ривожи миллии Ислом истариз,
Сиз мактаб ичра соҳиби жазми яқин ўлунг,
Ғайрат этинг, саъий ила аҳкоми дин билинг.

Яна бошқа бир мактабнинг зиёрати Тупрокхона йўлида Абдулжабборбойни масжидига ёпишгон жадид мактабини муалими мулла Мухаммадрасул домла уч синф талабаларига шарқий ўргатилур экон кўрулди. Шарқийлари: мактаб (унвонли)

Мактаб уйи доруламон,
Мактаб ҳаёти жовидон,
Мактаб сафойи қалби жон,
Ғайрат қилиб, ўқинг ўғлон.

Мактаб сиза жаннат очар,
Мактаб дуру гавҳар сочар,
Мактаб жаҳолатдан қочар,
Ғайрат қилиб, ўқинг ўғлон.

Мактабдадур илму камол,
Мактабдадур ҳусну жамол,
Мактабдадур миллий хаёл,

Файрат қилиб, ўқинг ўғлон.

Мактаб сизи мулло қилур,
Мактаб сизи тилло қилур,
Мактаб силлиқ салло қилур,
Файрат қилиб, ўқинг ўғлон.

Мактабдадур илму адаб,
Мактаб эрур гулзор ажаб,

Файрат қилиб, ўқинг ўғлон.

Адабуд-дин китобининг бошланиши:

Ман бир боламанки, ўзгинам ёш,
Ёшимга ярашди ушбу кенгош,

Бекор юришни ташладим ман,
Янги ўқумоқни бошладим ман.

Ахтор:

Кўргонларимни Андижондаги жадид мактабларини баъзиларидан намуна ўлароқ юкорида зикр қилинди. Туркистон ўлкасида очилғон жадид мактаблар хаммаси шу тарздадур. Юртда мақбул хейли ривож топқондур. Хўқанд, Тошканд, Самарқанддаги мактаблар бўлса, адад эътибори илия яна хам зиёдароқдур. Зеро, у шаҳарларнинг марказ бўлиши эътибори илия ўрта мактаб, олий мактаблар ўша шаҳарлардадур. Раҳбарлар, устозлар, мунаварларни аксарлари марказдадурлар.

Усули жадид нашриётида замонанинг ахволидан бир намуна:

Шарора қилди ҳавога бизнинг шароратимиз,
Учар қушин қанотин куйдирур хароратимиз.

Кўрунгки, бир неча йиллар бозорлар ўлди касод,
Ҳамиша қилди зарар айлагон тижоратимиз.

Қабулга ўтмади вексил, мулкимиз гаров бўлди,
Ярим баҳога сотилди уй-у иморатимиз.

Кўтарди бирни иккига ажаб хама дехқон,
Хануз унмайин эккан экин, зироатимиз.

Фақирлик айласа торож, бўлурму анга иложӣ,
Қаёнга кетди бу қўлдан бизим маҳоратимиз.

Тавофи Каъбадан ўтди биза надан билмам,
Кимики, бонка чelonи⁶⁴ ани зиёратимиз.

Нечани давлати ортди бу бонка орқасидан,
Нечук зарар кўрамиз ёки йўқ фаросатимиз.

Мудом бонка ўтарму вексил, деб,

⁶⁴ Чилон русча калимадур. Асли члендур, аъзо демакдур. (бонка аъзоси)

Кутуб ўтирганимиз айни бир риёзатимиз.

Агар Худо карам айлаб, бу қўлға пул тегса,
Ҳамон ани йўқотиш бизни эски одатимиз.

Ароба, пойтун ила йўл кезиб Искандардек,
Ишонмангиз пули кўб деб қуруқ тароватимиз.

Бас, эмди ёзма тўла қил сўзингни тамом,
Агарда кўб ёзар эрсанг, тегар касофатимиз.

Вақтила тўртимиизда (юртимиизда?) бўладурғон тўйдаги исроф, ҳаддан ташқари одатларимизни танқид қилғон жадидларни шарқийлари – латифалари:

Ўқусун ёшларимиз, бидъатни ташлармиз,
Кетсин ғафлат, келсин ҳиммат, яшасин миллат.

Тўй бошида, маслаҳат ошида,
Сомса билан кабоб қилмак бидъат эмасму?
Бойлар келишида, тўйга киришида,
Тўрига деб иззат қилмоқ одат эмасму?
Ўқусун ёшларимиз, бидъатни ташлармиз,
Кетсин ғафлат, келсин ҳиммат, яшасин миллат.

Камбағал келишда, тўйга киришда,
Кет-кет, дебон қувлаб вормак уят эмасму?
Ҳокимлар келгонда, ош еб бўлгонда,
Кимхоб чопон, атлас киймак ришват эмасму?
Ўқусун ёшларимиз, бидъатни ташлармиз,
Кетсин ғафлат, келсин ҳиммат, яшасин миллат.

Тўй ўтгонида, пул кетгонида,
Қарздор бўлиб, синиб қолмак зиллат эмасму?
Тўйчи кишига бидъат ишига,
Минг-минг сўмлар исроф қилмак жиннат эмасму?
Ўқусун ёшларимиз, бидъатни ташлармиз,
Кетсин ғафлат, келсин ҳиммат, яшасин миллат.

Билгон кишига тўй қилмишига,
Мавлуд қилиб, хатна қилмак суннат эмасму?
Болалик кишига илм ўқишига,
Пул сарф этиб, тарбия қилмак давлат эмасму?
Ўқусун ёшларимиз, бидъатни ташлармиз,
Кетсин ғафлат, келсин ҳиммат, яшасин миллат.

Оқил кишига диннинг ишига,
Хижрон бўлиб, ғайрат қилмак хизмат эмасму?
Ҳар бир кишига миллат ишига,
Олим бўлиб, хизмат қилмак неъмат эмасму?
Ўқусун ёшларимиз, бидъатни ташлармиз,
Кетсин ғафлат, келсин ҳиммат, яшасин миллат.

Айзон:

Ўсон миллат, ўсон миллат

Кўзинг оч, ётма ғафлатда ўсон миллат, ўсон миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон миллат, омон миллат.

Қани аввалдаги илминг, фунундан эътиroz этдинг,
Жаҳолат ёри бўлдинг, ошнолардан ороз этдинг,
Билиб дўстингни душман, душманингни сарфароз этдинг,
Кириб ғафлатни хобига ўзингни инқироз этдинг,
Кўзинг оч, ётма ғафлатда ўсон миллат, ўсон миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон миллат, омон миллат.

Замонга боқмасанг, санга замон асло назар қилмас,
Кетар ҳамроҳлар ташлаб, санга асло хабар қилмас,
Етиб ғайрат билан бир юрмасанг асло ҳазар қилмас,
Тарозуга караб, тошингни қўй, асло зарар қилмас,
Кўзинг оч, ётма ғафлатда ўсон миллат, ўсон миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон миллат, омон миллат.

Олиб таълим сендан ўзгалар илгари кетдилар,
Фунун, тарихларингни шарҳ этиб, аслига етдилар,
Фалотун, Бу Али Синоларингдан ишлаб ўтдилар,
Сани авлодларинг осор қадимларни унутдилар,
Кўзинг оч, ётма ғафлатда ўсон миллат, ўсон миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон миллат, омон миллат.

Айзон:

Қайси миллатни бизингдек воизи хушхони бор,
Кимни бешта хотун олғон қорни тўқ эшони бор.

Кўзи оғриқ бир киши борса табиб сурги берур,
Кўрдингизму кимни мундоқ зу фунун Луқмони бор.

Илм учун сарф айлаюр бору йўғин ағёрлар,
Базму тўйга кимни биздек соҳиби эҳсони бор.

Мехру шафқат ўзгаларда, биздадур кину нифоқ,
Қайси миллатни бизингдек бесару сомони бор.

Гар сафарга чиқсалар, хуржун тўла гўшту қази,
Ёғи чиқғон тўрвасида кимни ун, толқони бор.

Гар қулай бўлса, ётурмиз ҳафта меҳмонхонада,
Кимни биздек бемалол ишсиз, бекор меҳмони бор.

Меъдамиздур бокувват, хому пишиқ бирдур биза,
Кимни биздек тоза пишгон тоза буғдой нони бор.

Жон ширинму ҳолва, деб сўрса бирор биздан агар,
Ҳолва ширин, деб жавоб бермакни хўб имкони бор.

Катта-катта оқчаларни сарф этур бидъатлара,
Карз уруб, қарздор бўлуб қолмоқ йўлини осони бор.

Сўзлагон, ёзгон билан бўлмас адо ҳасратларим,
Қайда мандек миллатнинг қайғусида ҳижрони бор.

БИР ҚИМОРБОЗНИНГ ЯНА БИР ҚИМОРБОЗГА ҚИЛҒОН НАСИҲАТИ

Банди бўлсанг, ютқузуб беорман, деб йиғлағил,
Чўнтағимда бир пулим йўқ зорман, деб йиғлағил.

Волидангни похтасини ур қиморга бой бериб,
Ўғрисан, деб ушласа, ночорман, деб йиғлағил.

Эртадан оқшомғача ўйнаб юргил бемалол,
Кечқурун ош вақтида тайёрман, деб йиғлағил.

Яхшиликка ундаса, ҳар кимсага солма қулоқ,
Ман насиҳат ахлидан безорман, деб йиғлағил.

Ишласанг бўлмайдиму куч-кувватинг бор-ку, деса,
Соғ эмасман, бекувват, bemorman, деб йиғлағил.

Кўкрагинг захга бериб, ётгил ёқангни чок этиб,
Тур болам, деса онанг, уйғотмағил, деб йиғлағил.

Гар ёмонлар сухбатига чорласа, тайёр бўл,
Яхшилар йўқлар эса, мурдорман, деб йиғлағил.

Ўйнама ўғлим қимор, деб йиғласа ҳижрон отанг,
Ўрганиб қолдим нетай, хумморман, деб йиғлағил.

МАШХУР ШОИР АБДУЛҲАМИД ЧЎЛПОННИНГ “ЭЙ ГЎЗАЛ ФАРГОНА БОШЛИҚИ” АШЬОРИДАН

Эй гўзал Фарғона, қонли кўйлагингдан айланай,
Тарқалиб кетган қаро ваҳший сочингга боғланай.

Кенг, чўзук яйловларинг ёвларга очмиш кўксини,
Бу қаро парда босибдур тупроғингни устини.

Кўзларинг сўлгон ўлиқ руҳинг билан боқдинг манга,
Куртулишни юлдузи асло кўринмазми санга.

САДРИДДИН АЙНИЙ МАНЗУМАСИДАН

Билим қочди элимииздан беш юз йилдур,
Унутулмади Улугбеклар бизинг элдур.
Турон эли ўзбек тили бизинг тилдур,
Турон ўғли бўлғонингни чолиш, билдур.

ОЙБЕКДАН (НАМУНА ЎЛАРОҚ)

Ўзбек эли:

Баҳор чоғинг лолаларла,
Япроғингда жолаларла,
Кулиб бокған эй суйгулу,
Сўйла, санми ўзбек эди.

Сирдарёни телба суви,
Тўлқин сочиб ўйнар эди.
Тошқин Амударё бўйи,
Кечмишларни қалби эди.

ҚОЗОҚ ШОИРЛАРИ МОҒЖОНДАН ТУРКИСТОН ???

ЖАДИД МАКТАБЛАРНИ ҚУРУВЧИЛАРДАН МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙНИ ҚАТЛИ МУНОСАБАТИЛА ҚОТИЛГА ХИТОБАН:

Эй мадфани инсоният, эй мақтали ахрор,
Эй маркази ваҳшоният, эй макмани ашрор.

Мингларча йигитлар бошини тандан айирдинг,
Мингларча асоратзада ўғлонлари қирдинг.

Қон тўқ, яна қон тўқ, яна қон тўқ, яна қон тўқ,
Қон сели билан оқибатуламр ёрилу чўқ.

Қон тўқ-да, чўмил қонга йиқил, қонга бўғил, ўл,
То қонига буланмасин озода бирон қул.

Эй деви жаҳолат ўй, эй қонла тўлан ғор,
Шод ўл бу кун, аммо бу куннинг эртаси ҳам бор.

Бир дасти ёр, дасти жафо, дасти хиёнат,
Мумкинми сени айласа кетдикча сиёнат.

Йўқ, йўқ, келар албат, келар албат, келар албат,
Золимлари тард этмага, маҳв этмага навбат.

Эй қотила, эй фожира, эй фитнаи Турон,
Турон эли фитнанг ила ўлсунми паришон.

Мингларча йигит бошини калтак била эздинг,
Мингларча йигит наъшини саржин каби тердинг.

Зинданлара мингларча тирикларни чиритдинг,
Тезоб ила мингларча ўликларни иритдинг.

Куръонни, шариатни оёқ остина босдинг,
Беҳбудий каби доҳийи Туронни-да осдинг.

Бош кес, яна бош кес, неча кун кайфу сафо сур,
Лекин күзинги оч, келаси кунлари күр.

Билгилки, бу иҳмол эмас, имҳоли илоҳий,
Билгил абадий қолмаяжак мунча малоҳий.

Бир дасти хиёнат,
Айларми сиёнат,
Доим сани, асло!

Бир кун келар албат,
Ожизлара навбат,
Ўч олмаға сандан,
Эй манбай накбат.

Кўрсам ўша кунни.

Айний Самарқандий
Савр 1920м.

1914\15 ЧИ ЙИЛДА МАРДИКОР ОЛДИ ФОЖЕАСИ

Биринчи жаҳон ҳарбининг қизиб турғон пайтларида Москвадан шиддатлик бир фармон содир бўлди. Туркистондан аскар олинсин, деб. Бу фармон халқга оғир келди, ботди. Туркистонинг ҳамма тарафида халқ баробар бўйин тоблади. Чунки руслар Туркистоннинг ҳар тарафиға томир отгандан кейин халқни руслаштириш сиёсатидаги кўрсатган жабрлари, ситамлари очиғ майдонда зоҳир бўлиб, ҳамма баробар безор бўлиб, нима қилишлари учун қадарнинг ҳасан натижасини кутиб турғонда ҳарб чиқди.

Туркия давлатини зафари учун ҳамма дуо қилиб, Анварбек, Маҳмуд Шавкат, Жамол Пошшо Ниёзий ва бошқа турк қўмандонларини суратларини дўконларга, уйларга осиб, сultonга зафар, халифаи рўйи заминга нусрат тилаб, русларнинг шикастига дуо қилиб турган бу нозик бир замонда русларнинг мусулмонлардан аскар сўраши, бу аскарни олиб бориб, диндошларимиз, орқадошларимиз туркларга солиши зўрға турган аламзада Туркистон ахолисига ботди. Миллий ҳаёти, диний эътиқодларини ғалаёни ила ҳамма мусулмонлар русларнинг бу талабига исён қилдилар. Рус ҳокимлариға, соқчилариға, маъмурлариға, мутлақ русларга қарши чиқдилар. Низои қаттол натижасида икки тарафдан тўкилган қон, аламзада фожеалар елдирим суръати ила русларни андишага солди. Рус диплўмотлари дарҳол фикрларини тегиштирди. Оқ Пошшонинг фармони аскар олиш учун эмас, аскарларга зовур кавлағони мардикор истайдур, раиятга янгиш эшитилибдур, деб Москвадан Курапаткинни раёсатида бир ҳайъат тайнинланди. Ҳайъат Туркистонга келиб, ҳокимнишин шаҳарларни ва шаҳар катталарини айри-айри зиёрат қилиб, чиройли, мулойим нутқлар ила халқга Оқ Пошшонинг саломларини сўйлаб, поёмларини айтиб, раиятни хотиржам қилиб, маркидор олди шиорини юрга тарқатди. Руслар ериға кўра қувват кўллади, ериға кўра мулойим сиёсат ишлатди. Халқ ҳам чор-ночор мардикор беришга бошлади.

Руслар Туркия, Олмония аскарларила ҳарб майдонида муқобала қилиб турган бир вактда дохилда исён чиқишини ҳеч истамас эди. Шунинг учун ҳолан орқасига уч, беш

метр қайтиб, аввалги аскар олинсин амрини мардикор олинсин, деб таъдил қилди. Шунинг билан дохилий ҳарбга хотима берди. Бу рўлни ??? Курапаткин ўйнади.

Мардикор олди ходисаларини, ҳазин фожеаларини мисол учун Туркистоннинг уч, тўрт шахридан воқе бўлғон ходисаларни тубандагича зикр қилинди. Етарлик бўлса керак, бошқа шаҳарларни ҳам шуларга қиёс қилинса бўлаверадур.

ЖИЗЗАХ ФОЖЕАСИ

Туркистонда воқе бўлғон рус зулмаридан алам қиладурғон ходисалардан бири Жиззах фожеасидур.

Жиззах ҳокими ҳалқни тўплаб, Оқ Пошшодан аскар олинсин, деб фармон келди, эй мусулмонлар, аскар берурсизлар, подшонинг амрини икки қилиб бўлмайдур, деди. Ҳалқ бир оғиздан, аскар бермаймиз, бермаймиз, деб бақирдилар. Тўпланди тарқалди. Эртаси Жиззахга тобе Бодом, Нуркий қишлоғидаги ҳалқ қўзғалди. Ҳар тарафдан йифилди одам, тўпланди одам, ҳамма баробар Жиззахга қараб йўлга тушдилар. Оломоннинг кўплиғидан тўполоннинг бебошлиғидан қўзғолончиларнинг ҳисобини билиш мумкин эмасдур. Жиззахга келғонларида Жиззах ҳалқи ҳам қўзғолончиларга қўшилдилар. Бирдан Аллоҳу акбар наъраси қўтарилид. Ҳамма ҳаяжон билан банийити ғазот Аллоҳу акбар садоси еру кўкни ларзага келтирди. Гўё қиёмат қўпди. Аввалан, Жиззах шахри ичида исми ўрус бўлса, ур-калтак билан ўлдирилди.

Қоимақом Афанасўф ўлган ўрислар ичинда эди. Жиззах қўмондони Рўкин ҳам атрофдаги ёрдамчилари ила ҳаммалари қиличдан кечирилди. Оломон Жиззахнинг истансасиға келди. Кўринғон ўрусларни тутиб, тикка-тикка қилиб турғадилар. На ҳоким қолди, на оиласи ва на бошқаси. Ора-сирада оломонга хитобан шундоқ бир овоз келадур:

Аскар бермаймиз, бермаймиз. Сассиғ ўруслар ўғлонларимизни аскар қилмоқчи. Гирмонга кучи етмай Подшо биздан аскар олар эмиш. Бермаймиз.

Эй ҳалойиқ, бўш келманг. Ўрусларни тутиб ўлдиринг, уриб ўлдиринг. Некалайнинг аскарлари ўзлари билан ўзлари овора. Туркистонга келадурғон аскари йўқ, қўрқманлар мусулмонлар! Ҳа, тут, ур, кес, ўлдир....., деб оломонни ҳаяжонга келтирар эрди.

Истансада бир ўрус дўхтири бор эрди. Қочолмай, ёшинолмай қолди. Оломон босиб кириб, дўхтири ҳам, оиласи билан уруб ўлдирилар. Дўхтири айби ўруслиғи бўлди. Ўрус бўлмаса, ўлдирилмас эди.

Хулоса, Жиззахда тобе ерда қанча ўрус бўлса, парчаланди ва йўқотилди. Мусулмонларнинг қўли юқори бўлғондек урганча урди, қилғонча қилди. Оломонга бош бўлғонлар бошда ўлароқ, ҳамма қўзғолончилар хордуқ олғони уй-уйига, кўй-кўйига тарқашдилар. Жиззахда ўруслага қирон келғон хабари ҳар тарафга ёйилди. Русияга тилғириф ила тарқалди. Оз кунда темир йўлдан рус аскарлари келди. Жиззахга тўлди. Истансадан отув бошланди. Шахар олти соат ўқга, тўпга тутилди. Тоқга, бокга, қишлоқларга қочганлар саломат қолди. Шаҳар ичида ҳамма ўлдирилди. Бир жондор қолмади.

Русларнинг даҳшати шу қадар давом этдики, болалар умумияти ила чоти йиртилиб ўлдирилди. Хотинлар тоифасини маммалари кесилиб ўлдирилди. Тарихда андарост келадурғон ҳазин воқеалардан шул Жиззах фожеаси бўлди.

Жиззахдан сўнгра руслар Челак қишлоқга, Боғодонга ва бошқаларига чиқиб, қўзғолонни бошлағонларни, юрт оқсоқолларини тутиб, тўплаб, Жиззахга келтирди. Аларнинг ичида Абдураҳмон Жевачи, Мирзоқулбой, Тўлагандам деган меҳмоннавозлиқда шухратлари чиқғон кишилар ҳам бор эрди. Бу зотлар жиҳоди муқаддас эълон қилғон мужоҳидлардандур.

Бу тутқунларга бўлғон зулмни даҳшати. Чунончи:

Икки кишини орқа баорқа килиб қўлларини бир-бирини қўлига боғланди. Шундоқлардан ўн олтисини қатор қилди. Ўттиз икки киши бир қатор саф бўлди. Бир

бошдан ўқ отилди. Ўқ гох саккиз боғлам тешиб ўтиб, гох ўн боғлам қотарасиға тешиб ўтиб чарчайди, түхтайди. Булар йиқиладур. Такор үқ отиладур. Бу ўқ ҳам йигирма ўттиси кишини бир-бир кетин тешиб ўтиб, чарчағонда түхтайдур. Ўқ яна давом этадур. Руслар шундоқ қилиб, бир ўқ билан гоҳо қирқ кишини эъдом қилди, гоҳо ўттиси икки кишини эъдом этди.

МАРГИЛОН ФОЖЕАСИ – МАРДИКОР ОЛДИДА (МАРДИКОР ОЛДИ ВОҚЕАСИДА)

Замон-замон Оқ Никалайни замони эрди. Олди-олди олар эмиш, аскар олар эмиш. Ҳукумат аскар олар эмиш. Дағдағаси кундан кунға ортиб борди. Халқ бесаранжом, ҳамма беором бир қанча кун ўтди. Халқ Үрда тагиға түпланди. Ҳамма келди. Ҳамма тараф одам билан зич тўлди.

Шу онда Искобилўфдан губернатўр (Фарфона волийси) политсия минстрлар тобелари билан тушдилар. Марғилондаги Пристўф ҳам ҳошиялари билан келди эди. Аларни кутиб турғон Марғилон шаҳар ичидағи тўрт мингбошилар лойиқила истиқбол қилдилар. Ҳамма жим.....

Шу аснода политсия министр сўз бошлади. Эй халойиқ, ҳукумат сиз раиятлардан аскар сўрайди, деб тўрт калима сўз оғиздан чиқар-чиқмас ҳаммани қўли юқорида, ҳавода, беш панжаси очиқ ҳолда ўнга, чапга қимирлатиб, йўқ ишоратида ҳамма баробар.

Бермаймиз, бермаймиз, бермаймиз, деган нақоратни баланд овоз билан бақириб, чақириб садоларини кўкка кўтардилар.

Мусулмонлардаги кутилмаган бу ажойиб ҳаяжонни кўргон руслар аллақачон вазиятдан хабардор бўлиб, секин-секин чойхонанинг орқа тарафидан бирталаб чиқиб кетдилар. Қочишига муваффақ бўлдилар.

Шов-шув ғурю кўтарили. Миллатнинг овози ҳа, нимага аскар берамиз экан, дегон сўзлар ҳавода учмоқда. Ҳамма ҳар тарафда ҳужумга ҳозир. Овиға чанг солмоқчи бўлғон арслонга ўхшаб, халқнинг кўзи чаноғидан чиқғон, ғазаболут бир ҳолда эди.

Бир вақтда чойхона орқасида топир-тупур ила ҳа, қўйма, қўйма, овози кўтарили. Қорасангиз, ҳатто муҳтарам ўқувчилар боқсалар ҳам кўрасар эрдилар. Тўрт мингбошидан иккиси ур калтак – сур калтак билан ўлиб ётибдур. Бири Мавлон мингбоши, яна бири Бек дегон мингбошидур. Каффон тарафга қаралса, икки миршаб (милиса)лар ҳам кўзлари очиқ ҳолда ўлиб ётибдурлар.

Бу даҳшатлик воқеадан кейин халқ оҳиста-оҳиста тарқалди. Ҳар ким оромгоҳиға чекилди. Тонг отиб, кун чиқди. Идоралар очилди. Губернатўрдан янги приказ (фармон) содир бўлди. Хулосаси, Марғилон отувга ҳукм бўлибдур. Бу кўркунчлик ёмон хабар чақмоқ чақғондек бир онда шаҳарга тарқалди. Ҳамма ҳавфу ҳаросда бирор қўрқон, бирор ёшинғон ертўлалардан жой ҳозирлағон, халқ паришон, инсонлар ҳеч ерга сиғмайди. Ҳеч бир жойда тўхтаёлмайди. Бир тарафдан қишлоқга жўнағонларни ҳисоби йўқ. Шаҳар бўшатилаётди. Шундоқ нозик вақтда Марғилонни доноларидан даврандеш шахсиятларидан Сайид Аҳмадхўжа эшон ёниға уч-тўрт гапдон, сўздан зотларни ҳамроҳ қилиб, Искобилўфга чиқуб, губернатўрни кўрдилар.

Сабаби зиёратларини шундоқ баён қилдилар: Жанобларини пирказларини эълони муносабати ила Марғилон ахли қўб паришон аҳволлари танг, ҳоллари оғир раиятларингиз жуда ҳам бесаранжомдур. Бу хабарни еткизиш ила баробар маълум олийлари бўлсинки, ўлган мингбошилар вақтила баъзи ўғри, қиморбоз, луччак одамларни жиноятлари сабаблик уруб, гоҳо қамчилаб, комаб, азоб берғондур. У ҳам вазифаси ва қонун ижобидур.

Аммо ўлувчиклар чафанилар фурсат пойлаб юрғон иттифоқан у тўполондан фойдаланиб, ўч оламиз, деб мингбошиға мушт отган яна бири асоси билан дўлайиб ўхтағон. Бу ҳолни кўргонларни кўзиға қон тўлуб, ур бачағарни деб мушт кетдига боис бўлғон. Натижада икки мингбоши ўлган. Қисматлари шундоқ экан.

Мингбошиларни химоя қилғон икки милисани ҳам оломон бир муштдан ургон. Майдонда бошқа гап йўқ. Милтиқ йўқ. Тўппонча йўқ. Пичоқбозлик йўқ. Маҳзи бир жаҳолатдур.

Шунинг учун раиятга раҳм қилиб, тул хотун, етим ўғилларга шафқат қилиб, шаҳарни отишга қилғон ҳукмларини таъдил қилсалар, деб илтимос қиласиз, дедилар.

Губернатўр баъзи саволларни қилиб, бироз музокаралар натижасида фармонни текшириш учун ҳеч ўлмаса, сиёсатан бир тўп отилиши кераклигини олға сурди. Ниҳоят икки тарафга қаноат ҳосил бўлди. Марғилонга қайтган Сайид Аҳмад эшон ва ҳайъат аъзолари отув тўхтади, омон-омон, деб бу хабарни муздаладилар. Эртаси янги боғга ўрнатилғон катта бир тўпни отиб, ҳукми танфиз қилинди. Донишманд Сайид Аҳмад эшонни ҳасан ташаббуси ила Марғилон шаҳри отувдан қолди. Оллоҳ раҳмат қилсин. Омин.

Марҳаслар оз муддатдан сўнгра Марғилонга Курапаткиннинг ҳайъати ила келиб, тутган мулойим сиёсати билан ҳукумат аскар олмайдур, аскарларга бошпана бўладурғон чуқур зовур кавлайдурғон мардикор оладур, дегон сўз тарқалди. Ҳалқ ҳам чор-ночор қабул қилди. Ҳар маҳаллага етти мардикор берилиши муқаррар қилинди. Ҳалқни нуфусига қараб ўғли кўблардан икки мардикор, уч ўғли бўлса, бир мардикор олина бошланди. Бир маҳаллада саксон уйлик атрофида одам бордур.

Ўлган мингбошиларни ўрнига янгидан мингбошилар тайин бўлди. Буларни мулойим сиёсатларича ўғлини бадалиға бошқа бир мардикор олиб берилса ҳам қабул бўлди. Марғилонни Чорчинор маҳалласидан муҳтарам Ҳожиакбар айтадур: Бизлар етти ўғил эрдук. Икки мардикор бериш лозим эди. Мингбоши ила кўришиб, мувофақатини олуб, бобом Андижонга бориб, олтишаҳарлик икки мардикорни беш юз сўмдан минг сўмга ёллаб келтирди. Ҳамсоямиз ҳам бобомдан ўрганиб, Андижонга бориб, икки мардикорни олиб келди-да, мингбошига топшириб, ўзининг ўғилларини олиб қолдилар. Оз муддат ичida барча мардикорлар ҳозирланди. Русияга жўнатилди.

Жўнаш вақтларида бизга бадал бўлғон икки мардикор беш юз сўмдан минг сўм пулларини бобомга омонат, деб топширилар. Агар саломат келсак, ўзимиз сиздан олурмиз, Худо кўрсатмасин, агар келмасак, бизни оиласизга юбортиб берурлар, деб оила адресини бериб, видолашиб кетдилар. Марғилонлик Ҳожиакбар сўзида давом этиб дедики, оз кундан кейин бирдан уруш тўхтади, аскарлар ва мардикорлар майдонидан қайтдилар. Ҳуррият эълон қилинди. Носир Охун билан рафиқи ҳам қайтиб келдилар. Омонат қўйғон беш юздан иковлон минг сўм пулларини олиб, шоду хандон бўлуб, юртлариға кетдилар. Видо вақтида буларни риққат қалб ила азтаҳдил ҳаққимизга қилғон дуоларини кўрсалар, сизлар ҳам беихтиёр кўз ёшлинигизни тутолмай ўз ҳолига қўюб берор эрдингиз. Шундоқ хайрли дуо қилдилар. Саломат бўлсинлар. Биз ҳам дуо қилдик.

МАРДИКОР ОЛДИ АНДИЖОН ВОҚЕАСИ

Ҳукуматнинг амри билан мингбошиларни зўри билан Андижон шаҳрини Каффондаги катта жомега ҳамма ҳалойик чақирилди. Ҳалқ тўпланди. Ҳоким атрофида мусоҳиблари ва бошқалари билан ва соқчилар бошлуғи ҳаммалари ҳозир бўлдилар. Ҳоким сўзга бошлади. Ҳалқга хитобан, эй ҳалойик, тўпландиларингизму, деди. Мингбошилардан бири амрингиза биноан тўпландилар, деб жавобландирди.

Ҳоким давом этди, эй мусулмонлар, эй раият!

Оқ Подшодан фармон келди. Подшо сиз раиятларидан аскар истайдур, деган ҳамон ҳалқ бир оғиздан аскар бермаймиз, бермаймиз, деб шовқин солди. Бу орада Андижондаги Қосим Иноқнинг⁶⁵ ўғли Ҳошимжон, Подшонинг амри экан, аскар берилса, нима бўладур, десинму? Ур баччағарни, нима деди?, хитобларила ҳар тарафдан тушкон мушт устиға муштлар зарбасила дарвоза ёнида йиқилди.

⁶⁵ Иноқ ўзбекча лугатдур. Мусташор, мўътамад, ишончли маънода келадур. Қосим Иноқни Худоёрхон давридаги рутбасидур.

Халқнинг бир қисми ҳокимга ҳужум қилиш учун ҳозирланди. Ҳоким орқасиға тистарилди. Халқ олдиға босди. Соқчилар тұсди. Бу дақиқада ҳокимни мушовирлари тилфон ила янги шаҳардан аскар чакирди.

Вақт танг, халқнинг феъли бузук. Бир ишорат ила ҳокимларни, мингбошиларни ур-калтақ, сур-калтак бўлиши кўз олдида турган гап. Мингбошилар чаққонлик билан ўзлари ва одамларини ёрдами билан ҳокимни, мусоҳибларини пайтонга миндирдилар. Атрофини соқчилар ўраб, оҳиста-оҳиста, кўрка-кўрка янги шаҳар тарафиға равон бўлдилар.

Оломон бўлса, ҳаяжонлик баланд овозда шовқин қилиб, файтонни орқасидан овни қувлаган овчиладек бермаймиз, бермаймиз, нимага аскар берамиз экан, деб Қатортеракгача келдилар. Ҳокимни ўраб олдилар. Оз қолди бир муштдан қилсалар. Шу нозик вақтда узокдан ўрус солдатлари кўрина бошлади. Бу аскарий қувватдан дам олғон ҳоким дадилланди. Ўзи-да бироз жонланди. Ҳамон халқни ҳужумини дафи учунми, жонларини қутқазиш учунми, руслар олдиға, орқасиға бошоломон ўқ уздилар. Шу дақиқада отларни ҳам қамчини зўри билан Опрониқга чоптиридилар. Янги шаҳар тарафиға қочиб кутулдилар. Мусулмонлардан бир қоч киши ўлди. Бир қанчаси яраланди. Солдатлар етиб келиб, силоҳ зўри ила халқни уй-уйига тарқатди.

Андижон шаҳар ичидаги бўлғон ҳодисалардан бошқа атрофларда ҳам баъзи фожеалар рўбарў. Жумладан, Далвазинда Ҳакимбек мингбошини даҳшатлик воқеасидур.

Ҳакимбек мингбоши ўзиға қарашлик қишлоқларга бориб, чиройлик сўз қилиб, подшоҳлик аскар сўрабдур, аскар бериш ёмон иш эмасдур, ҳар ким ало қадри ҳол аскар берса, юрт тинч, эл омон бўладур, бизга ҳокимдан шундок буйруқ келди, деб қишлоқ ба қишлоқ айланиб, нихоят Далвазинга келди. Халқ гузарда тўпланиб, мингбошининг келишини кутуб, муштлариға тупуруб турганда Ҳакимбек мингбоши одамлари билан уч тўрт отлиқ гузарға келди. От устида туриб, одатича халқға қараб, эй халойиқ, подшо биздан аскар сўрабдур, мунга хилоф қиладурғон жойи йўқ, яхшиликча аскарни берайлик, подшо тинч бўлса, эл, юрт ҳам ором бўладур, деб сўзини тугатмасдан туриб, ўртага бир киши чиқиб, нима дейсан, ким аскар беродур, оғзингга қараб гапир, деди. Яна бир киши чиқиб, торт отдан тушир, деди. Яна бири, ур баччагарни, деди. Онида мингбошини отдан тортиб йиқитилди. Ур, ур, сур билан ҳоло ўлигини сулайтирилди. Мингбошининг одамлари қочиб кутулдилар.

Туркистонда воқе бўлғон фожеаларни омматан Андижон фожеасини хоссатан таъқиб этгон кунларнинг бирида Оқ Подшо тарафиндан тайинланиб, ярим подшо, деб номи чиқғон Курапаткин Туркистонга маъмур бўлиб келди. Катта-катта шаҳарларга бир-бир келиб, халқнинг ҳаяжонларини бостириб, мақсадини ҳам амалга ошириб қайтди.

У қаторда Андижонга келиб, ҳоким Пристўф политса министрларни баробарида олиб, Андижоннинг қўй бозорига кўр тўқди. Миркомилбой бошлиқ ҳамма Андижоннинг бойлари жомедаги катта ҳазрат домла бошда ўлароқ, ҳамма домлалар Сойгузардаги Мусулмонқул мадрасасини биринчи домлаларидан Махмудхон маҳдум домла ва бошқалари тўпланиб, ярим подшони истиқбол қилдилар. Саломдан ва таорифдан кейин Курапаткин сўзга бошлади.

Эй мусулмонлар! Эй Туркистон аҳли!

Бизларча ва ҳам Оврупо назарида Туркистон ўлкаси кўб яхши ўлқадур. Бу мамлакатларингиз маҳсулдор, унумлик зироат ўлкасидур. Шунинг учун Оқ Подшо Туркистонни ва ҳам аҳолисини сүждур. Туркистондан Фарғона. Фарғонада ушбу ҳаммамиз тўпланиб турган шаҳрингиз Андижон шаҳри жуда ҳам яхши шаҳардур. Одамлари ҳам яхшидур. Оқ Подшо сизларга салом айтадур. Саломдан кейин ком шулки, ман яхши кўрган фуқаро, раиятларимдан аскар олмайман. Аларни аскарликка лаёқатлари ҳам йўқ. Алар дехқончилиқда, зироат ишларидан ўсиб катта бўлғонлар. Жисмлари ҳам тупроқ ишларига омухта бўлғон кимсалардур. Биноан алайҳ алардан мардикор олурмиз. Мардикорларни Русиянинг баъзи минтақаларидан аскарликка жўнаб, ўрни бўш қолғон корхона, ишхона, истансалардаги қора ишларда ишлатиш учун Туркистондан мардикор олишни таржих қилинди.

Туркистонли фуқароларим хотиржам бўлсинлар. Мардикорликдан қўрқмасинлар. Ман хурсанд бўйин дейдур, деб Курапаткин сўзини тамомлағон аснода бу тўплонти тўрт тарафи қозоқи (KAZACHI) отлик назалик, мукаммал силоҳлик аскарлар ила ўралиб бўлғон эди. Ярим подшони сўзини эшишиб, ҳамма бил-иттифоқ Андижон аҳолисидан мардикор берилишига мувофақат этдилар.

Андижон шаҳри тўрт даҳага бўлинадур. Бу тўрт даҳада тўрт мингбоши ҳукмрондур. Тўрт мингбошини устида шаҳар муҳофизи Мирали ака туродур. Бу зот идоралик, дироятлик, пичими келишгон, отга мингонда бир қўмондон вазиятини олғон, намойиш кунларида от устида кўрурсиз. Қиличи ёнида хуш либос биридур. Вазифаси ҳам бобоси Мирўмар акадан меросдур. Ёнидан ҳеч айрилмайдурғон русчани булбулдек сўзладурғон озода бир мирзоси бордур. Давлат ишларини аксарийси ушбу Мирали акани қўли билан бажо келтирилодур. Ўзи бойларни тўпиға жўрадур. Мардикор олди ишлари ҳам Мирали акани хусни идорасила тўрт мингбошини бош усти дегон итоатлари ила Курапаткин сиёсатига уйғун ҳокимни муродича Оқ Подшони прикази ериға келтирилди.

ХЎҚАНДДА МАРДИКОР ОЛДИ

Туркистон бўйича мардикор олиниши учун Московдан келғон фармонга кўра, Хўқондан ҳам мардикор олиниши хабари шоёй бўлди. Ва бу тарихда Аравонда мардикор бермаслик учун ҳалқ ичидаги ғовур-ғувур бўлди. Бундек нохуш хабарларни, воқеаларни олдини олиш учун Хўқандни қўрноз ҳокими шаҳарга ҳалқни тўплатди. Ҳалқга хитобан, чиройлик қилиб, ўзбекча қилиб, ўзи ваъз айтди.

Эй мусулмонлар! Эй аҳоли! Яхши биласизларки, неча йиллардан бери бобом ман сиз ҳўқандлик раиятимизни ором ва осудаҳол яшашларингиз учун ҳокимлик сифатида вазифа бошидамиз. Ҳаммаларингизга хайриҳоҳмиз.

Шуни билингларки, мардикор олиш фармони Оқ Подшодан келди. Тошканддаги ярим подшонинг иши эмасдур. Оқ Подшонинг ҳукми ҳукмдур. Сиз мусулмонларни муқаддас китобларингиз Кўръони каримда улул-амрга итоат вожибдур.⁶⁶

Сизлар Жиззахдан ибрат олсаларингиз кифоя қиласидур. Жиззах итоат қилмади. Подшо аларни талон-торож, катли омга ҳукм қиласидур. Хоналари вайрон, мулклари паришон, ўзлари сарсон бўлди. Оқ Подшонинг назарида Хўқанд эмас, Хўқандга ўхшаш ўн шаҳарни ҳароб қиласа, ҳалқини нест-нобуд қиласа, парвосига келмайдур. Ҳамма бўлғулик сизларга, аҳли аёлингизга бўладур.

Эй раиятларим! Мани сўзумни қабул қилинглар. Ризолик билан мардикор беринглар. Сизларни хайрияларингиз шундадур, деди. Хотимада ўғлиниң ўрниға бадал берса ҳам бўладур, рози ва ризолик ила мардикор ёллаб берса ҳам майли, деб қўйди.

Ҳалқ сукут этди. Тўплонти тарқади. Сўнгра мингбошиларни қўли билан мулойим сиёсат билан Оқ Подшони фармони амалга ошиди. Хўқанд ҳам мардикор берди.⁶⁷

САМАРҚАНДДА МАРДИКОР ОЛДИ

Самарқандликлар ҳам мардикор беришга қўнгилхуши ила рози бўлмадилар. Ҳалқни бўйин тоблагонлиғини ҳис этгон доҳий Курапаткин суръат ила Самарқандга етиб келди. Ҳалқни тўплади. Ҳалқга хитобан, сизлардан олинадурғон мардикорлар фақат зовур ковладур, аскарлик қиласидур, хотиржам бўлинглар, ман сизларга сўз бераман, деди. Сўнгра у давом этиб, Оқ Подшонинг ҳукми шулки, бой бўлсин, камбағал бўлсин, ҳар эшикдан бир мардикор олинадур. Бирорни уч ўғли бўлса, бирини мардикорликга олинадур. Бу ҳукмдан мустасноси йўқдур.

⁶⁶ Тилимизни яхши билғон мисёнер ҳоким улул-амрни зикр қилибдур. Аммо “минкум” (сизлардан)ни китмон қилибдур. (яширибди) Эшитгонларнинг ичидаги ё олим йўқдур ёхуд у ҳолдаги сиёсатни шиддатидан сукут қилибдур. (муаллиф)

⁶⁷ Аббосхон кори домла бил-мадинатил-мунавварати

Оқ Подшони Туркистон киройга яна бир илтифоти бор. У илтифот шулки, ҳар ким ўз ўғлини мардикорликка беришга рози бўлмаса, унинг ўрниға бошқа бирини бадал берса ҳам қабул бўладур, деб сўзини тамомлади.

Самарқанд аҳли рози бўлди. Мардикор беришға бошлади.

Туркистоннинг аксар шаҳарлари ҳам Оқ Подшони кейинги илтифотидан фойдаланди. Бу приказ ҳокимларни раёсатида мингбошилар тарафиндан амалга оширилди. Қори Шарафуддин хўби Самарқанди бошинда тоиф⁶⁸

ТОШКАНДДА МАРДИКОР ОЛДИ

Туркистон ўлкасини маркази бўлғон Тошкандан мардикор олиш сиёсати бошқа вилоятларға қарағонда бўлакча бўлди. Тошканд аҳолисини култури эътиборила Москвага жуда итоатлик Москов бир нарса деса, бош тортмай қабул қиласадур, дегон фаҳмда руслар аҳолидан мардикор олиш тўғрилиқ Тошканд халқи билан ҳисоблашмай бу муҳим талабни халқга ётигича англатиб, сиз раиятларидан Оқ Подшо мардикор сўрайдур ёхуд аҳолидан мардикор олинадур, деб фармон чиқаришга Тошканддаги Туркистон волий умумийси лузум кўрмади-да, тўғридан тўғри амалдорлар кўли билан мардикор олишға бошланди. Руслар хатоларини кейин идрок этдилар. Аммо на фойда? Русларни бу ҳаракатларидан тошкандликлар хушнудсизликларини билдирилдилар. Бунга қарши руслар шаҳарни, ҳатто масжид, мадрасаларни вайрон кила биламиз, дедилар ва шаҳарда урфий идора (VOYINNI POLAJENIYE) деб эълон этдилар.

Русларни бу тутумлари халқ учун оғир келди. Норизолик кундан кунга ортиб борди. Нихоят халқ тўпланиб, 11.7.1916да Тошканд Эски шаҳар соқчилар идорасини рўбарўсида намойиш қилдилар.

Руслар намойишчиларни ўқга тутди. Халқ ҳам қуролга сорилди. Намойиш қўзғолон шаклини олди. Ҳар икки тарафдан ўликлар, мажрухлар кўчаларда, идораларда тўлди. Соқчилар ожиз қолдилар. Оломон кучайди. Буни кўриб, дарҳол руслар янги шаҳардан силохлик рус аскарларини жуббахона қувватларини келтириб, исённи босди.⁶⁹

Қочкон қочди. Ўлган ўлди. Кўлға тушгонлардан ўттиз беш киши сўроққа тортилиб, эъдом этилди. Кўб кишиларни мол-мулклари мусодара қилинди. Шундек ҳодисалардан кейин Тошкандан мардикор олинди.

МАРДИКОР ОЛДИ ҲОДИСАСИННИГ СЎНГГИ

Русларга қўркутуб доғлаб, гоҳ мулойим сиёсат билан ёғлаб,nihоят Туркистондан олинғон мардикорлар тўпланди. Кофил-кофил қилиб, Русияга жўнатилиди.

Мардикорларнинг ватанга ёзган хатларидан намуна. Ҳамза Ҳакимзоданинг қаламила.

САЛОМ АЙТИНГ

Оғо соғ борсангиз аввал дадамларга салом айтинг,
Югуриб чиқғон ул мушфик онамларга салом айтинг.

Биз ишлармиз, арслондек бобомиз қаҳрамон ўтгон,
Суягимиз бу хил меҳнат, машаққатлар билан қотгон.

Ва лекин ерли маъмурлар бизи қўркувга ўргатгон,
Садоқатли бу хизматни биза бир бошқа кўрсатгон.

ХЎҚАНД МУХТОРИЯТИ

⁶⁸ Хўби Самарқанди

⁶⁹ Абдуллоҳ Ражаб Бойсун. Туркистон миллий ҳаракатлари. Истанбул 1945.

Туркистонликларни саналардан бери ҳозирлик кўруб, кутуб турғон фурсат қўлға келди. Яъни, 1917 йил феврорда рус подшоҳи Иккинчи Никалай йиқилди. Мувакқат ҳукумат 1917 майсда курулди. Бу ҳукуматни умри қисқа экан. Узоқ яшамади.

Мувакқат ҳукумат радикал сотсиял демократларга сотсиял инқилобчилар фирмасиға эътиомод қилур эди. Бу сўлчи фирмалар чорларга нисбатан даҳо инсофли кишилар эди. Гурур ва ситамга мухолиф эдилар. Аммо рус императўригининг бирлигини шиддат ила мудофаа қилурдилар. Шул сабабдан маҳкум миллатлар билан онглашмоқни истамаз эрдилар.

Аларнинг бундок алдамчи ҳийлалик сиёсатлариндан большевиклар истифода этдилар. Ҳамон бир тарафдан байналмилал яхудий ташкилотида иттифоқ қилғон яна бир тарафдан Олмон (Гирмония) аркон ҳарбиясидан кўб миқдорда моддий ёрдамлар олғонлиғин Иля ўғли 1917 ўқтабрда Русия ҳукуматига бир зарба берди ва бу сурат ила инқилобчилардан большевик фирмаси иқтидорга келди. Ҳукмдорлик тахтиға ўлтириди. Русия ҳукуматини Москвадан R.S.F.S.R. яъни Русия ижтимоий муҳтор шўролар жумхурияти деб эълон қилдилар.⁷⁰

Ленин ва яхудий Трўтский ҳаммадан бурун иш бошиға ўлтуруш қасдила Русиядаги маҳкум миллатларнинг ҳақларини бериб, ҳурриятларини тониб, эътироф этдилар. Маъкул бир шаклда баённома тарқатдилар.

Ленин ва Сталин исминдан нашр қилинғон 15.11.1917 тарихдаги баённома:

Русия мусулмонлари, Волга татарлари, қирғизлар, Сибириё ва Туркистон ўзбаклари, Қафқасия турклари ва татарлари, чечанлар, Шимолий Қафқасиялilar!

Золим рус чорлари тарафиндан бутун жомелари ва минбаралари йиқилганлар, динлари, одатлари маҳв, нобуд бўлганлар!

Биз сизларга хитоб этамиз. сизларнинг дин ва одатларингиз, миллий жамиятларингиз бу тарихдан эътиборан ҳар қандай бир тажовуздан масун ва маҳфузdur. Миллий турмушларингизи том маъноси ила ҳуррият ила давом эттириш сизларни ҳақларингиздир. Шуни билингизки, бутун Русияда яшаган миллатларни ҳақларини инқилоб ва советлар ҳимоя қиласди ва мудофаа этодур.

Бу инқилобга ва инқилоб ҳукуматига ёрдам қилингизлар, ўртоқлар.

Кўтарғон байроғимиз барча маҳкум миллатларга ҳуррият бағишладидур.

Мусулмонлар! Биз сизлардан моддий ва маънавий ёрдам истаймиз.

Кўшумча ўлароқ:

Рус коммунист партияси тарихига атфан Истанбул сабил газетасининг 55чи сонида Сталин лисонидан шу жумлалар-да вордир. Шариат аҳкомина кўра яшамоқ истарсангиз, ўйла яшайингиз, биз бунга қатъиян қарши дугулиз.

Бундок фурсатни ғанимат билғон туркистонлилар Туркистонда муҳтор бир ҳукумат курулиши учун барча баробар яқдардил бўлдилар. Туркистон қаламравидаги чор рус ҳарбий кўмондонлари, маъмурлари мусулмонларга тобе бўлдилар.

Ўз ҳуррияти ила муҳторият ҳукумати дегон бир давлатни бундок улуғ неъматни қуруқ қалам ила оғиздаги лоф ила қўлға келмаслиғи маълумдур. Муҳториятга ноил бўлиш учун қувват керак, силоҳ керак, жон керак, қон керак, олтин керак, фидокорлиғ керак, иймон қуввати, маънавий қувват керак, ватан ҳисси, миллий ҳис керак, иттифоқ ва иттиҳод керак.

Силоҳ масаласи аввалги марҳалада энг муҳим ишлардан эди. Бу зарурий бўлғон.

Силоҳни эски ҳукуматнинг маъмурларидан баъзан очиқ суратда ва баъзан қочик йўл билан тадорик қилиниб, қўлға кирғон силоҳлар миллий мужодала фидокорлари, мунаvvар табақалар, жадидларнинг идорасида бўлди. Бир тарафдан уламоларни ваъзлари, насиҳатлари халқни қўзғаб, жиҳоди фий сабилилаҳга чақириб, Қуръони каримдан жиҳод оятларини ўқуб, қилғон панду насиҳатларининг таъсири ила халқ уйғонди, миллат қўзғолди. Диний мужоҳидлар бош кўтарди. Ҳамма бир ёқадан бош чиқарди. Миллий

⁷⁰ RACCUECRU GOU PEDERAT. GOVENSKAYE REPUBLIKA.

ғоялар, диний вазифалар майдонга чиқа бошлади. Миллий мужодала ҳаракати кундан кунга яхши бир йўлга қўйилди. Халқни қалам ила, қилич ила, жон ила, мол ила жиҳодга чақирилди. Кон ила жиҳодга, дин учун, ватан учун, Оллоҳ ризоси учун жангга тайёр бўл, қани мард бўлса, майдонга чиксун, дегон эълонлар ва ашъорлар шоёй бўлди. Ўлган шаҳид, ўлдирган ғози, дегон шиор расмий, умумий бир шиор бўлиб қолди. Бу тарихдан эътиборан, Фарғона фожеаси бошланди.

Аввал бошлаб Хўқанддан Эргаш қўрбоши хуруж қилди. Миллатчи зиёлилар аларни яхшигина силоҳлантирди. Андин кейин Тўйчи қўрбоши, сўнгра Раҳмонқул қўрбоши Ислом қўрбошилар ва бошқалар бир-бир кетин майдонга чиқавердилар.

Мафкуравий кишилар, миллий мужодала қаҳрамонлари, зиёлилар кечани кундузга улаб, чолишдилар. Аларнинг фикрлари ва зикрлари миллатни силоҳ билан таъминлаб, маънавиётни кўтариш кундан кунга қувватни зиёда қилиш эрди. Шундоқ ҳам бўла бошлади.

Бу оралиқда миллатчилар тарафиндан Бухоронинг амири жаноб олий Сайид Олимхонга марҳас ўлароқ моддий ёрдам сўраб, Андижон уламоларидан Нажмхон маҳдум домла, Хўқанддан Обиджон Маҳмудларни жўнатилди. Марҳаслар отлик бир саёҳат мажбуриятинда қолдилар. Вазифалари ижобий Сайид Олимхонни зиёратда бўлундилар. Силоҳ ила Хўқандга мусоадасини элчилик сифатларила арз қилдилар.⁷¹ Маал-асаф Бухоро амири ҳам ўзи билан ўзи овора бўлиб қолғон вақтга тасодиф этганлигиндан мадад беролмади. Ёрдам қилолмади. Бу тарихда Фарғонанинг ҳар тарафидан мужоҳидлар, беклар чиқа бошлади. Хўқанд бошлаб Олтиариқ, Чимён, Марғилон, Намангон, Андижон, Асака, Ўш, Ўзганд, Миробод, Хўқанд, қишлоқ атрофларидан диний мужоҳидлар хейли чиқдилар. Ўз фаслида тафсилот ила ёзилур иншооллоҳ.

Бу вазиятдан мамнун қолғон диний ва миллий ташкилотчилар билиттифоқ Фарғона мужоҳидларини марказлаштиришнинг том замони келди, деб фурсатни қочирмадилар. Ҳолан Хўқандда бир қўнғира қурулишини зарур топдилар. Ҳамон Фарғона вилоятининг ҳокимнишин шаҳарларидан уч тўрт кишидан иборат вакил чақирдилар. Тошканд, Намангон, Андижон, Марғилон, Ўш ва бошқалардан вакиллар ҳозир бўлдилар. Қўнғира очилди. Вазифасини тамомлади. Тўпланти натижасида Туркистон тарихида Хўқанд муҳторияти қурулмиш бўлди.

1917 йил 10 жадийда муҳторият эълон қилинди. Чунончи:

Хукумат раиси	Муҳаммаджон Тинишбой ўғли
Хорижия нозири	Мустафо Чўқай ўғли
Доҳилия нозири	Абдураҳмон Ўроз ўғли
Харбия нозири	Убайдуллоҳхўжа
Молия нозири	Шоахмад ўғли
Иоша нозири	Обиджон Маҳмуд ўғли
Нофеа нозири	Миродил
Зироат нозири	Ҳидоят оға ўғли
Маориф нозири	Носирхон тўра
Ақаллиётлар назоратига	Ҳертсфлд HIRTSPLD ⁷²

Муҳторият хукумати қурулдикдан сўнгра хукуматни фармони ила Хўқандда шўрайи ислом деб бир ташкилот таъсис этилди. Туркистоннинг ҳамма шаҳарларида бу ташкилотнинг шўйбалари қурулди. Бу ташкилотнинг иш бошида уламолар синфи, орқаларида миллат як вужуд бўлиб турдилар. Камол қози домла, Ўсмон маҳдум домла, Ҳакимхон тўра, Сафохон тўралар бошда келонлари ва ҳам салоҳиятлик шахслариур. Мулла Зоҳидхон домла ҳам шомил.

Муҳторият хукумати фармонларини шўрайи ислом жамиятининг нуфузи воситасила юрт ва атрофдаги шўйбалари идора қилинур. Мужоҳидларни моддий ва маънавий

⁷¹ Муҳторият хукумати тарафиндан ёзилғон мактубни ҳам топширдилар.

⁷² Кабина аъзоларининг листаси Туркистон миллий ҳаракатлари китобидан олинди. Абдуллоҳ Ражаб Бойсун. Истанбул. 1946.

таъминотлари ҳам ушбу шўройи ислом жамиятининг зариасила бўлур эди. Миллий мужодалани силоҳлик қувватлари бўлғон мужоҳидлар онан фаонан русларга хужум қилиб, аларни сиқишириб, алардан ғанимат олғон ўқдорулар билан қувватланишға юз тутди.

Шўройи исломни тарафидан ўрусларга таслим бўлинглар, деб қилғон хитобларига билмуқобала Хўқандни янги шаҳар қисмидаги пайваст (қалъя)га қомалғон ўруслар, арманлар, яхудлар таслим бўлмадилар. Фақат биз мусулмонларга тобемиз, деб эълон қилиб турдилар. Лекин қўлларидан силоҳ тушмади. Ҳамиша пайт пойлаб, силоҳлари кўлида, бармоқлари тепкида турдилар. Мақсадлари Тошкандан келадурғон қувватга мунтазир бўлишдур. Қувват етиб келғунча чиройлик, мулойим жавоблар ила вақт ўтказишдур.

Кунларнинг бирида Тошкандан курол юкланган темир йўл аробаларини жўнағонлиғи шоёй бўлди. Ҳукуматнинг фармони ила шўройи ислом бошда ўлароқ, юртдан оломон чиқиб, мужоҳидлар ила бирлиқда Конибодом ила Бешариқ орасидаги темир йўлларини бузуб, воғўнларини тўхтатиб, ичидаги яроғ, аслаҳаларни, ўқ ва дориларни кўлға тушуруб, катта зафар ила Хўқандга келтирдилар.

Бу ҳодисадан сўнгра руслар сулҳга толиб бўлиб, мусулмонларни талаблариға ризо рағбатларини билдириб, элчи чиқардилар. Қалъанинг баланд тепасиға бир оқ байроқ ҳам тикдилар. Сулҳ музокараси бошланди. Сулҳ музокарасиға мутасаддий бўлғон икки тарафнинг салоҳиятли зотларини иштирокларила бўлғон бир қарорда мусулмонлар ҳар бир ишда сиёсий, мулкий, иқтисадий, маориф ва идоравий ишларда худ муҳтордур. Фақат аскарий, ҳарбий ишлар руслар қўлида бўладур.

Хорижий ишларда большевиклар мусулмонларга қилинадурғон ёрдамларини дариф тутмайдурлар.

Мажлисда бўлғон сўзлар руслар ва уламолар тарафиндан қабул қилинди. Ва лекин муҳториятчилар ва миллатчилар аскарий, ҳарбий ишларни русларни қўлида бўлишиға рози бўлмадилар. Муҳториятчиларнинг фикрларича силоҳ мутлақо мусулмонларнинг кўлида бўлиши лозимдур, деб оёқ тираб турдилар.

Натижада сулҳ мажлиси бузилди. Икки тарафнинг марҳаслари тарқади.

Кизил руслар ила муҳторият ҳукумати орасида сулҳ тузилмасдан музокаралар фойдасиз қолғондан кейин миллатчилар ва мужоҳидлар ўз тарафдорларила баробар бир овоздан бизнинг шиоримиз ё ўлум, ё мустақил ҳукуматдур, модомики, қўлимиз силоҳ кўтарар экан, кўк кўзларнинг кўзини кўр қиласиз, ўз юртимизга ўзимиз хукмдор бўламиз, руслар Московга кетсин, Туркистон бизнинг юрт, Туркистон туркнинг юрти, яна туркистонлик ўзи идора қиладур, қани мард бўлса, майдонга, эр йигитлар, шер йигитлар ҳозир бўлсин, деб ошкоро баёнтда, нашриётда бўлдилар.

Бир тарафдан Фарона миллатчиларидан Муҳаммадқули бошда ўлароқ, Тошканд жадидларила миллатчиларила алоқаларини зиёдалаштириб, мутамодиян ишончлик одамларини ва фидойиларини Тошкандга юбориб, силоҳ ва ҳарбий лавозимотлар келтирадар, мужоҳидларни талабларини тайинлаш учун кечаларини кундузга улаб чолишар эрдилар.

Шу кунларда ўрусларга Тошкандан ёрдам ўлароқ, аскар ва силоҳ келар эмиш, яқин эмиш шоёьси тарқалди. Ҳукуматнинг исмидан чиқғон бир фармон ила Хўқандни етти ёшдан етмиш ёшғача ҳамма баробар кўзғолиб, урра ур, сурра сур, деб майдонга чиқдилар. Мужоҳидлар бошда ўлароқ, раҳбарларининг ишоратларила Дарги амир истансасидан жўнағон темир йўл аробасини Хўжандга еткузмай йўлда фойизни тўхтатиб, воғўнлардаги мавжуд ҳарбий захира, милтиқлар, ўқ-дорилар, бошқа уруш асблорларини ўлжа қилиб, аскарларни баъзиларини ўлдириб ва баъзиларини асир олиб, музaffer ўлароқ, Хўқандга кирдилар. Оломоннинг кўрсатган шиддати ҳам маънавий қувватни ортириди. Оломондан бир қисми қўб ваҳшат кўрсатди. Масалан, Хўқанд истансасидаги хоҳ аскарий, хоҳ фуқаро русларни ҳаммасини тутуб, жоменинг орқасида бир иморатга қомадилар. Ўлдирилғон ўруслар ҳам оз эмас эди.

Бироз фатрат даври бўлди. Бу орада хукумат номига уламолар ила руслар орасида иттисол бўлди. Борди-келди, зиёфатлар ва бошқа пўлитиқа алоқалар ошкор давом этди. Бунинг натижасида руслар ила шўройи ислом аъзоларидан баъзи олимлар орасида бир иттифоқ бўлғонлиги ҳар касча маълум бўлди. Иттифокларича, аскарий ишлар русларнинг қўлида бўлодур. Соқчилар ва қолғон мулкий, сиёсий, молий, маориф ишлари ҳатто пристўфлар мусулмонлардан бўладур. Мухторият хукумати давом қиласадур. Ҳар гоҳ туркистонликлар хукумат ишларини лойиқила идора қиласадурғон бир ҳолға келуб, истиқлол талаб қиласадурларида ҳеч муноқашасиз истиқлоллари тасдиқ қилинадур.

Бу хабарни эшитар-эшитмас, зиёлилар, миллатчилар ва ҳизблари бу иттифокга рози бўлмадилар. Эътиroz (прўтест) қиласадурларида ҳолан дақиқа зое қиласдан мужоҳидларила русларга ҳар тарафдан ҳужумларини орттиридилар. Русларга таслим бўл амрини бердилар. Аммо руслар таслим бўлмадилар. Бундан кейин қайси жода ўруслар бўлса, ўшал жой ўқга тутулди. Мужоҳидлар шаҳарда ва қишлоқда русларни гангиратдилар. Тафсилоти жойинда аён бўладур.

Бир тарафдан руслар силоҳ қувватила миллий мужодала мансубларини имхосиға сиёсат қувватила ҳийлага бош урдилар.

Хўқандга тобе Бачқирдан чиқғон кичик Эргаш (мулла Эргаш)ни тарихга ёзиладурғон воқеаларидан бири: Мулла Эргашни йигитларини юзда тўқсони ўз нафақасила ўз силҳила фидойидурлар, рус душманидурлар.

Руслар ила мусулмонларни ораси очилғон кунларнинг бирида мулла Эргаш бор қувватларини тўплаб, русларга катта бир ҳужумда бўлди. Уруш қизиб, русларни сиқишитирди. Ҳар тарафдан ўраб, ихота қиласадур. Халқ, оломон шўройи исломнинг аъзолари бошда ҳамма баробар эди. Мусулмонларни бундек шиддатлик ҳужумлари қархисида руслар оҳиста-оҳиста чекилиб, орқалариға сурулуб-сурулуб ниҳоят Ўрдага кириб олдилар. Мулла Эргаш йигитларила бор қувватила атрофни қуршаб, ҳамма баробар тенг отар қилиб, бўшатмай турди.

Аммо руслар тарафидан давомлик отилиб турғон пулимўт ўқлари мусулмонларни шошириб қўйди.

Шу ҳангомда ўзи қоқбош ўрта бўйли бир йигит мулла Эргашга таъзим билан салом қиласадур. Хўжайин, рухсат берсангиз, ўшал пулимўт отиб турган ўрусларни урсам, нима дейсиз, шояд ҳужумларимизда комёб бўлурмиз, деди.

Мулла Эргаш озгина ўйлаб туриб, ўғлим, агар бажара билсанг, биринчи иш бўладур, деди. Йигит фотиҳа беринг, деди. Қўлини очди. Ҳамма қўл очди. Оллоҳ ёринг бўлсин, Худога топширдим, Худоё Худовандо, мададкоримиз Ўзингсан, деб қўлини юзига сурди. Халқ бир оғиздан омин, деди.

Бу коқбош йигитча руслар паноҳланган жойларини ёнбош тарафидаги теракзорга оҳиста бориб, каттагина узун бир мирзатеракка чиқди. Хейли учига қадар борди. Терак секин-секин қимирлаб, гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа мойил бўлиб, соллана бошлади. Ҳамманинг кўзи мерган йигитда. Ҳамманинг тилию дили дуода. Илоҳий, Ўзинг асрагил, нажот Ўзингдан, эй Оллоҳ, деб умумхалқ таважжуҳда бўлди.

У йигитча дарахтнинг бутоқлари шоҳларига икки оёғини яхшилаб ўрнатди. Белбоғи ила дарахтга ўзини боғлади. Оёғини дарахтга тияб, ўзини ярим метр чомасида ҳавога отди бўшаган қўллариға бешотарни олиб пулимўт отиб турғон ўрусларни нишонга олай деб ҳарчанд урунса, дарахтни ларзон-ларzon бўлиб қимирлаши моне бўлғондек кўринди. Ҳамманинг кўзи дор ўйнағон дорбозлардек йигитнинг рўлида. Ниҳоят йигитча мезонни баробарлаб, қўлини тепкига қўяр қўймас, чув этиб чиқғон ўқни овозила баробар пулимўтчи ўрус юқорига бир газ сачраб ерга тушди. Маълум бўлди, рус миясидан урулубдур. Йигитча соғ-саломат келиб, мулла Эргашга таъзим қиласадур. Шоён зикр бу хизмати тақдир қилиниб, турғон аснода руслардан икки киши элчи бўлиб, тўрт соатлик муторака талаб қилиб келдилар. Руслар, ажзини идрок этмишлар эмиш. Бу тўрт соат ичидаги ўз ораларинда таслим учун машварат қиласадур. Ҳатто бальзилари ҳозирдан таслимга рози бўлсалар ҳам баъзилари унамасдан ораларида ихтилоф бор эмиш.

Икки рус элчиларини айри бир жойга қўюб, мулла Эргаш олимлар, муфтилар, устозлариға мурожаат қилиб, фатво сўради, ройларини сўради.

Олимлар ўзаро кўришиб, тўрт соатлик муторакага мувофақат кўрулди. Шариатнинг хукми шулдур, дедилар. Мулла Эргаш қабул қилмади. Айтди, душман ҳозирги дақиқада мағлубдур, ани бир ҳужум ила зафар олдимизда, бу кунги ҳодисаларни асри саодат воқеаларига татбиқ қилиб бўлмайдур, деди. Ва яна қўшимча ўлароқ, агар тўрт соат муҳлат берилса, бу муддатда руслар крепўстдаги бор жуббаҳона ва силоҳ қувватини ташиб чиқар, қувватланур, сўнгра бизларга омон бермайдур, ҳаммамиз мағлуб, барчамиз барбод бўлурмиз, қатли омнинг бошида сизлар бўлурсизлар, қолаверса, ҳамма мусулмонлар нобуд бўладур, тақсирлар, мундоқ бўлмас, деди.

Мулла Эргашнинг бу кейинги сўзлариға миллатчилар ҳам мутобиқ қолдилар.

Далил ўлароқ, ушбу ҳикматлик мисрани тараннум қилдилар:

Гар истасанг омоний берма омон адувга

Уламолар унамадилар. Орада гуфтигу қўпайди. Натижа ўлароқ, икки соатлик муторака учун мувофақатларини билдирилар. Икки рус элчилари қайтди. Ҳамма мунтазир эди. Ўтган икки соат ҳам тугади.

Бу икки соатда мулла Эргашни кашф этган режалари майдонга чиқди.

Руслар тўп-тўпхоналарини, пулимўтларини боқий жуббаҳоналарини крепўстдан от арабаларила суръат ила ташиб чиқдилар. Ҳозирликлари ҳам тамомланди. Ваъдага жавобан, руслар биринчи тўпни шаҳарга қаратиб отдиilar. Оломонни, домлаларни ўққа тутдилар. Мужоҳидларни пулитўтга тутдилар. Кўб йигитлар тутдек тўкилди.

Бу холни кўрғон мулла Эргаш бармоғини тишлаб, эй аттанг, деб олимларимизни маълумотлариға афсус қилиб, оҳиста-оҳиста йигитларини олиб, бир чеккадан отишиб, отишиб, майдондан узоқлашди. Ўз худудлариға келиб, қарор олди. Афсус, афсус ҳазорон.....

Кимга қанча қиймат бериш ўқувчиларимизга оиддур.⁷³

ҚЎРБОШИ МУЛЛА ЭРГАШ КИЧИК ЭРГАШ

Мулла Эргаш гоҳо шаҳар ичидагезарган қирқ-эллик санжоб йигитлари ила оҳиста-оҳиста салобат ила хон юришда йигитларини сарбозча шарқий ўқутуб ўтар эрди.

БИР ЭШОННИНГ РЎЛИ

Ўшандоқ урди-урди кунларида Хўқанднинг янги шаҳарига яқин Кўшариғда Банди эшоннинг хонаколарига бир мунча яҳудлар оломондан кочиб кириб, ҳазрат эшонга сиғинганда эшон яҳудларни ҳимоя қилди. Халқга қараб, булар биздан паноҳ тилаб, бизга илтижо қилдилар, шариатнинг амрича паноҳ беришимиз керақдур, деб оломонни қайтарди. Юртда ором бўлғунча ҳазрат эшон яҳудларни ўз нафақаси ила бокиб турдилар. Омон-омон бўлғондан кейин яҳудларни хонақодан чиқариб юборди. Эшоннинг ҳимоясила кўб яҳудлар оломоннинг ўлум чангалидан қуртулуб қолдилар. Замон тинч бўлиб, ҳамма осуда бўлғон вақтда яҳуд тоифалари мазкур эшонни эъзоз, икром ила қадршунослик қилиб, яхши хизмат қилдилар.

Бундоқ тарихий хизматлар тарихда қолди. Олимларимизни ҳазрат эшонни ва барча мўмин, мусулмонларни Оллоҳ раҳмат қилсун.

МУЛЛА ЭРГАШ ҲАҚИНДА ҲАЛҚНИНГ ДУОСИ, АФКОР ОММАНИНГ НАЗАРИЯСИ, ТАҚДИРИ

Курулди жумъа қун жомеъда бир ажлос руҳоний
Хўқанд аҳлини тахмин қилди қирқ мингларча инсоний

⁷³ Бу воқеани қўзи билан кўруб турғон зот Тожиддин хўжадан нақлан Закариё кори Хўқандий Сажда

Замон осойишиға мадх ила мажлис очилғонда,
Садоқат бирла қилдилар дуо қўрбоши додхони.

Бу хизматга камар боғлаб, ўрус бирла жиҳод этса,
Паямбар суннатидур, бу саодат Ҳақни фармони.

Тазрруъ бирла Ҳақ даргоҳиға кўб ёлборинг эй аҳбоб,
Кўтарсун бошимиздан большевик дегон бу душмонни.

Кимики бу дуони айласа, завқ ила омин, денг
Ато қилсун Худойим мулки осон, нархи арзони.

Айzon:

Мулла Эргаш дегон первой рас
Бўлди муҳториятда мири ас.

Аҳил Хўқанд жумласи сайловда
Кўргону кўрмагон қилди ҳавас.

Ман ани роҳзан деб ўйлагондим,
Бўлса қўрбоши ўзга йўқмиди кас.

Ким азиз эрса Ҳақ иноятидан
Деманг ҳаргиз-да они хор ила хас.

Ул Худойи жаҳонни ҳазратиға
Ёки мақбул бўлди тавбаси, бас.

Деди хотиб хаёли завқиға,
Сана тарихи “бу ўғри эмас”. (1336)

МУХТОРИЯТДАН КЕЙИН ТОШКАНДДА БЎЛГОН ВОҚЕАЛАРДАН БИР НАМУНА

Русияда бўлғон инқилоб натижасида подшо Иккинчи Некалай афродларила таҳтдан тобутга тортилди. Ўрниға муваққат ҳукумат ўринлашди. Вакъоти, Киринискийнинг раёсатиндаги ҳукумат йиқилиб, ўрниға большевиклар ҳоким бўлди. Бу воқеадан инглизлар андишага тушди. Чор ҳукуматига содик қўмондонлардан адмирал Колчоқ, генирол Динкин ва монандлариға буюк ёрдам бериб, аларни большевикларга қарши чиқарди. Бу суратла қўмондонлар бир тараф, яна бир тараф қизиллар исмила Ленин, Трутский ва афродлари қўмондасида икки ҳарбда қарши-қарши ҳарб этдилар. Алар бир-бирини гўштларини емак ила машғул бўлғон вакътларда Туркистон ўлкаси ўз ҳолиға қолиб, Масковдан узоклашиб, гўё худ муҳтор бир вазиятда эди. Бу фурсатдан фойдаланиб, собиқ чор ҳукумат бошлиғлари Тошканд мусулмонларини тўпланишига буюрди. Барча мусулмонлар бир куни Тошкандинг Биринж бозори ёнбошида Кўкалдош мадрасасини ёнида тўпландилар. Халқ ҳам ҳаддан зиёда йигилди. Агар кўқдан игна ёғса, ерга тушмас бир ҳолда ҳар тараф зич мўру малаҳдек одам ҳаммаси, мусулмон ҳаммаси, Туркистонли ҳаммаси оқ саллаликлар ажойиб бир манзара.

Шул вактда оқ чор русларни катта ҳарбий қўмондонлари бош ўлароқ, ароба-ароба зич тўлдир милтиқлар, ўқлар келтирдилар. Силоҳлар аробадан туширилди, тўпланди. Ўрта

Осиё бош қўмондони халқга қараб, эй мусулмонлар, Оқ Подшо кетди, хуррият бўлди, ҳар миллат ўз бошига ҳур, худ мухтордур, Масков шундоқ эълон қилди, Русия ҳукуматининг шиори Русия ижтимоий мухтор шўролар жумҳурияти R.S.F.S.R. бўлди. Туркистон ўлкаси мусулмонларни мамлакатидур. Сизлар ўз бошлигинизга худ мухтордурсизлар. Бундан кейин ҳукуматни зимоми сизларда, идораси сизларда, юртни, мамлакатни сизлар идора қилурсизлар, унинг учун сизларга аскар лозим, силоҳ лозим, қувват лозим, ҳар шай лозим, аввал-аввал аскарга силоҳ лозим, биноан алайҳ бу кераклик силоҳни биз келтиридик, мана шул милтиқларни олинглар, ўзингизни ўзингиз сўранглар, бу қундан бошлаб, крепўстни (қалъани) қўлға олинглар, агар раҳбар лозим бўлса, бизлар сизларга раҳбарлик қиласиз, бирлашиб, душманларнинг муқобилиға чиқамиз, деб чиройли нутқ (дакалод) қилди.⁷⁴

Бундан кейин хитобат курсисига Мунаввар қори aka чиқди. Сўзни шундоқ бошлади:
Эй биродарлар! Акалар! Укалар!

Оллоҳ таолонинг лутфи ва иноятидурки, чор ҳукуматига тобе оқ ўрусларни бизни амримизга мусаххар қилди. Ўз ихтиёрлари билан, ўз рағбатларила бизларга моддий ёрдамда бўлиндилар. Бизни ватанимизда қуруладурғон мустақил ҳукуматимизга бу қадар силоҳ келтиридилар. Ва яна маънавий ёрдамда бўлишға ваъда бердилар. Бу фақат фазли илоҳийдур. Қани келинглар, шумлиқларни қўлға олайлик. Қани бўлинглар, келинглар, деб сўзини битирди. Сўнгра Низомхўжа, Салимхон aka ўртага чиқиб айри-айри сўзладилар. Сўзларини мазмуни бошдан охиригача Мунаввар қори акани сўзларини таъйид этдилар.

Сўз навбати уламоларга келди. Олимлар майдонга чиқди. Эй ҳалойик, эй мусулмонлар, ҳаргиз-ҳаргиз силоҳ тутманглар. Қурол деган нарса шундоқ нарсадурки, тутганни милтиқ ушлаганни жонига жазо, бошиға бало бўладур. Зинҳор-зинҳор яқин келманглар. Қўлға тутманглар, деб такрорладилар. Ва яна эй мусулмонлар, шуни билингларки, бу гаплар, ҳаракатларнинг ҳаммаси жадидларнинг фитнасидур. Буларни тошбўрон қилиш керакдур, деб сўзларини битирдилар. Халқ бўлса, аввалдан уламони ўзиға ҳурмат сўзиға итоат қилиб келғонлиғидан ҳамма баробар уламони сўзиға тобе бўлди. Мунаввар қори aka ва атрофидағи миллий мужодала қаҳрамонларини сўзи халқга асар қилмади. Миллий мужодала қаҳрамонлари (жадид) ҳар қанча панду насиҳат қилсалар, сўзлари халқга ўтмади. Масалан, Салимхон aka, ҳой мусулмонлар, эй биродарлар, қуролни олайлик, ҳаммамизнинг қўлимизда силоҳ бўлсин, ёв билан урушгали милтиқ лозим, ҳеч ўлмаса Фарғонадаги мужоҳидларга юборамиз, келинглар қурол тутайлик, силоҳ олайлик, қани ҳиммат, қани ғайрат, дедилар. Аммо халқ уламога тобе бўлғонлиғидан аксарият уламони чизигидан чиқмади. Уламони сўзи амалга ошди. Шундай бўлса ҳам Мунаввар қори яна сўзлади. Биродарлар, бизлар Оллоҳ ризоси учун жиҳод қиласиз, тошбўрон қилсалар ҳам тайёрмиз, жон, мол фидодур, бу кун ҳар ким, ҳар нарса дейдур, аммо ким дўст, ким душман, тонгла маълум бўладур, деди. Муҳитни тақозосинча миллатчилар бундан зиёда жасорат қиломадилар. Чунки уламоларни жузъий бир ишорати билан оломон жадидларни ур калтак қилишдан тоймайдурлар. Афсуски, бечора илмсиз халқ уламога олатдур. Зеро, жоҳилдурулар.

Афкори умумияни динга боғланиши, динни сиёсатга ходим бўлиши табиат қонунларидандур. Авом муллаларни дасисасидан хабари йўқ. Муллалар ҳукуматни дасисасидан хабари йўқ. Авом муллаларга олат бўлди. Муллалар ҳукуматга олат бўлди.

Чор руслар бу ҳолни кўргондан кейин келтирган силоҳларини қайтариб отлариға боғлаб, аробаларига юклаб, такрор янги шаҳарга олиб кетдилар. Туфроққўрғондаги крепўстга ерлаштирдилар.

Оз қундан кейин оқ ўруслардан баъзилари қочдилар. Баъзилари Фарғонага бориб, мужоҳидлар ила иш бирлиги қилдилар. Осипўплар Андижонга келиб, Хўқанд қишлоқдаги

⁷⁴Оқ ўрусларни мусулмонларга яқинлашғонининг сабаблари Некалайни йўқотиб, Масковни тору мор қилиб эмди Туркистонга юрган қизил балога муқоваматдан ожиз қолғон қочишни ҳам муносиб кўрмаган оқ руслар ўзларига ягона соябон бўладурғон қувватни фақат мусулмонларда кўрдилар-да, қуролларини таслими илиа мусулмонларни мумкин кадар қувватларини зиёда бўлишига киришдилар.

Парпи қўрбошига қўшилди. Раҳбарлик ва дилдорликда бўлинди. Пул босиб чиқарди. Хўқанд қишлоқ ва атрофида ўпара тадовул этди.

Тошкандда қолғон чор русларни аксарлари силоҳлар ила баробар қизилларни кутиб турдилар. Тошкандга қизил урду келғонда ҳам ўzlари ҳам силоҳлари бирлигига таслим бўлдилар. Бу хизматларини қизиллар тақдир этди. Оқ рус қизил рус бир рус ўлароқ, ҳаммалари бирлашди. Мусулмонлар айрилиб қолди.

Туркистон бўйича Хўқанд марказ ўлароқ, муҳторият хукумти қурулғондан кейин ҳар тарафда турли жамиятлар қурулди.

Бошда Шўройи ислом жамияти
Уламолар жамияти
Турон жамияти
Талабалар жамияти
Муаллимлар жамияти

Муъийнул-ислом жамияти
Ўрта маслак жамияти
Ҳаваскорон маориф жамияти
Фуқаҳолар жамияти
Ёшлар жамияти

Ҳар жамиятнинг ўзиға маҳсус байроби бордур.

Қизиллар иш бошиға келғондан кейин бу жамиятларга руслар ҳам киришди. Мақсадлари мусулмонларни парча-парчалаш, фитналар ила ораларини бузишдур. Мисол учун Тошканд воқеасини ёзиш кифоя қилса керак. Бошқалари ҳам шунга ўхшашдур. Ёхуд ўзгинасидур.

Вақтила Тошкандда икки жамият қурулди. Бири уламолар жамияти. Ҳар панжшанба Тошканд уламолари “Беклар беги” мадрасасида тўпланиб, мажлис қурадурлар. Қизиллардан ҳам баъзилари иштирок этадур. Сўз навбати келғонда руслар айтадур: Эй мусулмонлар, эй олимлар, сизлар бўлсаларингиз юртни каттаси, олимлари ҳар бир тўғрида ҳақ сизникудур. Уч, тўртта ёшлар чикиб, жамият қурубдур. Алар келажакда иш бошиға, идора бошиға келсалар, сизларни соғ кўймайдур. Алар ёшдур, тажрибасиздур. Сизлар маҳкам бўлуб, хуқуқларингизи, шарафларингизи соқланглар. Жадидларга юз берманглар, деб уламолар жамиятининг барча аъзоларини мағрур қиласур.

Руслардан баъзилари жадидлар тарафиндан очилғон ёшлар жамиятини тўплантисига душанба куни ҳозир бўладурлар. Муносабати келғонда ёшларга хитоб қилиб, эй ёшлар, эй қаҳрамонлар, юрт сизники, мустақбал сизнинг, хукумат сизникудур, беш, олти киши катта салла билан, узун чопон билан жамият қурубдурлар, сизларни йўлингизга ишониб, хукумат ишларини сизлар кўлға олишга тиришинглар, деб жадидларга пешониқ беродур.

Русларни бундоқ ўйинларини оқибатида икки тараф бир-бирларига муҳолиф бўлишиб, бир ота бир онанинг болалари ўзаро бир-бириға душман кўриндилар.

Мунаввар қори ака ва Низомхўжага ўхшаган даври андеш зотлар русларни бу ўйинларини фаҳмлаб, уламолар ила ҳар қанча муфоҳама қилиб, сўзлашсалар, уламолар қабул қилмадилар. Чунки руслар буларни яъни, жадидлар ила уламоларни иттифоқقا келмайдурғон қилиб, иттифоқ йўлларини тўсиб кўйган рус ўюнларини таъсири Туркистонни тўрт бурчагида кўрилди. Иттифоқсизлик сабабидан жадидлар, қадимлар, деб тортишма тўхтамади.

Бу орада тўртинчи деб янги бир исм чиқди. Уламолар жамиятидан ва ё жадидлар тўпидан ёхуд мужоҳидлардан ҳеч бириға мансуб бўлмай учовларидан ҳам эътизол этиб, бир йўли хукуматга қўшулғон бир кишини бу одам тўртинчи бўлди, деб от кўйдилар. Руслар билан ярашган мужоҳидларни тўртинчи бўлди, деб аталди. Бунинг билан бир отани болалари бир дин, бир ислом фарзандлари, бир ватанни авлодлари тўртга тақсим бўлди, парчаланди, заифланди, душманнинг комёб бўлишиға, русларнинг ғолиб келишиға сабаб бўлди.

Баъзиларча тўртинчи калимаси муртаддан киноядур. Тўртинчининг намунаси Кошғар миллий мужодаға даврида русларни Эргаштом йўлида Андижондан келтирғон рус аскарларини шарқийларидан:

Сиз тўртинчи демангиз, биз тўртинчи эмасмиз,
Дин, Ислом йўлида Ўрумчидан келганмиз.

ЖАМИЯТЛАР ЖАМИЯТИ

Баъзи воқеалар бўладур. Агар ёзса қалам масъул бўладур. Ёзилмаса, қалам аҳли масъул бўладур.

Ўшал жумладан бироз юкорида Туркистонда курулғон жамиятларни исмлари зикр қилинди. Эмди бу жамиятларнинг устида жамиятлар жамияти қўшилмиш бўлди (жамиятлар маркази).

Жамиятнинг раиси Олимхон тўра бир муовин, бир котиб (Зокир Нўйой).

Бу жамиятларни марказида ҳафтада бир мажлис бўладур. Ҳамма жамиятлардан иккисидан аъзолар иштирок этадур. Зикр қилинғон жамиятларнинг қарорлари, қилғон ва қиладурғон ишлари бу мажлисда кўриладур. Мувофиқ кўрулғонлари тасдиқ қилинодур. Шунга ўхшаш ишлар ила машғул бўладурлар.

Бир дафъасида очиқликда халқ ичинда аъзоларни ҳузурида одатий мажлис очилди. Раёсатда Олимхон тўра, котиб Зокирашибзи, таржимон Акбар Қозоқ одат хорижинда янги шаҳардан уч киши ҳам бу кунги мажлисга иштирок этдилар. Бири урду қўмондони бир ўрус. Иккинчиси молия маъмури Қозоқ Арслонўф. Учинчиси мувосалат маъмури Чаркас Арслонбеклар. Усулан мажлис очилди. Сўзловчиларнинг навбат ила исмлари ёзилди. Раис сўзга бошлар бошламас, уламолардан Мухиддин маҳдум домла баланд ва йўғон овози билан ичимиздаги анави учта ўрус нима қиласди, мажлисдан чиқиб кетсин, деди. Такрорлади. Акбар Қозоқ жавобан, тақсир, бироз таанний қиласди. Аларни бизларга фойдалик гаплари бор, деди. Рус қўмондони таржимондан нима гап, деб сўради. Таржимон вақти эмас, сабр қиласди, деди.

Шу аснода ўрус ўрнидан туриб, русчалаб биз учовлон янги шаҳардан муҳим масала учун маҳсус келдук, уч кишимиз уч муҳим вазифадамиз, сўзимизни сўзлаш учун бизга бенавбат вақт беришларини раисдан ражо этамиз, деди.

Таржимон Акбар Қозоқ ўзбакчага таржима қилди. Раис тарафидан ҳар бирлариға беш дақиқадан вақт берилди. Ўрус сўзга бошлади. Ман урду қўмондониман. Туркистон худуди Ҳазар денгизидан Эргаштомғача аскарий иш амридадур. Бугун эрта большевик ҳукумати тарафиндан аскарлар, маъмурлар келадур. Кўлимдаги силоҳларни, тўп, тўпхона, ўқ-дори, от, ароба ва бошқа жамиъ аскарий лавозимот ишларини қўлиға оладур.

Никалай кетди. Ҳуррият бўлди. Ҳар миллат ўзи муҳтордорур. Шул сабабли бу аслаҳаларни, яроқларни соҳиби сиз мусулмонлардурсиз. Ҳақ сизники. Шунинг учун ман ҳақни жойиға топширсам, деб ушбу орқадошларим билан кенгаш қилдим. Алар ҳам ҳайҳай жуда яхши, биз ҳам тарафформиз, дедилар. Ман аларни сўзларидан яна қувватландим. Мана ўзлари сўзласин, дедилар. Акбар Қозоқ таржима қилди.

Ўруsnинг сўзини эшитар-эшитмас, Мухиддин маҳдум домла бақирғон баланд овози билан бизга силоҳ керакмас, тўп, тўпхона керак эмас, шариат керак, шариат, деди.

Ўрус, тўғри айтасиз, шариат керак, аммо шариатни сақлаш учун қувват керак, пул керак, силоҳ керак, шариат сондуқда сақланадурғон бир нарса эмас, бизда ҳам дин бор, закўн бор, сондуқда соқланмайдур, эй мусулмонлар, бизлар сизларга хайриҳоҳмиз, Туркистондан кетамиз, ғаразимиз йўқ, факат қасдимиз ҳақ соҳибларига ҳақларини топширишдур, огоҳ бўлинглар, олсаларингиз силоҳни сизларга топширамиз, олмасангизлар, душманлар оладур, биз кетамиз, деди.

Черкас Арслонбек ва Қозоқ Арслонўф икковлари қўмондон ўrusни сўзини қувватладилар. Сўзларида эй қардошлар, алҳамду лиллоҳ бизлар мусулмонмиз, сўзимиз тўғри идорани, силоҳларни, мамлакатни кўлларингға олинглар, яхши бўладур, дедилар. Бу дақиқадан бошлаб, мажлис аҳли ва бошқалар ораларинда шов-шув бошланди. Ҳар калладан бир садо, ҳар қофадан бир фикр чиқди. Шу онда Мухиддин маҳдум домла ўрнидан туриб, баланд овзлари билан аввалги сўзларини такрорлади. Бизга шариат керак, биз силоҳ лозим эмас, молия лозим эмас, бизга шариат лозим, деяверди. Қўмондонни талабларича Акбар Қозоқ таржима қилди. Рус қўмондон шапқасини қўлиға олиб, бор

кувватила ва ғазабила ерга урди. Шапкасини ердан олиб, ғужур-ғужурлаб тақрорғазабланиб, яна ерга урди. Бироз нафас олғондан кейин ердаги ғуборолуд шапқаны қўлиға олиб, қўлида тутгон ҳолда икки рафиқлари ила баробар мажлисдан чиқиб, янги шаҳарга жўнаб кетдилар.⁷⁵

Воқеа айнан ёзилди. Муҳтарам китобхонлар хоҳ қулсунлар, хоҳ йиғласунлар.

УЛАМОЛАР

Туркистондаги олимларнинг аксарларини сиёsat, ҳокимият каби мавзуулар билан алоқалари йўқдур. Агар бўлса, оздур. Зотан, у зотларни ибтидоий тарбиялари ва таҳсили улумларини таъсириданми ё бошқа сабабларданми, юртни қўриш, ҳукумат қуриш каби муҳим сиёсий масалалардан узокдадурлар. Бу ишлар дин олимларнинг вазифаси ҳам эмасдур. Аммо диний маълумотлари эътиборила ҳалқ ичинда чўқ муҳтарам, амрлари ноғиз, сўзлари бош устиға қабулдур. Баъзи олимлар бордуркни, булар ҳам олим ва дунёдан хабардор. Улум, фунунни биладур. Сиёsatдан огоҳ, истиқболни андиша қиладурғон шахсиятлардандур. Шуниси борки, ададлари оздур. Бундоқ олимларнинг лисонлари кескин, қиличлардан ҳам ўткурдур. Жуда ҳам таъсириликдур. Булардан бошқа тариқатда сулук этгон эшонлар тоифаси бордур. Буларнинг нуғузи ҳалқга даҳо таъсирилик, амрлари даҳо ноғиздур. Эшонларни бир амрига ҳамма мунтазирдур. Агар ҳужум амри берилса, ҳамма ҳалқ фидойидур. Бир жон эмас, минг жон бўлса, қурбондур.

Агар ҳукмлари ноғиз эшонлар ила олимлар бир иттифоқ ҳалқга хитобан, эй мусулмонлар, миллий мужодала ишиға ёрдам беринглар, деб оқ фотиҳа берсалар, ҳамма куч миллатчилар тарафига оғдарилиур. Умумий қувват бирлашмиш бўлурди. Ҳамма қувват мухториятчилар, зиёлилар амрида бўлғон чоғда шояд душманга ғолиб келган бўлар эрдилар. Маал-асаф нима сабабдануркни, бунга олимларни ва эшонларни азтаҳидил ризолиғлари бўлмадиму, оғзаки ризоларидан бир фойда унмади. Олимларни аввалги фаолиятлари қолмади. Кундан кунга сустлашиб борди.

Тарих китобларида ёзилғондур. Авомуннос муллаларга тобе. Муллалар бўлса, сиёsatга тобедур. Юқоридаги ёзилғон воқеалардан маълум бўлдики, миллатни силоҳланиши учун олимлар монеъ бўлдилар.

Иститрод. Уламолар вазифалари ижобий муфтилик, дарсгўйлик, амри билмаъруф, наҳй анилмункар ва бошқа диний ишлар билан машғул бўлсалар, кўб зебо бўлар эди. Ва лекин ҳалқни муллапарастлиғи ҳаддидан зиёда ҳурматлари ва итоатлари муллаларни шоширтиб қўйди-да, муллалар сиёsatга оралашиб, ўралашиб қолдилар. Икки кемани ушлагон ғарқ бўладур, дегон боболар сўзидек, муллалар диёнат ила сиёsat кемасини идорасидан ожиз қолдилар. Натижада мухторият кемасини ғарқ бўлишиға сабаб бўлдилар.

Хулосай калом. Бахтсиз Туркистон тақрор асоратга гирифтор бўлди.

Шу бадбинлик билан бу ҳола тушди аҳли Фарғона.

Мулло зи сиёсати жаҳон бехабараст,
Аз макри фириби ийну он бехабараст,
Гарчанд зи душманон дин безораст,
Худ олати даст душманон бехабараст.

Тарихнинг таърифига кўра, олимлар ҳукумат мақомиға муносби зотлардур. Ва лекин бу сифатга лойиқ бўлғон зотларни рой соҳиби, фикр соҳиби бўлиш ила бирликда сиёsatдан хабардор бўлиши ҳам шартдур. Фақат олим бўлишлик ҳукмдорлик усулиға кифоят қилмайдур. Ватан ва миллат қайғусила кўзи гирён, бағри бирён бўлғонлар дафъи хумор учун аллома Иқболнинг ушбу мисраларини тараннум қилсалар, ҳақлидурлар.

??? (тожикча шеър)

⁷⁵ Пирмат Халфа Андижоний. Мадинаи мунавварада

Аламзада бир шоирдан:

Мисёнерлар кеча кундуз чолишаркан ажабо,
Ўтуруб ваҳий илоҳийями беклар уламо.

Ислом нури бир нурдурки, у нурдан ҳамма бир шаклда фойдаланмайдур. Бу нур бирорга оз, яна бирига кўб насиб бўладурғон фазли илоҳий, инсонлар ўз қобилиятлари, фитрий истеъоддларига кўра, файзёб бўладурлар. Китоби Оллоҳдан ва суннати Росуллороҳдан у нисбатда мустафид бўлурлар. Дунё илми ва сиёсат илми ҳам шундоқдур. Ҳар ким касбу камолига қараб, дунё илмидан ва охират илмидан баҳраёб бўладур. На учун бундок, деб бўлмайдур.

ЧОР (ОҚ) РУСЛАРНИ ПЕШНАҲОДИ

Большевикларни иш бошига келиб, қизил урдуни ғолиб бўлиш арафаларида оқлар умидсизланмай Қолчоқ Деникин қўмондонларини ғалабасидан тамалари узилмай хейли аёғ тираб турдилар.

Ончиқ оқ ўруслар (BELOGVARDETSI) қисман Одессадан, қисман Севастопўлдан кемаларила тўғри Истанбулга жўнаб, Туркия тупроғига мултажо ўлароқ, кирғонларидан кейин Туркистонда мавжуд оқ руслар андишага тушдилар. Қочайлик деса, қўшни давлатлар мусулмон бўлғони учун қабули гумонда. Чунки яқин замонда қилиб келғон зулмлари майдонда. Боқдилар, Туркистонда силоҳ кўб етарлик. Аммо оқ руслар оз, кайфиятсиз, қизил душманларига муқобаладан ожиз. Буни билғон оқлар ақл топдилар. Мусулмонлар билан иттифоқ тузишни фойдалик кўрдилар. Қизиллар билан муқобала учун тайёрлик қувватини мусулмонларда мавжудлигини идрок этдилар. Шунинг билан икки тарафдан санчиладурғон ханжардан бирини дафъи қилишни вожиб билдилар. Суръат или мавжуд силоҳларни ҳар ерда мусулмонларга топшириш, шунинг билан мусулмонларни мукаммал қуролландириб, қизилларга қарши юргизишини икки тарафга фойдалик кўрсатдилар. Шу ҳолда туркистонлиларни қўли билан қизиллардан интиқомларини олишида муҳтамал эди. Ҳар ҳолда бу дилкашликлари бизни қора кўзларимиз учун эмас, ўз манфаатлари учун эди. Аммо туркистонликларга ҳам фойдаланадурғон фурсат қўлға келғонлиги инкор қилинмас бир ҳақиқат эди. На эса оқларни у фикрлари пешнаҳодлари амалга ошмади. Тошканда бўлсун, Андижонда ва бошқа жойларда бўлсун, уламолар тарафиндан қабул қилинмади. Аларни наздига ҳама ўрус бир ўрус. Душманни оқи, қизили бўлмайдур. Душман душмандур. Рус ўшал русдур. ??? ояти каримани ўқур эдилар.

Аммо Туркистонга соҳиб бўладурғон миллатчилар, зиёлилар эса кечани кундузга улаб, оқлардан бўлсун, қизиллардан бўлсун, ердан, кўқдан, расмий, гайрирасмий қочоқ йўлила пора қувватила силоҳ ҳозирлашга, шунинг билан баробар мужоҳидларни қувватлантиришга, ададларини кўпайтиришга киришдилар. Миллий мужодала қаҳрамонларини шиори ушбу мисралар бўлди: Максад кўлингга келмас милтиқ тақилмағунча, сарнайза бирла душман бағрин тешилмағунча.

МУЖОҲИДЛАР (ҚЎРБОШИЛАР)

Миллатчиларни жиддий ташаббуслари соясида Фарғонадан ва бошқа вилоятлардан чиқғон мужоҳидларимиз, миллий қаҳрамонларимиз хейли кўпайдилар. Чунончи, **Хўқандан ва атрофидан:**

Эргаш қўрбоши, Кичик Эргаш, Тўйчи қўрбоши, Ислом Паҳлавон қўрбоши, Қўчкор понсад, Бужун қирғизларидан Бектош, Қорабулоқдан қирғиз Муҳаммадали понсад, Ҳайит Баҳодир, Раҳмонқул қўрбошилардур. Ҳар бирини лойик зикр хизматлари бордур.

Олтиариғдан Қорабой құрбоши, Чимёндан Ҳамдам құрбоши, Симга тобе Жүйдамдан Мұхаммадрүзи понсад, Учқұргондан Теша құрбошилар, Марғилонга тобе Зилхадан Алиёрбек, уни жонажон дўсти Садкокилдан Тұхтасин понсадлар чиқдилар.

Кейинги икковлари күб иш құрсатғон яровлик йигитлар ила шуҳрати чиқғон содиқ мұжохидлардан эди. Бу икковларини құлға тушириш учун қызил ҳукумат күб уринди. Анвои ҳийла, макр құллади. Аммо құлға туширолмади.

Нихоят руслар охирги вактларда хийлага бош урди. Үртага тили узун, сўзи ўткир воситаларни қўйди. Воситачиларни қўюнларини тўлдириди. Воситачилар ўз манфаати учун қўлидан келғон хунарларини ишлатди. Кам жойларини қизил ҳийлалар билан такмил этдилар. Оқибат Алиёрбекни йўлдан урдилар. Ярашгали рози қилдилар.

Алиёр жонажон дўсти, маслак орқадоши Тұхтасин понсад билан машварат қилди. Понсад қатъий суратда ман қилди. Ба чекинди. Ишонма, деди. Боболаримиз ўрусадан ошнанг бўлсун, қўлингда ойболтанг бўлсун, дегонлар, Алиёр, хом экансан, деди. Алиёр бўлса, хомлиғифа борди. Ажал тортган экан, ўртадаги чўтарчиларни қизиқтиришлари натижасида ҳукумат билан ярашиб, йигитлари билан шаҳарга кирди.

Қизилларга силоҳлари тамомила топширилди. Парлари юлинган товуқдек бўлди. Сўнгра рус намрудлари тарафиндан ҳозирланган катта майдонга тўпланғон ўтинларга оташ туташтирилди. Оташ авжига келган соатда Алиёрни ҳамма йигитларини битта-битта қўлларини, оёгларини занжирлар ила боғлаб, оташга отилди. Ўтда куйдирилди. Ҳаммаларини Оллоҳ раҳмат қилсун.

Аммо Тұхтасин понсад қатра қони қолгунча, сўнг нафасиғача кофиirlар ила урушиб, ҳарб майдонида шаҳид бўлди.

Марғилондан Мұхаммадаминбек муовини Солиҳ маҳдумлар.

Марғилонга тобе Гардадан Шермат (Шермуҳаммад)бек, укаси Нурматбек хуруж қилдилар. Булар құрбошиларни ичида пешжангларидан, қўрқуш нима билмайдурғон мұжохидлардан дур. Бу қаҳрамон құрбошиларни ва йигитларини шоён зикр қилғон жиҳодларидан намуна шулки, кечалардан бир кечаси ҳаммалари йигитлари ила суворий уч минг аскар бўлиб, бир иттифоқ (Искобил) Симга ҳужум қилдилар.

Турмадаги бандиларни бўшатдилар. Аскарларни ўлдириб, силоҳларини олдилар. Аскархонадаги ўз бошлиқларини амрила жуббахона, милтиқ, пулимўт ва бошқа ярокларни ғанимат олдилар. Бу зафарларидан кейин йигитларга истироҳат учун уч кун муддат берилди. У муддатда аскарлар ота-оналарини, қариндошларини зиёрати ерина кетирилди. Аскарларда бир байрам ҳаваси бўлиб, ҳамма йигитлар кайфланди, сафоланди.

Бу орада руслар ўзларини тўплаб, ҳар тарафга солдат тўкиб, қўрбошиларни ўтадурғон, қайтадурғон йўлларни тепаларига, адирларга пистирмалар қўйдилар. Катта қувват тўқдилар. Мужохидларни қайтишларини пойлаб турдилар.

Уч кундан кейин құрбошилар йигитларини тўплаб, аскарча зафар ашуласини айтиб бепарво йўлға тушдилар. Русларни пистирма қўйгон тепаликка яқин келғон эдилар, аввалан ўқ овозлари эшитилди. Сўнгра пулимўт, милтиқлар билан ўқ ёмғириға тутулдилар. Бир қўмонда ила ҳамма мұжохидлар дарҳол отдан тушиб, пиёда ўлароқ, деворларни ва дараҳтларни панаисига яширилдилар. Бироз отишгандан кейин русларни режалик ҳийла ва пистирмаларини олдида ва орқада борлиғини сездилар. Бош қўмондонларини бир ишорати ила ҳамма ҳозир ўл вазиятини олдилар. Бир садога мунтазир турдилар. Ул садо, ул овоз Аллоҳу акбар садоси, ҳужум поруласи (аломати) эди. Ҳамма яксар Аллоҳу акбар, Аллоҳу акбар, Аллоҳу акбар наърасила адир тепасига от қўйдилар.

Аввал ваҳлада руслар мудофаада бўлсалар ҳам мұжохидларни бу мудхиш ҳужумларини кўруб, токат келтиролмадилар. Жон шириң, дунё шириң, қочишиға бошладилар.

Мужохидлар қувладилар. Русларни отлари семиз бўлғонлиғидан ва ҳам ресакка чопғонлиғиндан мұжохидларни отлари пойгаға, улоқга чопиб ўрганған, тобга келғон, қорни кичик, югуроқ от жинсларидан бўлғон сабабли қочган ўрусларга ашт-пашт дегунча

етиб, ушлаб, отиб ўлдириб, чопиб ўлдириб, мама, дедириб, бақиртиб, найзалаң ўлдирдилар. Құлға тушгон баъзи асиrlарни етаклаб, Симдан катта зафар билан қайтдилар.

ФУЗАЙЛ МАХДУМ

Қоратегин Шерободдан хуруж қылғон Фузайл маҳдум ғаюр бир мужохиддур. Бухорога тобе Ҳисор, Кўлоб тарафларида қароргоҳ қуруб, у тарафларга чиқғон ўрусларни додини берар эди.

Фузайл маҳдум ўруслар билан яхши урушгон, хейли савашгон миллий мужодала қаҳрамонларидантур. Анвар Поишони қиёдатинда бўлинғон миллатчилар ва мужохидлар ила бирликда ҳарб майдонида ўқ ичида қон кечиб, фидокорлик кўрсатгон яровлик бир мужохиддур.

Русларга яқинлашишни диндорлиқи сабабли ор билган ё шаҳид, ё ғозилик шиорини илтизом этган бир мусулмондур.

Русларни мусолаҳага чақириб юборғон элчилариға ҳеч илтифот қилмади. Сулҳига рағбат кўрсатмади. Ҳатто музокара қилишга танозул этмади. Ўз даврида душман ила ҳамиша урушиб, отишиб турди. Руслар қувват касб этганда ва ғолиб бўлғондан кейин мужодалани хорижда давом эттириш амалила (умиди билан) Афғонистонга чекилди. Беш, ўн йил Кобилда Афғонистон давлатига меҳмон ўлароқ яшади. 1928\29чи йилларда Кобилда бўландингим муддатча сұхбатлашар, ҳасби ҳол этар эдук.

Замони келди. Фузайл маҳдум ҳаж қасдила Ҳижозда бўлинди. Ҳаждан қатуб, Пешоварга, андин Кошғарга жўнади. Исмини ҳожи Абдулкарим қўйди. Бу янги мустаор исмила Кошғарни миллий мужодала даврида етиб бориб, Кошғар мужохидларига қўшулди. Бирликда фаолиятда бўлинди.

Бу ҳожи Абдулкаримни таниғанлар ила иттифоқлашиб, иш бирлиги қилғонлиғи қизил тунғонларнинг қўлила қочирилиб, кечаси Кошғар сармандаги рус сафоратига топширилғонлиғи эски душман қўлила эъдом қилинғон ҳикояларини қалам аҳли тафсилотила ёзса керак.

МУҲАММАДАМИНБЕК

Марғилондан чиқғон Муҳаммадаминбек Марғилонни Сўкчи маҳалласидан бўлуб, мадрасада ўқийдурғон муллабачча эди. Бир туҳмат ила ҳибсга маҳкум бўлган. Сўнгра Исириёга сурилган бири эди. Ҳурриятда озод бўлиб, ватанға қайтиб келғон, атрофиға тўпланғон йигитлар билан хуруж қилиб, русларни бошиға бало, жонига жазо бўлғон бир мужохиддур.

Оз кунда Солиҳ маҳдум исминда бир йигит билан иттифоқлашиб, ҳаммаслак бўлишиб, бир жон ва бир бадан каби мужоҳид орқадош бўлдилар. Солиҳ маҳдум зотан яровлик бир одам, мард йигит эди.

Муҳаммадаминбек қизил ҳукumatни заифлик замонларида фойдаланиб, хейли қувват тўплаб, яхши қуролга эга бўлди. Сафонўғға ўҳшаган русларни бош қўмандонларини майдони ҳарбда асир олди. Туркистонни истиқлонини талаб қилиб, онан фаонан Масков дарвозаларини чертиб турган идоралик бир шахсият эди.

Муҳаммадаминбекни шуҳрати чиқиб, деярли қувватга эга бўлғондан кейин барча қўрбошиларни ва аскарларини Марғилонга яқин бир масофа Язвонда тўплаб, анда қароргоҳ қурди. Язвонни марказ қилди. Бекни амири ила қўрбошилар усти-устига Марғилонга, Симга хужум қилиб, шиҷоатини ва қувватларини кўрсатиб оладурғонларини, ўлжаларини олиб қайтур эрдилар.

Гоҳо Муҳаммадаминбек ўзи келиб, Ўрда тагида тўхтаб, ҳалқга хитобан, акалар, укалар, оға-инилар, мужоҳидларни зафариға дуо қилинглар, деб тавозу билан ҳаммадан дуо талабида бўлур эди.

Болшевиклар бўлса бир тарафдан ерли халқни ҳақ талаби ва ҳақ хужумлари яна бир тарафдан Масковдан, Тошкандан қувват келмаслиғи, келғон қувватларни йўл тўсиб, поездларни оғдариб, рус аскарларига шикаст бериб, қизилларни мағлуб бўлавергони катта қувватларини ички Русиядаги Врангел, Рибкин, Калчаклар ва бошқалар муқобала бўлиб турғонлиғи сабабли Фарғонадаги большевиклар шу чоғларда пак заиф қолғон эдилар.

Русларни мундоқ заиф бўлишларига сабаблардан бири тўрт йўл фожеаси бўлди. Ҳодиса шулки, бир кун руслар ўн тўққизинчи отув пўлкасини тўпларила бор кучларила тўпчилар илиа баланд бўйлик, қувватлик аскарларила мужоҳидларни тутиб келтириш учун атрофга чиқардилар. Буни билгон Мұхаммадаминбек уни мудофаа чорасини кўрди. Аввалан, тўрт йўлдаги горни янига олтмиш йигитни қўйди. Булар пойлаб турдилар. Руслар келғонда мудофаа шаклинда отишдилар. Отишиб-отишиб, мағлубнамо бир тарафга сурила бошладилар. Сурилган тарафларида ҳар жойга иккidan, уч, тўртдан йўлни икки тарафиға экинзор ичиға қўйилган пистирмадаги мерганларни олдидан ўтдилар. Гўё русларни етаклаб олиб келдилар. Пистирмани рўбарўсидан йигитлар мағлуб бўлиб қочгандек ўтиб кетдилар. Орқасидан қувлаб келғон русларни мерганлар тутдек тўқдилар. Биз билгон Жўра қори пистирмада бўлғон ботирлардан биридур. Русларни баъзилари марказда ва баъзилари қочган йигитларни қувлағон, бир қисми ҳар тарафга ёйилғон эди. Пистирма ҳодисасини пойлаб турғон йигитлар Мұхаммадаминбек бошда ўлароқ келиб, тўрт йўлда тўпланиб, русларни ўраб олдилар. Сўнгра русларга нафас олғоли вакт бермай Аллоҳу акбар наърасила бир хужум қилдилар. Бу даҳшатлик хужумда руслар шошиб қолдилар.⁷⁶

Бу ҳол душманни мағлуб бўлғонлиғига аломатдур, деб мужоҳидлар хужумларини яна ҳам шиддатлантириб, ниҳоят зафар қозондилар. Руслардан қоча билғонлари қочди. Ўлгани ўлди. Қисман асир тушди. Аслаҳалар, жуббахоналар, от, аробалар ғанимат қолди. (Марғилонлик Абдулмуҳсин Нажжорий ва асҳоблари. Жидда)

Бу ҳодисанинг таъсири ила руслар бу тарихдан кейин хужум қилолмайдурғон бўлиб қолдилар.

Шайх Саъдийнинг душман заиф бўлса, дўстлик занжирини қимирлатадур, дегонидек, руслар орада-сирада сулҳга тарафдор эконлиқларини билдириб, мусулмонлардан сулҳ талаб қилиб, юборғон элчилари икки орада бўз тўқур эдилар. Шунинг билан вакт кечиур, ҳамиша мудофаа вазиятида бўлур эдилар. Бу ҳақда хикояга ўхшаган бир воқеа.

Руслар одатлари узра бир дафъасида Эгамберди Чўқандий дегон ўз исми ўзи билан бирини яхшилаб ўқиб, чўқиб, Марғилонни олимлариға жўнатдилар. Эгамберди Марғилонга келди. Шаҳарни биринчи олим ва фақиҳларидан Ҳолмуҳаммад қори домлани зиёрат қилди. Большевиклар тарафидан элчилик сифатила беш-олти олимларни жамлаб, Мұхаммадаминбекни қароргоҳиға бориб, ваъз ва насиҳат қилиб, сулҳга тарғиб ва ташвиқ килувлари ва сулҳни икки тарафга ҳам фойдалик эканлигини уқтирувлари учун ўруслардан фармон бўлғонлиғини баён қилди.

Бироз гуфтугудан кейин Ҳолмуҳаммад қори домла ёнлариға домла Бухорони, мулла Сулаймон хўжани ва бошқа икки-уч аҳли илмни олиб, олти киши бўлишиб, Ёзёвон жўнадилар.

Аробалари Ёзёвондан ўтиб, Мұхаммадаминбекни қароргоҳи Қорасоқол қишлоқга етиб келди.

Элчиларни келишидан хабардор бек аларни кутиб турғон экан. Элчилар аробадан тушар вақтида қори домлага эҳтироман бир йигит энгишиб, қори домлани аёғини елкасига кўйдуруб, аробадан беозор туширилди. Зоро, қори домла ҳам аъмо ва ҳам ёши улуғ ва заифлиғидан хурматга лойиқ бир зотдурлар. Хуш омадидан ва хордиқлар сўралиб бўлғондан кейин қори домла, бек борму, агар бўлса кўришайлик, арзимизни айтиб, вазифамизни билдирайлик, деб сўзга бошладилар. Ёнидаги айтди: Тақсир, бек бор эканлар. Жанобларини аробадан тушириб қўйган мутавозе йигит Мұхаммадаминбекнинг

⁷⁶ Тарихда оз кўрилган ажойиб бир воқеадурки, хужум асносида бир қурч йигит бир ўруслни елкасидан тутиб, айлантириб-айлантириб олиб келиб, замбаракка урди. Парча-парча қилди. Ўшал мард йигит пўлоддек қурч йигитни оти Тошпўлод қори эди.

ўзи экан, алҳамду лиллаҳ, толеимиз бедор экан, ҳаммамиз бекни ҳузуридамиз, тақсир, дедилар.

Кори домла юзларини бек тарафға қаратиб, аввалан, хизматини таҳсин этдилар. Сүнгра ташаккурларини билдирилар. Шу ҳолда дастурхон ёзилди. Азиз меҳмонларни пойи қадамларига сўйилгон қўйларни пишириб, ҳозирланган таомлар, шўрбалар лавозим омидалари бирла келтирилди. Кўнгил хуши билан меҳмоннавозлик тугаб, емак дуоси ўқилди. Дастурхон йифиштирилди.

Кори домла бекка хитобан, бек, мужоҳидимиз бек, кўзимизнинг оқу қароси бек, Оллоҳ таоло умрингизни узун қилсун, муродингизни берсун, бизлар Марғилондаги ҳукуматнинг элчисимиз. Элчига ўлум йўқ дерлар. Ушбу ҳузурингизга келгон зотларни ҳаммамизни тилимиздан арз шулки, бизни жанобларига элчи қилиб юборгон ҳукумат айтадурки, Никалай бўлса таҳтдан тобутга тортилди, ҳамма миллатлар ўз ватанларига ўзлари ҳоким бўлдилар. Сизлар ҳам биз билан иттифоқ қилиб, ярашиб, шаҳарга келсаларингиз, музокара қилишиб, бир қарорга тўхтасак. Ҳукумат сизларга яхши қарайдур. Ҳуқуқларингизни риоят қиладур. Саҳрода юрманглар. Сулҳ қилиб, шаҳарга кириб, шарафлик умр кечиринглар, дейдур. Бизлар шунинг учун элчи бўлуб келдук, бек, деб кори домла сўзини тамомладилар.

Ўртада бироз хомушлик давр сурди. Муҳаммадаминбекнинг овози бу хомушликни бузиб, сўзга бошлади.

Тақсиrlар, қадамларига ҳасанот. Хуш келдингизлар. Бизга шараф баҳш этдилар. Аммо элчилик сифатлари ила бизни сулҳга чақирғон пешнаҳодларига жавобимиз шулки, тақсиrlар, бизлар аскармиз, саркашмиз.

Мужоҳидлар мусолаҳага яқин келмадилар. Дардлари бошқа. Фоялари бошқага ўхшаб кўринадур, десунлар, деди. Сўзини тўхтатди. Кори домла қўл очиб, Исломга нусрат тилаб, қилғон дуои фотиҳадан кейин видолашиб, аробага чиқарда зор-зўр ила қори домлани унамаганига қўймай Муҳаммадаминбек энгишиб, бир курсини вазифасини ўтади. Кори домла бир аёғларини бекнинг белига қўюб, аробага чиқди. Оллоҳ ёримиз бўлсун, Худога топширдук, деб хайрбодлашиб жўнадилар.⁷⁷

Соғ-саломат марғилонга келиб, хордиқларини олиб, эртаси Симга чиқиб мақоми оидига жавоб босавобни таблиғ этдилар.

МУҲАММАДАМИНБЕК ВА САФОНЎФ

Шоён зикр ҳодисалардан бири Муҳаммадаминбекни амрила худудларини бириндан ўtkuchi аскарлар юкландон оташ аробанинг темир йўли бузулди. Фойиз тўтар тўтамас, аввалдан ҳозирлангон одамлар ва асбоблар ила онида йўлнинг фойиз келғон тарафи ҳам бузулди. Атрофда ҳозирлангон йигитлар уч тарафдан ҳужум қилар шаклда кўрунор-кўрунмас, бек бир ўқ отди. Ҳар бир аскар бир пойдан ўқ узди. Ўшал онда милтиқларни сарнайзаси ўтхона (мошина)ни хайдовчисига тўғриланиб тўхта, тўхтат амри берилиди. Мошина тўхтади. Воғўнлар ҳам тўхтади. Воғўнлардаги рус аскарлари саросимага тушди. Ҳар бир воғўнга юзлаб сипоҳийлар ҳужум қилдилар. Бир тарафдан Муҳаммадаминбекни таслим (RUKI BYRH) руки верх қўллар юқори дегон овози эшитилди. Ҳақиқат онглошилғондан кейин руслар таслим бўлдилар.

Воғўнлардаги силоҳлар ўқ, дору, лавозимот ҳарбия тамомила олинди. От арабаларга юкланди. Аскарларни, зобитларни ҳаммасини қўл аёғини боғлаб, бошлари кесилди.

Бир йигит бир ўrusни бошини кесадурғон вақтда айтди. Ман аскарларни қўмондонидурман, мани бошимни сизларни қўмондонларингиз кессун, деди. Йигит асири ўrusни Муҳаммадаминбекга тоғшириди. Муҳаммадаминбек ўrusни бошини кесмоқчи бўлғонда ўрус, сиз бекму, деди. Тасдиқ жавобини олуб, ман қўмондон Сафонўфдурман, мани озод қилсангиз, ман сизға хизмат қиласман, мақомим катта, қўлумдан иш келадурғон бир кишиман, деди.

⁷⁷ Устод муҳтарам Ибнямин қори домла. Тоиф.

Бек Сафонўфни бўшатди. Ваъдасига мувофиқ бу кофирни хизмати шул бўлдики, узун муддат музокаралар натижасида Тошкандини бу тарафи Кетмон тефа ва Чин ҳудудигача туркистонликларга мустақил ўлароқ қолиш шартила бекни большевиклар ила ёроштириди. Ўз фаслида баён қилинодур.

МУҲАММАДАМИНБЕКНИ ДАВРИДА БЎЛҒОН ВОҚЕАЛАРДАН БИРИ

Бекларни авжиға чиқғон бир даврда Андижонга тобе Бўтақора қишлоғида бир кун маҳаллани катта-кичикларини Ўсмонали бойбаччанинг ҳавлисиға чакирилди. маҳалланинг имоми ҳам бор. Халқ катта меҳмонхонани саҳнасиға тўпланди. Ичкаридан кадди қомати келишгон, ўтук кийгон бир йигит чиқди. Чап тарафда тўрт, беш назари ҳайбатлик ўруслар, ўнг тарафида уч, тўрт саллалик олимлар таъзим маросимлари бажо келтирилди. Маълум бўлдики, ўртада турган йигит Муҳаммадаминбек экан. Ҳамма хомуш.....

Бироз фурсат ўтгондан кейин Муҳаммадаминбек қўлиға тўппончасини олиб, ҳалқасидан тутуб туруб, аскарлариға хитобан, келтиринглар, деди.

Ҳаммани кўзи термулғон ҳолда нимани келтиришиға мунтазир эрдилар. Онида йигитлари баланд қоматлик, сариг мўйлаблик, келишгон гавдалиқ икки ўрусни саҳнага келтирдилар.

Муҳаммадаминбек ҳалқга хитобан, эй биродарлар, эй мусулмонлар, ушбу икки ўрусни муҳокама қилмоқчимиз. Сизларнинг хузурингизда бўлишини мunoсиб кўриб, сизларни чақирдук.

Бу икковлари аслан оқ ўруслардан. Оқ Подшонинг маъмурлариданур. Оқ Подшо кетди. Большевиклар ҳукумати келди. Бизлар ўзимиз Ислом ҳукумати қуруб, мустақил ҳукумат бўламиз, деб янги ҳукуматни танимадик. Ушбу ўруслар ҳам биз билан иттифоқлашиб, бизга кўшулди. Қизиллар алоҳида ҳаммамиз бирлашдик.

Бир кун Искобил (Симга) ҳужум қилғонимизда ҳаммамиз баробар эдук. Симни турмасини бўшатиб, крепўстдан силоҳ, жуббахона, ўлжа олардук. Сандуқ-сандуқ ўқларни ташиб, мunoсиб кўрулғон бир жойга келтирдук.

Ҳаммамиз ерни кавлаб, ерга ҳок тўқдук. Сандуқларни ҳокни ичиға кўмиб, устидан тупроқ тортиб, яна теп-текислаб, ўз йўлимизга тушдук. Бир қоч муддатдан кейин маълумотимизча ушбу икки муттафақларимиздан бўлғон ўруслар Искобилдаги большевикларга тил берибдурлар. Ўшал захира қилинғон ўқ-дору, милтиқларни кўмилғон жойини билдирибдурлар. Большевиклар ҳолан келиб, ҳаммасини ташиб кетибдур. Биз бўлсақ, хиёнатини билиб, ўзларини боғлаб, келтирдук, мана хузурларингизда муҳокама қилинадур. Сизлар маҳкамада шоҳид бўлурсизлар, деди. Сўнгра у иккови хоинларга қараб, ўрусчалаб ғужур-ғужур қилиб, хейли гап сўзда бўлинди. Ниҳоят музокара, муноқашаларни тўхтатиб, бекни чап тарафидаги ҳайбатлик русларга ўз забонида бир нарсалар деди. Ҳамма жим бўлди. Ҳайбатлик рус ҳайъати тарафиндан давсиялари варакланиб, дафтарларга ёзилиб, китоблар ўқулуб, айбномалари ёзилиб, ҳукм қилинди. Муҳаммадаминбек баланд овоз билан, муҳокама ҳайъати бу хоинларни эъдом қилишга хукм қилди, деб ҳаммага билдириди.⁷⁸

Хукмни амалга оширилсин, деб йигитларига амр берди.

ЖАЛОЛОБОД ВОҚЕАСИ

Муҳаммадаминбекни фаолиятларидан бири: Бек Марғилон, Андижон, Ўшни ва атрофдаги мужоҳидларини бир нав идора қилиб, ишларини йўлға қўйғондан кейин Жалолобод атрофидаги аввалдан чор замонида ўринлашдирилғон рус мужикларила бир иттифоқга келиб, ҳаммаларини силоҳлантириб, бирликда Жалолободга ҳужум қилдилар.

⁷⁸ Маҳалла имоми устод мухтарам домла Ибнямин кори домладан эшитилди. Тоиф шахрида. 15.4.1392

Аскархонадаги аскарларни асир олдилар. Жуббахона ва силоҳларини олдилар. Бонкага кириб, нақд пулни олдилар.

Хазиначи дод, фарёд, ман хукуматга нима жавоб бераман, мани уйим куйди, хонавайрон, оилам паришон бўламиз, дегонида Муҳаммадаминбек хазиначини дафтарига шундоқ ёзди: Бу тарихдаги мавжуд нақд пулни бонкадан ман олдим. Мужоҳид Муҳаммадаминбек, деб дафтарга имзо қилди.

Мазкур мужиклар Андижонни муҳосара асносида аробалариға тўплар, пулемётларини ерлаштириб, бор қувватларила баробар мужоҳидлар ила ён-ён муҳорабада бўлдилар. От чиқмас тарафларда, Сойгузарда кўр тўқдилар.

АНДИЖОН МУЖОҲИДЛАРИ

Андижондан ва атрофидан чиқғон қўрбошилар хейли бордур. Чунончи, шухрати чиқғонлардан Фарфи қўрбоши. Буни қароргоҳи Хўқанд қишлоқдадур. Мирободдан мулла Абдураззоқ машҳур қаҳрамонлардандур. Ва Қозоқ қўрбоши, Истроил қўрбошилардур.

Асака тарафидаги Қоратепа, Чўқандан чиқғон мулла Пўлод қўрбошидур. Унинг Оллоҳ йўлида ғазот учун бошим ниёз, дегон аҳди машҳурдур. Шаҳрихондан чиқғон Шокирқўрбошилар мулла Пўлодни муттағафқларидан, йўлдошларидан эди. Абдулжаббор маҳдум ҳам мулла Пўлодни йигитларидан чиқғон эди.

Кизилоёқдан Мирзо Тоғолар ўз фаслида баён бўладур. Катта шаҳар бўлсун, кичик шаҳар бўлсун, қишлоқ бўлсун, ҳар жойда бир қўзғолон, бир инқилоб ила хуруж қилғон ғаюр, жасур йигитлар майдонда ўзини кўрсатдилар. Навбати ила тафсилоти ила зикр қилинса керак.

Андижонга тобе Султонободдан Йўлдош полвон чиқди. Завроқдан чиқғон Абдуллоҳ қўрбоши кўб ғаюр, кўб жасур, ажойиб бири эди. Андижондан икки юз рус аскари Завроқга ўтин тўплағоли чиқмишдур.

Абдуллоҳ танҳо ўз бошига ўтун ўзимизга лозим, сизларга берадурғон ўтун йўқ, деб ҳар тарафдан бошқа-бошқа кўчалардан ўқ отиб, тақрибан ўттиз аскарни ўлдириб, ярадор қилиб, ниҳоят қолғонларини ўтун олишга қўймай келғон жойлариға қайтара билғон баҳодир бир йигитдур.

Асакага тобе Қизилаёқдан Аҳмад полвон чиқди. Кўб иш кўрсатди. Ўрусларни хейли адабини берди. Аҳмад полвонни оқибати Муҳиддин қорини воситасила Аҳмад полвон хукумат ила ярашди. Уч кун анвои зиёфатлар, фохир емаклар полвонни қулоқ бурнидан чиқди. Охирги зиёфат асносида атрофини аскар ила қуршаб, чамбарчас боғлаб, тўғри Московга жўнатилди. Московдан қайтуб келмади. Эъдом кайфияти ёширилди. Маҳкам ҳожи қўрбошиларнинг машҳурларидан бўлиб, султаси комил бир мужоҳиддур. Урганж қишлоғидан чиқғондур. Лутфуллоҳ эшон Маҳкам ҳожининг амир лашкари, Сойиб қори ноибидур. Юнус полвон Хирабекдандур. Ҳолмат описер ҳам ушбу қишлоқдандур. Нўмон Гулбулоқбошидандур.

Новқаддан чиқғон Муҳиддин қирғиз машҳурдур. Ғайратига чидамай ўзаро мужоҳидлар ила урушуб, ниҳоят Сузоқға қочган. Сузоқда русларнинг кўлиға тушуб, эъдом қилинғондур. Қирғизлардан чиқғон энг машҳур, ҳукми ноғиз ўзганд мужоҳиди Жонибек қозидур.

(Андижон) Завроқдан Сафар қўрбоши чиқди. Уч юз нафар санжоб йигитлари бор эди. Онан фаонан янги шаҳарга ҳужум қилиб, марказларни, қора қўлларни босиб, аларни силоҳларини, ўқ-доруларини тўплаб, ўзини силоҳлик йигитларини ҳам зиёда қилур, ҳам тақвия қилур эрди. Завроқдан Маҳдум қўрбоши деб яна бири чиқғон. Амсол, ақронларига ўхшаб вазифасини адо қилғондур.

Жўра яхшилар Андижонни Ҳакан дегон жойиндан чиқғондурлар. Булар Рустам қўрбошилар худудларини муҳофаза этар. Таовунга ҳамиша ҳозир мужоҳидлардандур. Охунжон Ўшдан чиқиб, сўнгра Андижон келиб, Андижондаги руслар ила апок-чапоқ бўлиб, ярашиб эски шаҳарда тегирмон тошида кўр тўкуб ётгондур. Андижонга беклар ҳар

тарафдан хужум қилиб, бир ҳафта муҳосара қилғон. Тарихларда Охунжон ўзи тобелари билан тегирмон тошида чиста пахталарни қўюб, яхши мудофаа қилғон ўрусларни кўнглини олғон. Большевикларни илтифотига мазҳар бўлғон бир тўртингчидур. Қурбон Жалилўғ дегон татти бир йигит шу Охунжонни амрида доимо мужоҳидларни йўлини тўсар эди. Етти ердан ўқ егон, лаби ҳам бурилғон эди.

Андижондаги ҳарбия идораси . VAYINNI KOMISARIYAT

Андижон шаҳрини янги шаҳар (руслар) кисмида ҳарбий идора бордур. Уни қўмисари Максим Максимўфдур. Идорани ичкари тарафида кенг майдонлиқни этагида Максимўфни оиласи ўлтурадурғон уйлар, айвонлар бордур. Буни йўли ҳарбияни катта дарвозасидандур. Дарвозани икки тарафида силоҳлик доимо навбатчи икки аскар турадурлар.

Миллатчиларнинг ташаббуси ила Максимўфни мувофақати билан ҳозирланган бир тартибга кўра, ҳар куни эрта билан бир деҳқон елкасида осилтирғон икки катта хурмачада сут ва қатиқ келтиродур. Навбатчи аскарлар танийдурлар. Деҳқон дарвозадан кирадур. Максимўфни уйлариға қатиқ ва сутларни бўшатиб, хурмачаларга ўқ тўлдуруб, устиға кепак сепиб, тўкуб, қайтиб дарвозадан чиқиб кетаверадурлар. Хурмачаларни оғзи очиқ, кепак кўриниб турадур. Аскарлар шубҳа қиладурғон майдонда бир шай йўқ. Бу иш яхши давом этди. Аммо миллатчилар яна ҳам улгуржароқ тижорат бўлишини тама қилиб, Максимўф ила очиқ бир тижоратий музокара қилдилар. Бу иттифоқларида бир мунча сандук милтиқ, эллик-олтмиш сандук ўқ савдо бўлди. Максимўф сотди. Миллатчи зиёлилар олдилар. Шул шарт биланки, силоҳ ва ўқларни ҳарбияни омборида таслим қилинодур.

Мужоҳидларни ичида Қозоғистондан келғон Еттисув вилоятида туғилғон Аҳмад исмида қуч бир йигит бор эди. Бу йигитни наздида ўруслар бир қўй галаси эди. Олдиға солиб, ҳайдаб, ўлдириб, қувлаб, отиб, ўлдирап, қўркуш нима билмас бир баҳодир йигит эди. Бир кечаси ҳарбия идораси хужумга учради. Мазкур мужоҳид Аҳмад йигитлар ила шабиҳун урди. Омборни ва атрофларини ўради. Муҳофаза аскарларни навбатчи аскарларни қиличдан кечирди. Бу тарафдан тезлик билан сондук-сондук ўқлар, сондуклардаги милтиқлар отларга, аробаларга юкланди. Булар бир карvon шаклинда йўлга тушдилар.

Қўмисар уйқудан уйғонгунча ҳамма иш овоз чиқарилмай тамомланди. Қўмисар Максимўф пулларини тамом олди. Иттифоқнома ҳукми амалга ошди.

Шу аснода аскархонадан солдатлар етиб келди. Уларни кутиб турғон мужоҳидларнинг қўмандони Аҳмадни ишоратила ҳаммаси тенг отар қилиб, солдатларни тутдек тўқди. Баъзилари аскархонага қочдилар. Шу холда ҳарбий қўмисар Максимўф аскархонага қараб гоятда ғазаб билан қадамларини катта-катта босиб, аскарларга қараб, разбойники (RAZBAYNIKI) деб хужумга учрағондек, бақира-бақира қишилага етиб борди.

Бу кечадан бошлаб, душманлар Туркистон мужоҳидларини босмачи маъносида разбойники дея бошладилар. Сотилганлар тўртингчилар ҳам босмачи, деб прўпогонда қилдилар. Мужоҳидларни ёмонлаб, рус аскарларидан ўлганларини саришта қилиш билан машғул бўлди. Мужоҳидлар бўлса эҳтиётлик ҳаракат билан саломат қайтиб, янги шаҳарни худудидан чиқиб кетдилар.

Эртаси урфий идоранинг ҳукмила мактаблилар озод, эски шаҳарда кўчага чиқиш мамнұй бир фармони чиқди. Бошда армани аскарлар бироз рус аскарлари оралашиб, Андижон эски шаҳарини толадилар, бўладилар. Кўлға кирғон нарсаларни олдилар. Баҳоналари силоҳ охтариш бўлди. Ўшал куни ўрус ва арманиларни кўзиға кўрингон ҳар бир жонли махлуқ босмачи саналди. Ҳолбуки, мужоҳидлар ҳарбияни кечаси босди. Силоҳ, жуббахона олди, руслар, арманилар шаҳарни кундузи босди. Мол олди, жавохир олди, пул олди.

Бу ҳақда дунё қўришидан мисол ўлароқ, Туркия матбуотиндан бир намуна:

Дўхтур Ризонурнинг ҳаёт ва хотиротим китобида шу жумлаларни ёзадур: Фарғонада русларни алайхина қиём эдан турклар вор. Бунлара босмачи деюрлар. Босмачи бизим

калиманинг маъносинда тугулдур. Бир ери босон демак. Бу-да ашқиё демак. Ҳолбуки, бунла ашқиё дугул. Миллий қиёмчилар руслар била ашқиё деюрлар. Руслари чўқ замондур. Изъож эдиюрлар.⁷⁹

ЎШ ШАҲРИДАН ХОЛХЎЖА ЭШОН

Ўш қалъасини ичида турма бордур. Гуноҳи қаттикларни ушбу турмага комаладур. Холхўжа эшон ушбу қалъа ичида қомалғонлардандур. Турмада тахминан уч юз киши қамоқдадур. Булар турмада ётсалар-да, мужоҳидларни ҳаракатларидан, хуружларидан, русларга қилғон ҳужумларидан хабардор бўлишиб, гоҳи-гоҳи қизиқиб, ҳавас қилиб юрдилар. Ниҳоят ҳаммалари иттифоқлашиб, бир кечаси ҳамма баробар ҳозирланиб, русларни навбатчиларини, турма нозирини, пойлоқчи аскарларини уриб ўлдириб, қалъа дарвазасини ичидан очиб чиқдилар. Ҳаммалари Ислом йўлиға фидокор бўлуб, Холхўжа эшонни қўмондасида ўрусларга қарши яхши урушдилар. Нўмон қўрбоши ва Маҳмуд қўрбошилар ҳам Ўшдан чиқдилар. Ўшликларни ҳаммалари билиттифоқ ўрусларни алайҳинда бирлашдилар. Бу тарафдан Муҳаммадаминбек етиб келди. Ҳаммалари эҳтиром билан истиқбол қилдилар. Куршоб мужиклари ҳам келиб қўшилдилар. Бир тўполонтиларида ҳаммалари яқдардил, ё ўлум, ё зафар шиорила ўрусларга ҳужумга қарор бердилар. Маҳкамҳожи ҳам иштирок этди. Муҳаммадаминбекни қўмондасида бўлғон тадбирлик ва интизомлик бир ҳужум натижасида Ўш шаҳри палид ўруслардан покизаланди. Ўшни эски ва янги шаҳарлари мужоҳидларни идорасига ўтди. Ўш шаҳрини мужоҳидлар олди. Ўшда руслар мағлуб бўлди, дегон овозаси ҳар тарафга ёйилди. Бу тарихда Симдан, Андижондан қувват тўплаб, Сафонўф қўмондасида ўруслар бир урду билан Ўшни қутқазиш учун йўлға чиқдилар. Бу хабарни эшитиб, Муҳаммадаминбек Ўшда юз эллик йигити билан Раҳимберди халфани қўюб, ўзи русларни йўлини тўсиб, Аровон тарафиға қараб жўнади. Андижон ва Марғилондан келғон руслар билан Аровонда тутишдилар. Бир-бирлариға киришдилар. Натижада беклар ғолиб келди. Силоҳ ва жуббаҳоналар ўлжа олинди. Асиrlар қиличдан кечирилди. Қочган руслар кутулдилар. Қўмондон Сафонўф қочган ўруслар орасинда эди.

Бу ҳангомда Ўшдаги мужоҳидларни заиф топиб, қочган писган ўруслар мингбоши билан атрофидаги тўртингчиларни қўлға олди. Ҳаммалари крепўст (қалъа)га кирдилар. Раҳимберди халфани ўлдиридилар. Аскарлари урушиб, ўлғони ўлуб, қолғони қочиб жонларини қутқаздилар. Русларни шундок хийласи билан Ўш мужоҳидларни қўлидан чиқди. Сўнграпари Ўзганддан Ғойиб понсад деб бир қўрбоши қўзғолди. Хейли муддат руслар билан урушди эса-да, ниҳоят қизил қувватлариға муқобаладан ожиз келди. Ҳарб майдонида шаҳид тушди. Оллоҳ раҳмат қилсун. Омин.

АНДИЖОН МУҲОСАРАСИ

Қўрбошилардан Муҳаммадаминбекни раёсатида Холхўжа эшон, Нўмон қўрбоши ва бошқаларини билиттифоқ ҳужумлари натижасида Ўш шаҳри мужоҳидларни таҳти тасарруфиға кирди. Ўшни идораси миллий мужодала қуввати, миллатчилар қўлиға ўтди. Бу зафардан қувват олғон мужоҳидлар ҳамма иттифоқ ила Андижонни муҳосарасига химмат қилдилар.

Бир куни қўрбошилар ҳар тарафдан Андижоннинг атрофи жавониблариға тўлди. Баъзилари Ҳакан тарафдан, баъзилари от чиқмас Оқгўр, Қатортол тарафидан келдилар. Бир фирмә Бешбўйноқда, дигари Бўтақорада икки текинда бир қисмлари ёр бошида қароргоҳ қурдилар. Аксарият Сойгузарга қўр тўқдилар. Муҳаммадаминбек Даъвазин тарафдан барча йигитларила келиб, Сойгузарга тушди.

Чаҳоршанба куни шаҳарга от қўйдилар. Аммо бу тарафда ўрусларни ўнг қўли аввалдан ярашиб, шаҳарга киргон Охунжон қўмондани қўлиға олғон, ҳужум қилғон мужоҳидларга

⁷⁹ Дўйхтур Ризонур. Ҳаёт ва хотиротим. З жилд. С 926. Табъ Истанбул 1969м.

қарши чиқди. Отишиб-отишиб, икки тараф чарчашиб, ниҳоят мужоҳидлар қароргоҳлари Сойгузарга қайтдилар.

Бир ҳафтага қадар мужоҳидлар ҳар тарафдан ҳужум қилар, руслар даф қилиб қайтарар эди. Мұхаммадаминбекни амринда Қуршобдан келғон мужиклар түп, түпхоналар ила иштирок этгон эди. Янги шаҳарга ҳужум қилғон мужоҳидлар ичида мужиклар баробар әрдилар.

Мұхосара кунлари ора-сира баъзи қўрбошилар шаҳарга от қўюб кирап, бешотар милтиқ қўлида тиззасиға тиялғон қочма-қочма шовқунларила шаҳар ичиға Чархпалакғача бостириб келар, отишиб-отишиб, қайтар әрдилар. Руслар тарафида тегирмон тошида Охунжон қурган қароргоҳидан мужоҳидларни мудофаа қилар эди.

Мужоҳидларни Андижонга ҳужум қилғон тарихларида ўқуғон аскарий шарқийларидан бир намуна: Бугун чаҳоршанба куни Сойга келди аскарлар,

Елкасида бешотар, бир қўлида қамчиси отга минган аскарлар,

Номи Худони айтиб, чор ёри босафо, авлиёларни айтиб,

Дўст, отма-отма, дўст, чопма-чопма, тўртингини тонлаб от,

Ризо бўлинг аскарлар.

Бу мұхосара ўн кунча давом этди. Ҳар тарафдан ҳужум давом этиб турди. Нимадандир бир куни мужоҳидлар мұхосарани тарқ этиб, келғон жойига ўз қароргоҳига қайтди. Масалан, Мұхаммадаминбек Марғилон Ёзовон қароргоҳига, Фарғи қўрбоши Хўқанд қишлоқға, бошқа қўрбошилар ҳаммаси ўз қароргоҳлариға қайтдилар. Мұхосара натижасиз чиқди.

Аммо ушбу ўн кун ичидаги халқни ҳаяжони суюнчи, шодлигини, фаолиятини, мужоҳидларга қилғон моддий, маънавий ёрдамларини қалам ёзиб ифода қилолмайдурғон даражада бўлди. Сойгузарда намойиш, Сойгузарда сайл, Сойгузарда миллатчилар раҳбарлигига мужоҳидларни жиҳоди Сойгузардаги мужоҳидларга уламоларни таважжуҳларини кўзи билан кўргон миллат суюнгонидан терисига сифмас эди. У нашъалик кунларни футуғрофини чиқариш мумкин эмасдур.

ҚЎРБОШИЛАРНИ АНГУШТНАМОЛАРИДАН МУЛЛА АБДУРРАЗЗОҚ

Мулла Абдурраззок Андижонга тобе Мирободдан чиқғон муллавачча пешжанг қаҳрамонлардантур. Пўлодхон исмлик фидойи ғайратлик бир укаси бордур. Одаммусан одам эди. Одамизодни жони эди. Уруш майдонида ўрусларни сафосини берар эди. Акасиға борлиғи фидо эди. Гўё ҳазрат Мусо алайҳиссаломни биродари Ҳорун алайҳиссалом эди. Бу мард йигит ўн саккиз, йигирма ёшлар чамасида шуҳрати чиқғон эди. Бу қаҳрамон йигит Пўлодхон кўрғончада воқе бўлғон мухорабада шаҳид бўлди. Оллоҳ раҳмат қилсун.

Миллатчилар, зиёлиларни иршоди билан, Шератбекни ҳусни ташаббуси ила Афғонистонга ҳарбий таълим учун жўнатилғон саксон талабадан ўн талабани бу йигит тўплаб, лавозим омадаларини ҳозирлаб, бу диний, миллий вазифада ҳам хизмати сабақат этгон бир Туркистон йигитидур.

Мулла Абдурраззокни ёзишга арзийдурғон фаолиятларидан бири бир кун аскарларини тўплади. Оллоҳ таолони йўлида жонини фидо қиласурғонларингиз бўлса, бир тарафга ажрасин, деб хитоб қилди. Ўн беш йигит, бизлар фидойи Оллоҳ ризоси учун қурбонмиз, деб айрилдилар. Мулла Абдурраззок ўзи бошда ўлароқ, ҳаммаларига рус зобитларини унифўрмасини кийдирди. Ҳаммаларини юзда юз рус зобитонларини қиёфасиға ўхшатди. Мирохурга хитобан, отлар ҳозирму, деди. Мирохур, ҳозир, хўжайин, деди. Келтирилди. Ўн олти дона от ҳаммаси бир рангда, думи кесилғон, ёли қийилғон, орқасида бўктараги, инглизча чарм эгар. Тамомила рус офицерларини отлариға ўхшатилғон бу суратда ҳар бир йигит ўз отини жиловидан тутуб, амрга мунтазир әрдилар. Мулла Абдурраззокни Оллоҳу акбар, деган такбир садосини эшитар әйтмас йигитлар от тепасиға ўзларини олдилар.

Милтиқлари елкада. Қамчилари қўлда. Отлари ресакға чопқон. Андижон шаҳар тарафига жўнадилар. Каффонга келғонларида оҳиста-оҳиста юрғузуб, оғир бош бўлиб, оҳиста-оҳиста юруб, турнага ўхшаш бир қатор ўлароқ, шаҳарга кирдилар. Мулла Абдурраззок ҳам қўмондон ва ҳам йўлбошли эди.

Буларни кўргон рус жандармалари салом берар, орада-сирада кўрингтон солдатлар буларга таъзиман таманида бўлар эдилар.

Бу юришда узум бозорни ёнбошида Миркомилбойни тимидағи шатат солдатский депутат (STAB, SALDATISKIY DEPUTAT) га келдилар. Ҳаммалари оҳиста, шошилмай отларидан тушди. Ҳайбат ва салобат ила зинапоядан юқорига чиқди. Штабни силоҳ қисмиға кирдилар. Мулла Абдурраззокни бу ҳолда, бу қиёфада кўргон руслар ҳайрат ила нима гап, нима воқеа дегандек, бир-бирларига боқиб, қотиб қолдилар.

Мулла Абдурраззок омирана бир оҳанг билан штабни қўмондониға (подовайте оружие) яъни, силоҳларни топширинглар, сизларга ҳеч гап йўқ, қасдимиз силоҳдур, билингизки, ман қўмондон Абдурраззоқман, деб хитоб қилди. Бу тарафдан силоҳлар тўпланди. Зоҳирда мажбур кўрингтон миллат ҳақиқатда муҳаббат ила югуруб, югуруб, силоҳларни болаҳонадан туширди. Ўтган кетган отларга, аробаларга суюниб, суюниб, силоҳларни юкладилар. Кестарма йўл – пичоқ бозоридан Девонабойни мадрасаси йўлидан ўтиб, сиҳат ва саломат қўллариға бир шай қўнмасдан ўз қароргоҳлариға қайтдилар. Қандингни ур, яша! Мулла Абдурраззок садоси кўкға чиқди. Муҳтарам ўқувчиларга бир савол: Олқишлианса арзийдурму, муҳтарам китобхонлар.....

Андижон атрофи Урганч қишлоғидан чиқғон кўрбошилардан бири Маҳкам ҳожидур. Лутфуллоҳ эшон амир лашкаридур. Соиб қори ноибидур. Маҳкам ҳожи Ўшни олишда қўб ярарлик хизматларда бўлғондур. Ўзи Муҳаммадаминбекни дўсти, Фарфи кўрбошини таҳти фармонидаги мужоҳидлардандур. Нима сабабдандур, Фарфи кўрбоши Маҳкам ҳожидан дилгир бўлди. Бундан Маҳкам ҳожиға хавф тушди. Қутулиш имкони йўқ. Дарҳол Тошкандан келғон Саъдулло Хўжаюф ила музокарага бошлади. Руслар билан ярашгали рози бўлди. Бир кун Маҳкам ҳожи йигитларила Қизилқўприкка келди. Буни кутиб турғон Хўжаюф билан ҳаканлик Сотиболдиюф қаршилашдилар, кўришдилар. Истиқболиға чиқғон ўруслар билан гоҳ пиёда, гоҳ суворий бўлуб, сўзлашиб, ярашиб, Андижонга кирдилар. Буларни ичида ажраб қолишни ҳисобини тополмағон кўрбоши мулла Абдурраззок ҳам бор эди. Мулла Абдурраззокни йигитлари ичинда бир мўътамади бордур. Ғайратлик, қувватлик бир мужоҳиддур. Исми Ўсаргулдур.

Маҳкам ҳожи билан руслар орасида бўлғон иттифоқномага кўра, бу мужоҳидлар ярашиб, Андижонга кирадурлар. Аммо силоҳлари ўзларида ўз турмуш, ўз урф-одатларича Андижонни эски шаҳарида турдилар.

Бир кун буларни янги шаҳардаги идоранинг фавқулодда кўмисари зиёфатга чакирди. Маҳкам ҳожи, мулла Абдурраззок, Ўсаргул ва бошқа мужоҳидлар билан ҳаммалари суворий силоҳли йигитларила янги шаҳарга чиқдилар. Эски бутхона ёнидаги бир катта иморат ёнида истиқбол қилиндилар. Ҳамиша тетик турган мулла Абдурраззок тўрт тарафга назар ташлади. Кўрдики, буларни истиқболиға ва муҳофазатлари учун хейли аскар саф тузиб турибдурлар. Ўзини бепарвонликка олиб, эҳтиёт тарафларини ўйлаб турғонда кўмисар тарафидан кўрбоши ва понсадлардан олти кишини бутхонага кириб кўриб чиқишига таклиф қилинди. Булар отларидан тушар тушмас, мулла Абдурраззок Ўсаргулга қараб бошини суръат ила бир қимирлатиб, отни сур, йўлға тушиб, бошингни кутқаз дегандек ишорат қилди. Ўзи бутхонага қараб қадам ташлади.

Ўсаргул ўттиз отлик милтиқлик йигитларига ҳайя, деган бир амр ила отини бир сакратиб, эски шаҳар тарафига солдирди. Шул дақиқада қўллари тизгинда ҳозирланиб турғон йигитлар ҳаммаси Ўсанни орқасидан от қўйдилар. Ҳашт-пашт дегунча русларни янги шаҳар худудидан чиқиб кетдилар. Тўғри Хўқанд қишлоқдаги Фарфи кўрбошига етишдилар. Воқеани айтиб бердилар. Маҳкам ҳожини қочганлиғи қилғон хатоси майдонга чиқди.

Бу тарафда ўруслар бутхонадаги зиёратчиларни чиройлик саёчат қилдирдилар. Қўл, оёғларини бойламай, фақат соқчилар ила ихота қилиб, темир йўл аробасига солиб, Тошкандга олиб кетдилар.

Тошканда Р.Р.О.Г.Р.У да сўроғ-саволдан кейин ҳибсхонага отилдилар. Ҳибсхонада буларни ҳурматларини бажо келтирдилар. Иззат, ҳурмат қилдилар.

Вазиятга бир нав ошно бўлғон мулла Абдураззоқ Маҳкам ҳожига қараб, ака, энди бас, менга колса қочишдан бошқа йўл йўқ, деди. Маҳкам ҳожи унамади. Бизни бўшатадур, деди. Бир қоч қундан кейин мулла Абдураззоқ яна зўрлади. Қаттиқ турди. Ёнига яна икки мужоҳидни олиб, хўжайнин, қочамиз, деди. Чор-ночор Маҳкам ҳожи мувофақат этди. Бир кечак саҳар вақти ҳозирландилар. Мулла Абдураззоқ, қани йигитлар, бормисизлар, деб ўзи бош бўлиб, уйқусираб, мудгиб ўлтургон навбатчи аскарларни устиға оний ҳужум қилдилар. Милтиқларини қўлларидан олиб, сарнайзаси билан аскарларни санчиб, ўлдириб, саҳнага чиқдилар. Турманни деворидан ошиб тушиб, йўлға тушдилар.

Кун чиқар вақтда бир маҳаллага келиб, ўзларини танитдилар. Халқ мусулмон, юрт мусулмон, аҳли Тошканд ҳолан олти кишига олти от ҳозирлаб, сафар ҳаржларини тадорик қилиб, қочоқ йўллар билан Фарғонага жўнатдилар.

Бу олти мужоҳид саломат Андижон Ҳиндимозор дегон қишлоғига келдилар. Дарҳол Ҳўқанд қишлоқга Фарфи қўрбошига от чоптиридилар. Фарфи қўрбоши эшитиб, кўб хурсанд бўлди. Дарҳол мўътамад одамларидан бирига амр қилди. Ҳозир йўлға чиқ, Ҳиндимозорга от қўй, деди. Саломат етиб, аларни кўргонда Маҳкам ҳожини отиб ўлдир, қолғонларини олиб келғил, деди. Мўътамад Ҳиндимозорга келди. Алар билан кўришди. Фарфи қўрбошининг саломини етказди. Маҳкам ҳожига бир ўқ ҳадя келтирғонлиғини айтди. Милтиқти отди. Маҳкам ҳожи борса-келмасга жўнади. Қолғонларини олиб, сўзлаша-сўзлаша Фарфи қўрбошини қароргоҳига келтириди. Фарфи қўрбоши буларга яхши илтифот қилди. Ёру дўстлар, ёварлар табриклаб, ҳаммалари қайтадан бирлашдилар.

ФАРФИ ҚЎРБОШИ

Фарфи қўрбоши Андижонга тобе Ҳўқанд қишлоқдан хуруж қилғондур. Қароргоҳи Ҳўқанд қишлоқ Қизилоёқдур. Фарфи қўрбоши амсол ва акронига нисбатан қуввати зиёда, йигитлари кўб, савқул-жайш нуқтаи назаридан қароргоҳи еринда, ўзи хушёр бир мужоҳиддур.

Тўражон дегон бир укаси бор. Тегирмондан тирик чиқадурғон холи бор. Ҳар ишда ёварлик ёварий эди. Бу Тўражонни ажойиб ҳаракатлари бордур. Жумладан, ўзи танҳо бошига руслар билан иттифоқлар тузиб, ярашиб, Андижонга кириб, яна қайтиб чиқиб, автўматик диплўмасий ўюн ўйнағон биридур.

Бу Тўражон Андижондан чиқғон ўрусларни дарёдан ўтказмай адабини берар эди. Борҳо қизил фиръавнларни қизил аскарлар ила Ҳўқанд қишлоқ Бўтақора асосидаги дарёда ўқга тутуб, ҳаммаларини сувга ғарқ қилғонлиги ўз тарихида машҳурдур.

Фарфи қўрбошини ёнбошида шундок йигитлари оз эмасдур. Шу қабил қаҳрамон йигитлари маиятида русларга ҳужум қилас, русларни безор қилас эди. Руслар эса Фарфи қўрбоши билан сулҳ қилиш йўлини тутиб, тез-тез элчилар чиқариб, музокарага чакирад эди. Фарфи қўрбоши рад қилур эди. Жумладан, руслар мусолаҳа учун Андижондан хушёр, сўздан кишилардан элчи жўнатди. Элчиларни ичидаги русчаси мукаммал, буюк вазифалардаги хизматчилардан Кўчкор исмли бири баробар эди. Кўчкорни қадди қомати келишган, моҳтоб қаби нўғой хотини бор эди. Элчиларни Фарфи қўрбошини хузуриға ҳозир қилинди. Буларни ичидаги Кўчкор сўзга бошлаб, сулҳ учун сулҳга таклиф қилиб келғонликларини, сулҳни миллат учун осойиши ва ором бўлишини, мужоҳидларни ҳам ороми осудаҳол умр кечиришларини ва бошқа сиёсий, фалсафий сўзлар билан ражо тариқида сўзини тутатди. Фарфи қўрбоши бу азиз меҳмонларни эъзоз, икром қилишга буюрди. Истироҳат қилсунлар, сафар хордиклари чиқсун, деб амр қилди.

Эличиларни кўб хурмат билан меҳмонхонадан зиёфатхонага жўнатилди. Алар истироҳатда, оромда бўлдилар. Оромлари узайди. Истироҳатдан зерикдилар. Фарфи қўрбошини фармонача истироҳатхоналарида абадий истироҳатга жўнатилдилар. На бир киши кўрди ва на биров бу ҳақда бир нарса билди. Ҳануз мажхулдур. Элчиларни ҳаммаси ҳануз истироҳатдурлар.

Фарфи қўрбошини атрофида хейли оқ чор ўруслардан бор эрди. Буларни ичида Тошкандан келиб қўшилғон катта маъмурлардан Юсифўғ⁸⁰ эди. Бу ўрус давлатни пул босадурғон мошинасини олиб келғон эди. Хўқанд қишлоқда Фарфи қўрбоши исмидан пул босиб, халқга тадовулга чақирилди. (Афсуски, диёр ғурбатда бирор нусха бўлсун, қўлга келтиrolмадук)

Фарфи қўрбоши бошқаларига нисбатан хавф осойишини таъмин учун хизматларда бўлғон бир мужоҳиддур. Шоён зикр хизматлари кўбдур. Русларни додини берган намуна ўлароқ бир воқеа:

Фарфи қўрбошини Хўқанд қишлоқдан бошқа бир тарафга чиқғон бир вақтида руслар бирдан ҳужум илиа Хўқанд қишлоқни ишғол этдилар.

Фарфи қўрбоши йигитларила баробар ҳар тарафдан муқобил ҳужумда бўлдилар. Икки тарафдан қон тўкулди. Нихоят руслар Хўқанд қишлоқни бўшатиб, интизом билан орқаларига Андижон тарафиға қайтдилар.

Фарфи қўрбошини амрила йигитлари сўқма йўллардан бўлиниб-бўлиниб, суръат ила Уч кўза дегон мавқеда тўпланиб, катта жодани икки тарафиға пистирма бўлуб жойландилар. Тўпхона аробаларила, жуббахоларила бепарво келиб турғон рус қувватларини ярми катта йўлдан ўтиб бўлғонда Оллоҳу акбар наърасила баробар ўқ уздилар. Аскарлари ўлуб, зобитлари, қўмондонлари қолғон қизил урду таслим бўлди. Қўл кўтардилар. Шартлари силоҳни Муҳаммадаминбек ҳозир бўлди. Рус қўмондонлари ражо этдики, ҳамма ашё, силоҳ, жуббахона, от, ароба мусулмонларга ўлжа бўлсун. Русларга фақат жонлари бағишлансан, дедилар.

Муҳаммадаминбек машваратдан кейин қабул, деди. Шарт амалға ошди. Ҳаётда қолғон ўрусларни қилиға тўқунмай ёр бошига (Андижон ҳудуди) қадар келтириб қўйиб юбордилар.

ХАЙРОБОД ФОЖЕАСИ

Юқоридаги воқеадан, мағлубиятдан кейин руслар ухламадилар. Катта бир қувват тўплаб, русларни энг жанговарларини олдиға солиб, Андижондан Хўқанд қишлоқға қараб юрдилар. Бу хабар Фарфи қўрбошиға етди. Хўқанд қишлоқға баъзи йигитларини қўйиб, қувватини атрофга тарқатди.

Руслар катта қувватлари билан Хўқанд қишлоқға кирдилар. Ундаги мавжуд мужоҳидлар отишиб, отишиб, мағлуб бўлиб, Хўқанд қишлоқни бўшатиб, атрофга чиқиб, аввалгиларга қўшилдилар.

Руслар ғолиб бўлиб, Хўқанд қишлоқға кирдилар. Мужоҳидларни қароргоҳини ишғол этдилар. Руслар ҳануз ўринлашмасдан туруб, уч тарафдан баробар тенг отар қилиб, қўрбошиларни ҳар бири муайян йўллар билан ҳужум қилдилар. Аммо Андижон йўлини очиқ қўйдилар.

Икки тараф яхшигина урушди. Нихоят ўруслар чекилишга мажбур бўлиб, оҳиста-оҳиста мудофаа шаклила Андижонга жўнадилар. Булар оғир юкларила тўп, тўпхона, юкли аробалар ила катта йўлдан келғунча мужоҳидлар кестирма йўллар, тор кўчалар билан келиб, ўрусларни олдини тўсиб, Хайрободни атрофида ерлашдилар. Русларни аввали

⁸⁰ Осифўғ кейинги вақтларда русларга асир тушди. Мухокамаси Самарқандда бўлди. Эъдом хукми Регистонда ижро қилинди. Хотини, эгачиси кўз ёшларини дарё-дарё қилиб, қорашиб турганда жаллодлар қўлларини боғлашга маҳкумни чўккаланиб, энгишиб, ўлтуришига мубошарат қилғонларида Юсифўғ лузуми йўқ, деди. Икки қўлини икки қўлтиғига сукиб, ўзи ғоз турди. Шу ҳолда ўкка тутулди.

Хайрободга келгонда бир ўқ отиш ишоратила (қўмондасила) мужоҳидлар орқа тарафдан, ён тарафдан ҳужум қилдилар.

Ўқ ёмғурига учраган ўруслар тап-тап ерга йиқилдилар. Қолғон икки юзча руслар бир саройга кириб, жойландилар. Уч кеча кундуз муқобала қилиб, охирда ожиз қолдилар. Ошлиқ йўқ оч қолдилар. Саройдаги савдогарларни молларидан пиёз едилар. Куруқ пиёз ҳаммасини сурги ичган одамдек ичини суриб, ҳаммалари беихтиёр таслим қилишга мажбур бўлдилар. Нихоят қайдсиз, шартсиз таслим қилдилар.

Саройдан икки-икки чиқдилар. Дарвозани икки ёнидаги мужоҳидлар русларни кўлларидан силоҳларини олиб, ўзларини асир қилдилар. Асиrlарни ҳар иккисини бир-бирига боғладилар. Охирда қўмондонларини танҳо боғлаб, ҳаммасини Хўқанд қишлоқға келтириб, ўртага тўплаб, ўқга тутилди. Ўликларини дарёни жарига ташлаб, жарни оғдардилар. Ҳаммалари бир йўли жар тагида қолиб кўмилдилар. Бу даҳшатлик воқеа елдирим суръатида Андижондаги ўрусларга етди.

Сув ухласа ухлайдур, аммо душман ухламайдур. Бу ҳодисадан кейин руслар ўзаро машварат қилиб, қарор қилдилар. Андижондаги катта олимлардан Нодир эшон домла, мулла Абдулкарим охун, домла Шамсиддин тўра, Сулаймон баззоз (шоир Чўлпонни бобоси) ва бошқа машхур домлалар ҳукуматда вазифалиқ, халқга нуфузлик кишилардан жами ўн кишини элчи қилиб Фарфи қўрбошига юбордилар.

Эличилар Хўқанд қишлоқда Фарфи қўрбошини дастгоҳлик қароргоҳида қабул қилинди. Элчилар ҳаммаси таъзим, тавозу илиа ўлтиридилар. Ичларидан чиройликгина, соқол, мўйлаблари қисқартилғон, салласи силлиқ бири сўзга бошлади.

Бек ака, бизлар ҳукуматни элчиларимиз. Ҳукумат айтадурки, ўликларимизни берсин. Андижонга келтириб қўмайлик. Ўзлари сулҳ қилиб, биз билан ярашсинлар. Шаҳарга кирсингилар. Муносиб мансабларга ўлтирилар, дейдур, деб сўз шу жойга келғонда тўп овозлари, пулимўт овозлари билан баробар ўрус аскарларини ҳужум қилиб келғони маълум бўлди.

Фарфи қўрбоши ҳолан понсондларига мудофаа қилишга амр берди. Йигитларга ҳазир ўл, деди.

Сўнgra бу ўн кишини эъдомиға ҳукм қилди. Бу ҳукм Фарфи қўрбошини отахони (мустанори) Муҳаммад Иброҳимга етди. Дарҳол Фарфи қўрбошини кўруб, элчилар ҳақидаги эъдом ҳукмини таъдил эттириди. Буларни икки арабага чиқариб, Орол, Бўтақора илиа Андижонга жўнатди.

Видо асносида Нодир эшон бошлиқ ҳамма элчилар кўл кўтариб, мусташор Муҳаммад Иброҳимни ҳаққига хайрли дуо қилдилар.

Мусташор дедики, дуоларингиз изжобат бўлса, фойдаси охиратда албатта бўладур, аммо бу дунёда фойдаси тегадурғон бирор нарсалинг йўқму, деб хитоб қилди. Шу гапдан кейин элчилар ичидаги силлиқ салла теварак соқоллик киши бир табассум қилди. Қўлиға қалам коғоз олди. Икки тилда русча, мусулмонча бир парча хат ёзиб, қўлимга бериб айтди, ҳар вақт Андижонга кирадурғон бўлсангиз, шул хат билан бемалол кира биласиз. Дунё ишларингизи қила биласиз, деди.

Мусташор Муҳаммад Иброҳим айтадур, ушбу хат ёрлиғ билан беш, ўн марта ба Андижонга кириб чиқдим. Ҳеч бир азиятга учрамадим. Ўруслар қайси жойда кўрсалар, кимсан, деб сўрайдурлар. Ёрлиғ хатни кўрсатсан, пожалуста, буюринг, дейдурлар.

Шу ҳангомларда руслар сиёсий рафтторларини уч, беш қадам орқага ташлаш мажбуриятинда қолди. Баъзи ишларда юртга кенгчилик берди. Масалан, Андижонни тўрт даҳасига тўрт қози тайин қилинди. Миллат ўз ихтиёри билан сайлади. Уч ойда бир марта ба тўрт қози тўпланиб, бир ҳайъат ўлароқ, баъзи нозик масалаларни ҳал қиласурғон мажлис ҳам тайинланди. Сўнgra булар бир приказ билан лағъ қилинди. Фирқани қарори ГПУни ҳукми жорий бўлди. Қозиларни ўрнига суд (народний судя)лар тайин қилинди.

МУЖОҲИДЛАРНИ ЗАМОНИДА МАКТАБЛИЛАРНИ НАШЬАСИ

Биринчи жаҳон ҳарбидаги русларга тушган турк асиrlари Сибириёда оғир меҳнатда компларда ишлар эрдилар. Ҳурриятда асиrlар ва бошқалар қаторида турклар ҳам асоратдан кутулдилар. Бу турклар Туркистонда бўлғон вақтларида орқадошлиқ, диндошлиқ ришталари сабаблик алар Туркистонда янги очилғон янги мактаб муаллимлик ва раҳбарлик вазифаларида бўлиндилар. Туркистонликлар ҳам бу азиз меҳмонларини жону дилдан сўйдилар. Эъзозу икромларида қусур кўрсатмадилар. Мақдурини харжладилар. (Аждод турунлари) бир отани болалари бир енгдан қўл, бир ёқадан бош чиқардилар. Икки қувват бирлашурса, даҳо яхши дегондек, Туркистон зиёлиларига Туркия мунаварлари турк зобитонлари, турк раҳбарлари қўшулуб, маориф ишлари маъмулимиз хорижинда йўлға қўйилди. Мактаблилар каби мужоҳидларимизни таълимлари ҳам интизомлашди. Андижондаги мактаблар, чунончи, Намуна мактаби, Қатортеракда Зухриддин мингбошини ҳавлисида Ватан мактаби, Оқ масжид маҳалла ёнида Миркомилбой ҳавлисида Улуғбек мактаби, Кўйбозорга яқин бир ҳавлида Ўғузхон мактаби, Хўтанбўйда Абдураҳмон бойваччани ҳавлисида Кашибофлар мактаби, Рўзохунбойни боғида Олтой муаллимлар мактаби-да, бозори собиқ русча мактаби-да.

Бу мақомда замин мусоид бўлмағонидан турк муаллимларини фаолиятларидан зиёда ёзишга ҳожат йўқдур. Аларнинг хизматларини натижаларидан намуна ўлароқ, китобхонларимизга вақтила бўлғон Андижондаги бир намойишни зикр ила иктифо қилинди. Туркистоннинг ҳаммаларини шунга қиёс қилинса бўладур. Ҳаммаси бир тарзда, бир усулда етишдирилғондур.

ТАЛАБАЛАРНИ НАМОЙИШИ

Андижон шаҳрининг 1919 йил баҳор фасли савр ойини охирига хафталари. Осмон очик. Булутдан асар йўқ. Кўк юзи кўм-кўк бир кунда бозорлар тўлдир одам. Катта кўчалар, катта йўллар одам билан тўла. Ҳар тараф томошабинлар или тўлғон. Ҳаммани юзи кулғон. Ҳамма беихтиёр шоду хандон. Бу кун талабаларни намойиш куни эмиш, дегон мишиш гаплар.

Тамошабинлар тош йўлини икки тарафиға саф-саф бўлиб тизилғон ҳолда. Ҳаммани кўзи тўрт тарафга қорағон келадурғон мактаблиларга мунтазир турғон. Ниҳоят музикани овози келган тарафга ҳалқ термулғон эрди. Узоқдан тегирмон тоши тарафидан байроқлар кўринди. Музикани ёқимлик овози ҳам яқинлашди. Байроқлар яқинлашдиқча, орқасида талабалар кўз юмиб очкунча Намуна мактабини байроғи олдида Ҳалмий афанди турк муалими булардан кейин зиғир рангда ҳаммаси бир хил, бир қиёфада шим, калат камзул кийган бўғма ёка талабалар ёнида бир ёш талаба, қўлида кичкина калтак баланд овози или бир, икки, деб қўмонда бериб келдилар. Талабалар аскар интизомида тўрт-тўртдан ўн қатор талаба ўтгандан бироз фосила или яна тўрт-тўртлаб саф боғлағон талабалар булар ҳам ўзларини кичик бўйдаги кўмондонларини кичик калтак кўтариб, баланд овоз или берган бир, икки, амрларига тобе бўлиб, аёғларини баробар ташлағон кичик аскарлар келдилар. Олдимиздан кўрик қилиб, ўта бошладилар. Бизлар ҳам бу нашъалик намойишни завқ билан томошасига берилдук. Бу талабалар бир оғиздан ушбу шарқийни ўқушга бошладилар:

Оч кўзинг бугун Ислом миллати,
Бузди Каъбани инглиз тўпи.

Эмди турк эли, ғайратинг керак,
Чек жафоларинг, ғурбатинг керак.

Бу вазндан узун шарқийни ўқуб, талабалар олдимиздан кечдилар. Бир, икки, дегон овози ҳануз қулоғимизда чинлаб турди. Шу онда яна бир болани қўмонда берғон овози

кулогимизга эшитилди. Сүл-соғ бу овоз у қадар даҳшатлики, ҳайрат қилинадурғон даражададур. Бу болани орқасидан тўртлаб юқорида зикр қилингандек талабалар шарқийларини ўқуб, қўмондага қараб, аёғ ташлаб ўтдилар. Шарқийлари:

Тоғилди оғоқимиздан бутун қора булутлар,
Очилиқча юртимизда янги-янги ўлка курслар,
Айларий, айларий, арш айларий.....
Ётасизму ҳолан ҳам юртни бошлари (мукаррар)

Буларни орқаларидан озгина масофадан кейин Ватан мактаби деб яна бир байроқ қўттарган бола, ани олдида турк муаллимларидан Човуш Абдулқодир афанди кўриндилар. Аввалгиларга ўхшаб, кичик бир бола қўмондон, қўлида қисқа бир калтакча. Бир, икки, уч, тўрт, деб гоҳо юзини талабаларга ўғириб, орқачасига юрар, орада-сирада сўл-соғ, деб қўяр ва шу тариқа билан ўзларини байроқлари билан аввалгиларга ўхшаб, тўрт-тўрт бўлиб, ҳаммаси қора шим, бўғма ёқа, калта камзул кийган, қўмондонларини амрига кўра аёғ ташлаб бу аскарчалар ҳам ўтдилар. Шу ҳолда кичик қўмондоннинг бир нарса, деб овози келди. Ҳамон бу талабалар бир оғиздан ушбу шарқийни ўқуб олдига босдилар:

Эй янги ёш, чиқди қуёш,
Турмайсанму бу уйқунгдан,
Уйқу чоғи эмасдур.

Бир, икки, сўл-соғ, сўл-сўл-сўл. Намойиш прўгромича.

Ўз навбатларида кашшофлар келди. Булар ўн олти, йигирма ёш орасида икки фирмә. Ҳар фирмани байроғи, қўмондони айри. Муаллимлари айри. Олдиларида Муниф афанди. Талабалар икки, иккidan қўлларида бир донадан кетмон сопи ҳажмида тахминан бир ярим метр узунлиғида калтаклари бордур. Қиёфалари ҳам бошқача. Булар риёзат талабаларидурлар. Қўмондонларини еринда, дегон бир амрила ҳаммаси зарб билан ерга бир, икки хитобиға мувоғиқ оёқлар ила ер тепиб турдилар. Қўмондон, бир-икки, бир-икки, деб туриб, арш демасинму? Ҳамма кашшофлар баробар чап оёқларини олдига ташлаб, шарқийларини ўқуб, йўлга тушдилар. Кашшофларни шарқийлари:

Яша, чўқ яша, Мустафо Камол подшо,
Яшасин, аскари, маҳв ўлсун душмани,
Жумласи бошдан бери,
Арш, арш, арш, айларий марш айларий
Миллат эй шонли ганжларий.

Сўнгра Улугбек мактаби байроғларила муаллимлари Ҳасан афанди раҳбарлиги илиа аввалгиларга ўхшаб, тўрт-тўрт қатор ўтдилар. Буларни қиёфалари яшил, шарқийлари:

Кўз очуб кўрдук шу дунёни туғулгон қунда биз,
Шунда ўсдуқ, эсни топдик, танда жон бор шунда биз,
Эй ватан, кўз ёшларингдан сўнг етушдук сенга биз.

Буларни орқасидан айни байроқ, айни яшил қиёфада яна бир гурух талабалар ўтди. Шарқийлари:

Чулдирап сувлар гўзал, қушлар, бу боғлар кимда бор?
Хушҳаво ерлар билан олтунли тоғлар кимда бор?

Булардан кейин Ўғузхон мактаби деб бир байроқ, кўк қиёфада ҳаммалари бир шаклда, бир харакатда денгизга ўхшаб, тўлқин каби юриб, ҳаммани ўзлариға жалб этдилар. Аввалда раҳбарлари Тавфиқ афанди. Бир қўмондонлари, санжоқдорлари бор. Шарқийлари:

Эй ватан, эй умми мушфиқ, шоду хандон ўл бугун,
Олами исломиёна парту афшон ўл бугун.

Талабалар ўтди. Намойиш битди. Халқдан ғурю садоси чиқди. Ҳамма бир овоздан, яшасин устодлар, яшасин талабалари, устозингга балли, яшасун турк раҳбарлари. Мана шундоқ бўлса, бундоқларига ҳам жон, ҳам мол қурбон қилинса, арзийдур, деб ҳар ким икки-икки ўз кайларича сўзлашиб, уй-уйлариға қайтдилар. Муносабати келғонда бундоқ намойишлар Туркистонни ҳамма шаҳарларида бўлуб турди. Бу ҳақда хорижий матбуотдан бир намуна: Туркия истиқлол ҳарби замонида Туркия ҳукумати тарафиндан Масковга марҳас ҳайъати ичинда келгон дўхтур Ризонур Ҳаёт ва хотиротим исмли китобида шундоқ ёзадур: У замондаги бир намойишда Тошкандда уч минг (3000) талабани жодаларда шарқий сўйлаб давлашдигини серчиларак ўниндан кечдикларини ифода қиласадур⁸¹

ТУРКИСТОНДА ЎТТУЗ МИНГ МИЛЛИЙ АСКАР

Мухторият ҳукумати қурулур-қурулмас, ҳукумат аскар тадорик қилишға бошлади. Русларни эътирози сабабли бу орада сиёсий музокара бошланди.

Марҳум муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий бу мавзуда жуда қаттиғ оёқ тираганлардан бири эди.

Музокара натижаси Туркистонда фақат туркистонлилардан 30 000 аскар мусаллаҳ бўлиш икки тарафни ризосила қарор қилинди.

Туркистон миллий ҳукумати ўз тупроғидан, ўз авлодидан аскар чиқарib, қурол соҳиби, аскар соҳиби бўлишга, у қувват соясида мухторият ҳукуматини аёғда турадурғон бир ҳолға келиши учун қўлидан келғон чорани кўрди.

Туркистон бўюнча ҳозир силоҳ тайёрланадурғон ўттиз минг қуролли аскардан фақат Самарқанд шахри ичиға тушгон ҳиссаси 500 аскар эди.

Куръя усули ила яъни, чек ташлаб олинур эди. Бу аскарликдан имомлар, муаззинлар хориж эди.

Миллий мудофаа аскарларини олинур экан, бунга отрад олди, деб шухрат чиқди.

МУЛЛА АБДУРРАЗЗОҚНИ ШАҲОДАТИ

Кўрбоши машхур мулла Абдурраззок қунларни бирида Мирободдаги қароргоҳида эди. Русларни Андижондан Бўтақорага чиқғон хабарини эшилди. Ёниға йигитларини чакирди. Ҳар ким Оллоҳ йўлиға жонини фидо қилса, менга тобе бўлсин, деди.

Йигитларидан ўттиздан ортиғроқ фидойилар ҳозир бўлдилар. Ҳаммалари баробар Хайрободдан жўнаб, Бўтақорага қараб от кўйдилар. Ёйилма гузарига яқин келиб, атрофни ўраб олдилар. Мужоҳидларини келғон хабарини бир киши русларга етказди. Донос қилди. Ёйилма гузардаги руслар дарҳол бир саройга кириб, саройни деворларини тешиб, милтиқ ва пулимўтларининг номликларини тешиклардан чиқарib, зафар умидила, ўлум қайғусила иккиланиб, мужоҳидларни келиши йўлини пойлаб турдилар.

Бирдан қасир-қусур бўлиб, мужоҳидлар teng отар қилиб, Ёйилма гузарига етиб келдилар. Кўринғон ўрусларни ўлдириб, руслар жойланғон саройни қуршадилар. Мулла Абдурраззок одатдаги пешжанглиги ила йўрға отини устида кўзи тўрт тарафда овини қочирган бўкирғон арслонға ўхшаб, ҳайя, ҳайя, ушла, қўйма, қўйма, деб гузарда

⁸¹ Дўхтур Ризо Нурнинг “Ҳаёт ва хотиротим” исмли китобида жилд 3 с. 925 Истанбул 1969м.

йўлиқғон уч, беш рус аскарини ўлдирдилар. Фидойиларни ҳаракатлари ҳам мулла Абдураззоқга ўхшашдур. Ҳаммалари этакларини қайириб, енгларини шимариб, пешоналарини тангиб, мутамодиян ўқ узиб, олдилариға босиб келаркан, мулла Абдураззоқни икки ёнида иккиси фидойи йигитлари ҳозир ҳеч қўрқмасдан давомли суратда мулла Абдураззоқга (запас) пайдар-пай милтиқ ўқлаб бериб, ёнидан ажрамай ўқи туғағон милтиқни олиб, бошқа ўқлангон милтиқни узатиб туриш билан машғул эрдилар.

Икки тарафдан отилғон ўқ овозидан қулоқлар чимлар эди. Ҳамма халқ баробар русларни таслим бўлишига мунтазир эди. Шул аснода бирдан мулла Абдураззоқ пешонасидан урулди. Ҳолан йиқилди. Дарҳол Ўсаргул дегон ботир бир йигит амри билан олти фидойи отларини бостириб келдилар. Олти киши душман билан отишиб турди. Ўсаргул от устида туриб, бир улоқни олғон чавандозни рўли билан шаҳидимиз мулла Абдураззоқни танасини ердан олди. Отига ўнгарди. Майдондан чекилди. Олти йигитлар ҳам оҳиста-оҳиста отишиб чекилдилар.

Мужоҳидларни Бўтақорага келгон хабарини Нематуллоҳ хўжа дегон бири русларга еткизди. Русларни қўмондони испасиба хорошо человек деб елкасига оҳиста уруб қўйиш билан хабарчини хабарини тақдир этди. Дарҳол бир саройга кириб, жойлашдилар. Нематуллоҳ хўжани руслар саройда ёнларида олиб қолдилар.

Икки тараф хўб отишиб, уруш қизигон вақтида узоқдан от ўйнатиб қўрингон мулла Абдураззоқни ўқ отиб, пайдар-пай келишини қўрғон рус қўмондони ҳайрат или ёнидаги Нематуллоҳ хўжадан, бу ким, деб сўради. Жавобан, машхур мулла Абдураззоқ қўрбоши шулдур, деди. Қўмондон, муродимизга етдук, деб дарҳол солдатларга, пулимўтчига амр берди нишонга олингиз, деб. Мокинадан чиқғон ўқлардан бири хадафга етди. Мулла Абдураззоқ пешонасидан урулди. Жобажо шаҳид тушди. Танасини йигитлари олиб қайтди. Нематуллоҳ қорини бу тарихий хизматини тақдир қилиб, қўмондон тарафиндан бир шаҳодатнома берилди.

Замон кечди. Замон бирлан баробар бекларни даври ҳам кечди. Миллий мужодалага хотима берилди. Русларни каллектиф сиёсати жорий бўлди. Колхозлашдирилиш сиёсати амалга ошди. Нематуллоҳ хўжа масжиддан чиқиб, колхозга аъзо бўлиб ишлади. Хўжа ва кори бўлғони учун ҳамиша намозини ўқир ва рўзасини тутур, бошқаларини ҳам рўза тутишга, намоз ўқишига ташвиқда бўлди. Колхозни раиси буни хукуматга етказди. Нематуллоҳ хўжани диний ташвиқчи, аксилинқилобчиликда сиёсий доира муҳокама қилди. Сиёсат ижобий маҳкамама уни эъдомиға хукм чиқарди. Ҳукмни танфиз вақтида Нематуллоҳ хўжа айтди: Менга бироз муҳлат беринглар, менда тарихий бир хат бор, у хатни сизларга топширай, сўнgra ўлдириинглар, деди. Ҳоким, қани хатни чиқар, деди. Нематуллоҳ қори хат уйда, бир сондуқчани ичиди, сандуқча яна бир бошқа сондуқчани ичиди, бошқа сондуқ эса катта бир тева (туя) сондуқладур, деди.

Ҳоким ва ҳайъат аъзолари шу ҳолда маҳкумни жаллодни қўлида тўхтатиб, икки аскар икки муфаттишни жўнатиб, Бўтақора Қурама маҳласидаги Нематуллоҳ қорини уйиндан мазкур сондуқни олдириб келди.

Ҳайъат ҳузурида сондуқ ичидаги сондуқча очилди. Ичидан замонида рус қўмондони тарафидан хороший человек деб ёзилғон Нематуллоҳ қорини қизил урдуга қилғон хизматларини ҳамжинс ва ҳамشاҳарлариға қилғон хиёнатларини баён қилиб берилғон шаҳодатнома чиқди. Вот тебе на молодест, хороший человек. Санга офарин, дегон калималар бир оғиздан эшитилди. Иодаи ҳаёт қабилиндан гўё Нематуллоҳ хўжа дордан туширилиб, жаллодни қўлидан қутулмиш бўлди. Ҳаёти фойдага қолди. Мукофот ўлароқ, ишлаб турғон колхозга тарфеъ қилиниб, (BIDVJENTS) бу хоин раис тайин қилинди.

Шаҳид мулла Абдураззоқни фожеасидан кейин Бўтақора Қурама маҳласини имоми Пирмуҳаммад халфа хижрати муносабатила ўзини ўрнига Нематуллоҳ қорини имом тайинлаб, муборак сафарға жўнағон эрди.

Нематуллоҳ хўжага колхоз раислиги даврида, сўнgra ўзини қобилиятига кўра қилғон вазифалари, ватанга қилғон хиёнати, ватандошларга қилғон ихонати назар эътиборга олиниб, 1967\8 саналарида Мадинаи мунавварадаги укаси Сайд Қосим домлани зиёрати

учун советлар русияси паспурт берди. Макка, Мадинага келиб, ҳам ҳаж қилиб, ҳам зиёрат қилиб, қайтиб Бўтақорага кетди.

Неъматуллоҳ ҳожи бу муборак сафар муносабатила Мадина мунавварада юқорида зикр қилинғон Пирмуҳаммад халфа ила кўришдилар. Опоқ-чапоқ бўлиб, қучоғлашиб, бобоғлашиб ҳасратлашди. Суҳбат асносида Неъматуллоҳ хўжа ўтгон хотираларини, ҳаётини юқоридаги бошидан кечгон таржимаи ҳолини Пирмуҳаммад халфага айтиб берди. Бу воқеаи муҳзинани халқга ибрат бўлсун, деб тарих айнан шундоқ ёзди.

АЧИНАРЛИК ВОҚЕАЛАРДАН ҚОЗОҚ ҚЎРБОШИННИНГ ШАҲОДАТИ

Андижондан чиқғон қўрбошилар ичинда ёзишга арзийдурғонлардан бири Қозоқ қўрбошидур. Қозоқга ўхшаган мужоҳидлар тарихда жуда оздур. Қозоқ қўрбоши мирободлик арслонюраклик бир мужоҳиддур. Шаҳарни ташқарисига чиқғон рус аскарларини уч, тўрт тарафдан ўраб, баъзи вақтлар пистирма кўюб, тутдек тўкур, қочган русларни мама, она дедириб, бакиртиб, олдиға солиб қувлаб, шаҳарга, инига киргизиб кўяр эди. Шаҳид мулла Абдураззоқнинг ўринига ўринбосар бўлуб қолган эди. Гўё мулла Абдураззоқ зинда эди. Ҳақила бир мужоҳид вазифасини кўргон бир қаҳрамон йигитдур.

Халқни ором ва осойишиға хизмат қиласар эрди.

Ёш коммунистлар марказ раиси (UGARKAMMOL) Абдурраҳим Йўлдошев Масковда таҳсил қўргон биринчи коммунист қўрундуғи ҳолда биринчи миллатчи, ватанчи эди. Муболага ила анга Қизил Йўлдош, деб лақаб қўйғон эрдук. У замонда Қизил Йўлдош уйланди. Ҳангомалик тўй қилди. Тўй ўтгунча Қозоқ қўрбоши тарафидан ўн азamat йигит келиб, тўйни тинч ўтказиб қайтдилар. Қизил Йўлдош икки тарафдан ҳам муҳофазат қилинди.

Йўлдошевлар бир гуруҳ эди. Бир маслакда эдилар.

Қозоқ қўрбоши руслар тарафидан таклиф қилинғон мусолаҳа ва музокараларга ҳаргиз ён бермади. Сулҳга хушрўй кўрсатмади. Гаюр бир мужоҳид эди. Шиори ё ўлум, ё зафар эди.

Руслар қувватлангонда энг охирги вақтларда мужоҳидлардан баъзилари руслар ила ярашди. Баъзилари четга чиқди. Баъзилари урушиб, шаҳид бўлди. Аммо Қозоқ қўрбоши сулҳга рози бўлмади. Руслар ила доимо майдонда кўришди. Руслар у қадар қувладиларки, ҳеч тутолмадилар. Қозоқ сўнг вақтларда йигитлариға жавоб берди. Ўзи яшинди. Тўрт тарафни теккизлаб, кам-кўстларини ростлаб, йўлбошчини ҳозирлаб, юрт хорижига чиқиши арафасида соқланган уйни соҳиби Муҳаммадали маҳдум хоиннинг хиёнати ва ғадри ила руслар тарафиндан ушланди. Шаҳодат шарбатини ичди. ОЯТ Роҳматуллоҳи алайҳ

НАМАНГОНДАН ВА АТРОФИДАН ЧИҚҒОН МУЖОҲИДЛАРНИНГ МАШҲУРЛАРИДАН БИРИ БОЙТУМАН ҲОЖИДУР

Бу одам ҳайбатлик, мужассам гавдалик бир одамдур. Ўрта бўйлик бир киши уни ёнида турса, кўксига ороник етадур. Кўб зўравор қўрбошилик ёрошгон бир қўрбошидур.

Бир кун тасодифан баланд бўйлик, келишгон, шуҳратлик, арғумоқ отиға силоҳсиз ҳолда миниб, оҳиста-оҳиста бир кўчадан чиқаркан, яна бир тарафдан бир гуруҳ рус солдатлари қаршисидан чиқиб қолибдур. Силоҳсизлиғига боқмай, қочишни мардликка эп кўрмай, дарҳол оёғи босган узангини тасмаси билан эгардан чиқариб, бир қўлиға силоҳ шаклли тутуб, ҳеч бўлмаса, беш, олти коғирни тузлаб, андин кейин ўларман, деб тўғридан-тўғри отини олдиға бостирибдур. Бу харакатини кўргон руслар ўзларини йўқотиб қўйдилар. Шошиб қолдилар. Бойтуман ҳожи бепарво рус аскарларини олдидағи кўчадан ўтиб, тўғри йўлиға жўнар эрди. Бу одам шундоқ ботир, девюракли бир мужоҳид, кўрқмас бир қўрбошидур.

Бойтуман ҳожи руслар билан қилғон урушларида борхо ўрусларга майдон ўқифон, русларни күркүтуб, титратиб, ҳамиша зафарёб бўлиб келғон бир мужоҳиддур. Охирги вақтларда руслар қувватланиб, мужоҳидлар учун аввалги майдонлар тор келиб қолди. Шундоқ нозик вақтларда қудаси Каримқулбайбачча уйиндан бошпана жой бериб сақлади. Бир тарафдан русларга сотилиб, алар билан тил бирлиги қилди. Бир кун беш юз солдатни етаклаб келиб, уйни атрофини ўратиб, Бойтуман ҳожини тутуб берди. Руслар муҳокамадан кейин Бойтуман ҳожини эъдом этдилар. Шул дақиқада Каримқулжига ҳам бир ўқ тухфа қилиб, борса-келмасга равона қилдилар. Ҳокимлар ҳукм асносида Каримқул жосусни ҳам жазосини тайинлаб қўйғон эканлар. Ҳар замонда, ҳар маконда жосус, хоинларни жазоси шундоқ нақддур.

НАМАНГОН ҚЎРБОШИЛАРИДАН ОМОН ПОЛВОН

Намангон (Хизробод)дан чиқғон Омон полвон ажойиб бир одам эди. Бичими келишгон, ботир йигит, қурч йигит эди. Кўб иш кўрсатгон бир қаҳрамон, ғаюр бир паҳлавондур. Руслар аксар вақт майдонда мағлуб бўлдилар. Шунинг учун мужоҳидларни сулҳ билан қўлға келтироқчи бўлдилар. Бир дафъасида машхур эшон ҳожи Мухаммад эшонни сулҳ музокарасига намоянда қилиб, руслар тарафидан фармон чиқди. Ҳазрат эшон қабул қилмади. Руслар эшонни ўғлини қўлға олди. Қомадилар. Эшонни элчи бўлиб, Омон полвонга бориб, ваъз, насиҳат қилиб, амри маъруф ила руслар билан сулҳга рози қилиб келишига мажбур қилдилар. Ҳазрат эшон ўзини собиқ муридларидан бўлғон Омон полвоннинг қароргоҳига келди. Яхши иззат-хурматга мазҳар бўлди. Ҳазрат эшон Омон полвонга русларни сулҳга толиб эканлиғларини, сулҳ қилинса, ором, осойишта умргузор бўлишни ётиғи билан баён қилди.

Омон полвон эшонни эъзоз, икром билан мужоҳид орқадоши Ўсар полвонга юборди. Ўсар полвон сулҳ таклифини эшишиб, ниҳоят яхши, ҳазрат эшон, бизларни қурбон қилиб бергани ғайрат қилибдурлар, кўб яхши, аввалроқ сизни қурбон қилиб қўя қолайлик, деб бир ўқ ила ўлдириб қўя қолди. Мурури замон ила руслар ғолиб чиқди. Мужоҳидларни ҳар тарафдан сиқишириб, ҳар хил ҳийла ва ҳар хил йўл ила ушлашга бошладилар. Жумладан, Омон полвон ҳам қўлға тушди. Маҳкамада ҳокимни ҳузуриға чиқарилди. Еру кўк одам ҳамма томошобин. Атрофда беш юз солдат ўраб олғон.

Ҳоким сўроқға бошлади. Омон полвон ўрнидан туриб, аввал атрофга кўз ташлади. Халқни кўблигини кўрди ва аларга хитобан, ҳаммаларингиз мусулмонсиз-а, акалар, шундоқми, баракалла, дегандек, маъноли қилиб, халқга бир назар ташлаб, шунча мусулмонлар мани томошо қилғали келдингизларму, деди. Сўнгра ҳокимни саволлариға жавоб бера бошлади. Ҳоким Омон полвонга қараб, фалон гарнизўндаги совет аскарлариға нима учун ҳужум қилғонсиз ва қандай ўлдирғонсиз, деди. Омон полвон, ўруслиғи учун ҳужум қилдук, ўқ исроф бўлмасун деб ҳаммасини қилич билан чопиб ўлдурдук.

Ҳоким: фалон мавқедаги бир қитъа шўро ҳукуматини аскарларини нима деб қўлға туширгонсиз, биласизму?

Омон полвон: Жуда яхши биламан. Уларни ҳаммаси Самарадан янги келғон ўруслар эди. Аларни пистирма қўюб, ўққа тутдук. Баъзилари асир бўлдилар. Аларни Норин дарёнинг кўпригига қатор ётқизиб, калласини дарёға учирдук, хўб қилғонмиз, яхши қилғонмиз.

Ҳоким: Нима учун бунча қон тўқдинглар? Нима кераги бор эрди?

Омон полвон: Ўрус эконлиғи учун. Ўзимизга душман эконлиғи учун ўлдурдук. Ўзбак биродарларимизни, мусулмон қардошларимизни ўлдирмадик.

Ҳоким: Агар бизлар қўлларингга тушсак, нима қилур эдингизлар?

Омон полвон: Санларни ҳам бошқаларга ўхшаш парча-парча қилиб, қиличдан кечирадар эрдик. Ажалларинг қўлим эмас экан, номардлик қилиб, мени ҳийла билан қўлға туширдинглар. Эмди савол-жавоб қилиб, умрни зое қилиб ўлтирма. Берадигон ҳукмларингни беравер.

Ҳокимни руслардан қанча ўлдириинглар, деган саволига жавобан, бизни қўлимизда ўлдирилган ўруси сони қўйни юнидан ҳам кўбдур, деди. Охирда хайъат аъзолари или ҳоким уч соат ғойиб бўлиб, тақрор ўртага чиқиб, ҳукмномани ўқидилар. Уч соат муддат ичида отиб ўлдиришга ҳукм қилинди.

Отилишидан аввал таҳорат қилиб, икки ракаат намозини ўқиб, дуо-фотиха қилди. Қўлини юзига сурғонда бир ўқ билан шахид бўлди. Шу дақиқада ёнида баробар турғон жосусни ҳам бир ўқ билан жазосини берилди. Бу кейинги отилган одам Омон полвонни тутиб берғон чақимчи одам эди. Ҳоким жосуснинг жазосини таъхир қилмади.

Бир ривоятга қўра, бу жосус Ёқуббек исмли Омон полвонни ёвари эрди. Руслар бу хоинни сотиб олди. Қанчага сотилди экан, деб сўралса, Ёқуббекни хоҳлаган билан шаҳарга волий бўладур. Бу ёлғон ваъдага ишонган хоинни оқибати шул бўлди. Бу хоин Омон полвонни ухлаб ётган чорпоясиға чамбарчас қилиб боғлақ кўюб, сўнгра русларни чақириб тоғширғон тарихий хоиндор. Бу хоинни ишлатган ҳоким ҳам ишонмади. Муродига етгондан кейин ҳолан жазосини берди. хоинларнинг жазоси ҳар ерда шулдур. Наманғон (Тўракўргон)дан Дадабой понсад чиқди. Бу мужоҳидни аскарий рутбаси понсаддор. Яъни мингбошилик мақомидадур. Паҳлавон ва қаҳрамонлиги билан машҳурдур.

Яна бири Холмат чапандоздур. Булар энг кейинги вақтгача руслар билан муқобала қилиб келғон мужоҳидлардандур. Буларни қўлға келтириш учун русларни кўрмағон чораси, қилмағон хийласи қолмади.

Нихоят қиши мавсимида чиллайи зимистонда яшириниб ётган еридан ўз қариндошларини қўли билан русларга асир тушдилар. (Ҳожи Абдулғафур Ҳалвой. Маккаи мухаррама. Ҳавзи Умар)

Холмат ака чапандозлигидан русларни кўб майдонларда шоширтиб қўйғон, гоҳ ёнидан чиқиб, гоҳ орқаларидан, гоҳ ёнбошларидан чиқиб, рус аскарларини ўраб, уруб пўскуруб, аксар урушда русларга ғолиб бўлиб, шуҳрати чиқғон билан қўрбошидур. Чапандозлик лақаб ҳам шу муносабати билан берилғон. Тарихда “Холмат чапандоз” бўлуб қолғондур. Қўрбошиларни ўз қариндошлари қўлила русларга тутуб берилғонлигини сабаблардан бири бу тут-тут давринда руслар хийлайи макр ила бир икки эълон чиқардилар. Босмачиларни соқлағонларни жазоси ҳам босмачиларга бериладурғон жазони ўзгинасидур.

Агар тутиб берсалар, мукофот бериладур, деб онан фаонан маъмурлар, мингбошилар тарафидан тақрорланиб турди.

НОСИРХОН ТЎРА (ХЎҚАНД МУХТОРИЯТИНИНГ МАОРИФ НОЗИРИ)

Наманғондан жиҳод шиори ила хуруж қилғон Носирхон тўра ҳам мужоҳид, ҳам олим, миллатчи бир зотдур. Атрофида тўпланғон аскарларини ҳаммаси фидойи эди. Бошқа қўрбошиларга ўхшб, бу зот руслар билан сулҳ қилишга ёнашмади. Руслар кўб урунди. Масалан, руслар бир кун мусулмонлардан ҳар кимга сўзи ўтадурғон, гаплари таъсир қиладурғон, гавдалик Тўрахон маҳдум домлани, Миён Кудрат ҳазратни ГПУ доирасига чақирдилар. Бу икковлариға ГПУ ширин ваъдалар ила қуруқ дарёдан кўб сувлар илтифот қилди. Бу зотлар тоғ ичлариға бориб, Носирхон тўрани топиб, яхши насиҳатлар ила миллат эзилмасин, маҳву паришон бўлмасун, тўрам ҳам ҳукуматни лутфи иноятларидан фойдалансунлар, қолғон беш кунлик умрларини роҳат, иззат, майшат билан ўтказсунлар, эй тўрам, эй ҳазрат, сизлар боринглар, бир илож қилиб, тўрамни ҳукумат билан яраштиринглар, сизларни бу тарихий хизматларингиз тақдир қилинадур, деди.

Тўрахон маҳдум домла йўғон жисмини кўрсатиб, семизлигидан шикоят қилуб, от сафарларида узоқ йўлларда юришга тоқат қилолмасликларини баҳона қилиб, ўзини маъзур кўрсатди. ГПУни бошлиғи бошини қимирлатиб, тасдиқлагандек бўлди. Ўринлариға Абдурраҳмонхон тўрани тайинлаб, Миён Кудрат ила икковлариға ҳукуматни хизматчиларидан тўрт элчини қўшуб, жами олти элчи бўлуб жўнатилди.

Булар қишлоқдан қишлоққа юриб, қызил чойхоналарда ётиб туриб, Носирхон тұрани изидан ҳам хабар тополмадилар. У түрт түртінчиларни чүлларда мұжохидлардан зиёда күркөклиги Тұра ҳазратларига баҳона бўлди. Ҳаммалари иттифоқлашиб, қайтайлик әмди бас, кўб роҳатсиз бўлдик, тоғ ичларида, ғайри маскун ерларда учратолмадик, хулоса, истадик, топмадик, деб билиттифоқ қайтиб келдилар. Ўшандоқ жавобларини ГПУга етказдилар. Бундан кейин ГПУ ҳар тарафга жосусларини тарқатди.

Носирхон тұрадан бир хабар келтурғонга зиёдасила мукофотлар ваъда қилди. Русларни шиддат билан таъқиб этгонлиғидан хабардор бўлғон Носирхон тўра, әмди бўлмади, руслар ғолиб келадурғонга ўхшайдур, деб йўлдошлари билан машварат қилиб, ўзимизни хорижга олайлик, деб қарор қилдилар. Фоятда эҳтиёт билан Намангон шахри ичига кирдилар. Сардоба даҳасига тобе Бураматут маҳалласида муносиб бир уйга ерлашдилар. Сафар сариштасини кўра бошладилар.

Руслар одамларини воситасила Носирхон тұрани бўйини олди. Ёширилғон уйни босди. Тўрам қочди. Ҳавлидан ҳавлиға андин том орқа қўшнига, у жойдан бошқа бир боғға отлаб, у жойда ҳозирланмиш отларига миниб, Кошғар жўнадилар. Ўшга саломат етганлиғидан Намангондаги ўғли эшон Дадаҳонга хат жўнатдилар. Сотилғон қўрноз жосуслар эшон Дадаҳонни излаб, ҳаммомда топдилар. Ёнчиғидаги хатни топиб олдилар. Ҳолан Кошғар йўлларини таъқиб учун Ўшга, Гулшага, Сўғига ва бошқа марказларга тилғиром ва тилифўн билан тўра қочди, тут, тут, деб ҳар тарафга овчи кўппаклар каби одамларини тарқатди. Ниҳоят гулшалик Тўйчи дегон бир қоқбош қирғизни жистижўси натижасида Толлиғ дегон жойда тўра тутилди. Кўллари боғланиб, Тошкандга жўнатилди. У тарафидан Туркистонликлар огоҳ эмасдур.⁸²

Ушбу нашида мұжохид Носирхон тұрани асаридур. Аскарлари шарқий ўлароқ, ҳамма бир оғиздан сарбоз кўйида ўқурлар, ер, қўкни титратиб, миллатни жўшга келтирур эдилар.

МУЖОХИДЛАР НАШИДАСИ

Биз Туркистон аскари коғирларга тескари,
Жиҳод учун чиққанбиз, хоҳ ёшмиз, хоҳ қари.

Куръон ҳукми жиҳоддур, дунё, уқбо ободдур,
Мўмин қуллар кўб шоддур, жину инсу ҳам пари.

Коғирларни қирарабиз, ички қорнин ёрарабиз,
Қайга қочса борарабиз, муртадлардан биз барий.

Мусулмонлар уйғонсун, ғафлатидан тебрансун,
Шахру сахро айлансун, дини Ислом чокари.

Мухаммаднинг уммати, эшитганмиз ғайрати,
Оlam тўла ҳурмати, биз аларни навкари.

Минг уч юз йил Туркистон, иймон бирла гулистон,
Эмди бўлди хористон, ғайрат қилинг эрлари.

Бироз пулға олдонғон, дину иймонин сотқон,
Коммунистман, деб қувонғон чаён сурат ё ари.

Ватан қадрин билмағон, иймон дилға тўлмағон,

⁸² Қори Атоуллоҳ қори домла. Мадинаи мунаввара. Кошғарда аскарлар воизи мулла Мухаммад Иброҳим Маккада вафот эдан ва ҳам Тоифда вафот қилғон мархум Шариф маҳдумлар ўшал Носирхон тұранинг мухлис аскарларидандур. Оллоҳ раҳмат қилсун.

Душманларга сотилғон нодонларни ҳам сари.

На қози бор, на мактаб, на муфти бор, на мансаб,
Умид, ғайрат қилайлик, ё нари биз ё бери.

Жони фидо аскарбиз, Худо учун лашкарбиз,
Динсизларни киравбиз, динликларга ҳам сари.

Молу жондан ҳам кечгон, ғайрат сувидан ичгон,
Жаннат борса, хур қучгон дини Ислм чокари.

Мўминларга зарар йўқ, бир танга ҳам хатар йўқ,
Душманлардан қочар йўқ, Қуръон алар раҳбари.

Хотун қизни бермаймиз, биз иштирок этмаймиз,
Куръон йўлидан чиқмаймиз, қуёш кабидур нури.
(Кундуз Сайид Абдулаҳад қори Косоний хотирасидан)

Самарқанд ва атрофидан чиқғон фидокор мужоҳидлар кўбдур. Булардан биринчилари Баҳромбек, Жабборбек, Очилбек, Ҳамроқулбек, Очил Тўқсадо ва ғойруҳулар. Баҳромбекни атрофида тўпланғон зиёлилар Абдулҳалим, қори Муҳаммад, Овазий афандилар эди. Баҳромбекни тожиклар ичиндаги эътибори фавқулодда эди. Каттақўрғонда Қорақулбек ва орқадошлари без юз йигити или юзбоши Оқбошбеклар ҳаммалари Баҳромбекни таҳтида фармонбардор эдилар.

Очилбек жасур 38 ёшлик бир йигит эди. Бир минг беш юз сипоҳилари бор эрди. Бу мужоҳидни ёнида уламодан катта маҳдум, кичик маҳдумлар бор эрди. Очилбекни мувовини Ҳамроқулбек дегон очиқ кўз бир йигит эди. (1928да 1935да Кобилда ҳам сухбат бўлғон эрдук. Туркияда бўлинниб, оз-чўқ тажриба кўргон, айни замонда Кобилда ифак курти пилла ишларида чолишур эди) Зарафшон дарёси, Мачо тоғларидағи мужоҳидларни раиси Асрорхон ва Ҳомидбеклар ва яна Санѓзордаги ўзбекаларни беги Абдулмажидбеклар ҳам Очилбекга тобе эрдилар.

ТАРИХДА ТОШ ҲАРБИ

Руслар бир кун буюк қувват ила мачайларга адаб бериш, аларни тутиб жазоландириш қасдила Мачага жўнадилар. Ёнлариға раҳбар қилиб Адиг Туғролни олдилар. Булар йўл юриб, ниҳоят мачайларни тор йўллик, бир тарафи тоғ, яна бир тарафи ёр Кўҳистонга етдилар.

Русларни катта қувват ила чиқишидан хабардор Ҳомидбек икки-уч кун аввал йигитларила баробар катта-катта бир одам зўрга кўтарадурғон тошларни тоғ тепасига тўплатиб, ҳар жойга муносиб етарлик миқдорда тошларни ҳозирлаб қўйғон эди.

Русларни олдига келғон Адиг Туғрол икки-уч кишила йўлдан ўткондан кейин орқаларидан рус аскарлари келадур. Мўлжал (мўжжал)га келғон русларга тоғ тепасидан мусулмонлар катта тошларни юмолатадурлар юмолотилган бир тош йўлда бир-бирини итариб ўн тош бўлиб пастга юмолайдурлар унгур тоғ бағрида кетиб борғон рус аскарларини оғдариб юмалатиб ёрга тушиб юборадур руслар бир-икки тошга пант берсалар ҳам мутомодиян тоғ бошидан юмалатилғон тошларни мудофаасидан ожиз қолдилар. Юзга яқин рус аскарлари эвазсиз жарга юмаланғондан кейин қўмондонни амри билан қолган аскарлар Самарқандга қайтилар.

Самарқандда шоир Туғролни тутиб, маҳкамада сўроқ қилдилар. Муҳокамада маччайларни тош ҳарбидан на учун бизларни хабардор қилмадинг, хамма мусулмон бир мусулмон, сан ҳам миллатчилардансан, деб отишга хукм чиқардилар. Отиб ўлдирдилар. Оллоҳ рамат қилсун.

Очилбек жуда ҳам мард бир йигит. Қўрбошиларнинг жавонмарди эрди. Бир кун русларни таклиф қилғон сулҳ музокарасиға муофақат этди. Чиллак⁸³ Кумуш қишлоғида мажлис қарорлашдирилди. Руслардан беш кишилик бир ҳайъат, Очилбек тарафиндан ҳам беш кишилик бир ҳайъат аъзолари мажлисга ҳозир булдилар. Аввал совет мархаслар ҳайъатининг раиси сўзга бошлади. Нутқида ҳарбнинг инсонларга келтирадурғон зарарларини, сулҳнинг манфаатларини баён қилди. Сўнгра русларни сулҳга рағбатини, бу тўғрада очик равишда шартларни ўртага ташлаб, муфоҳама қилишга рус ҳайъатларининг омода эконлиғларини, шунинг учун бир мажлис қуриш лузумни мажлисга ҳам мувофиқ бўлғонлиғларини, эмди муродларимизни сўзлашга замон ва заминни мусоидა бўлғони учун мамнуниятларини билдириди. Билмуқобала бу тарафни ҳам айни назарияда бўлишларидан умидвор эканликларини баён этиб, эҳтиром билан сўзларини тугатди.

Сўз навбати мужоҳидларни ҳайъатига келди. Бу ҳайъатга раис ўлароқ мажлисга ўзи ҳозир бўлғон мужоҳид Очилбек сўзга бошлади. Русларга қараб, қилғон таклифларингиз яхшидур, аммо бизларча қабул эмас, деб икки жумла ила рад қилди-да, ўрнидан турди. Тўрт йигитлари ила баробар мажлисдан чиқдилар. Ўз қароргоҳиға жўнадилар. Русларнинг пешнаҳодлари ақим қолди.⁸⁴ Бу мужоҳидлар Очилбек бошда ўлароқ, баъзи муносабатлар ила ўзаро кўришиб, аҳду паймонларини таждид этар эдилар. Буни учун тўплантиси қилур тамошолар чиқаруб, улоқ чоптириб, шарқий айтуб, кўнгилларини очур эрдилар. Бир марра бундоқ тўпланти ёр ёйлоқда бўлғондур.

ЖИЗЗАХДАН НИЁЗБЕК ҚЎРБОШИ ВА ТУРОББЕКЛАР

Жиззахдан Ниёзбек чиқди. Кўб ишлар кўрсатгон гаюр бир мужоҳид эди. Мундан бошқа Туроббек исмли бир мужоҳид чиқди. Ўзи миллатчи ва зиёли бир йигит эди. Икки юз мард йигитлари бор эрди. Руслар бу йигит қўлида ҳамиша мағлуб эдилар. Оллоҳ таолони берғон нусрати билан доимо русларни адабини берар эрди. Замон келди. Руслар кувватланди. Мужоҳидлар заифлашдилар. Шундан кейин Туроббек Эронга илтико қилди. Машҳадда озод сарбаст умргузор бўлди. Буни рус сафорати қўймади. Орқасиға тушди. Интариқаларила ниҳоят бу йигитни қочирди. Русияга келтириб, Тошканда муҳокама килинди. Ҳоким эъдомиға хукм этди. Тошканда эъдом эдилди.

Нурота тарафида мулла Ҳамроқул деб бир тожик қўрбоши ном қўтарди. Яна бир Гадо қўрбоши чиқдилар. Буларни ўруслар тутуб келиб, Самарқанд Регистонида эъдом этдилар.

Үратепа тоғларида Холбўтабек пайдо бўлди. Беш юз санжоб йигитлари бор эрди. Ақллик, фаросатлик, ажойиб бир маслаҳатчиси бор эрди. Исли Мустафоқулбек эди. Ниҳоят даражада ватанпарвар, миллатпарвар эди. Руслар кувватландикча буларни баъзилари кочди, кутулди ва базилари тутулди, отилди. Оллоҳ раҳмат қилсан.

Душанбадан лақай қабиласидан Иброҳимбек чиқди. Бу Иброҳимбек чиқғон кунидан бошлаб, амир Бухоро Сайид Олимхонга тобе ўлароқ, яшади. Ҳар бир қадамини амир йўлида ташлади. Жадидларга қарши чиқди. Амир ризоси учун чиқди. Анвар пошшога хилоф ҳаракатларда бўлди. Бир мунча муддат қўлида тутуб, Анвар пошшони маънавиётини қирди. Амир Бухоро хотираси учун қилди.

Амонуллохонни амрила Кобилда Амир Олимхон тарафидан ёзилғон тавсия ижобина кўра, Анвар пошшони озод қилди эса-да, таъсири кўб натижа берди. бу тарихдан кейин туркистонлилар ичинда эътибори ҳам озолди. Ниҳоят Афғонистонга илтико этиб, Кобилда амир Бухорони соясида умргузор бўлди.

Иброҳим лақайни фидокорлиғи, ҳар бир ўйнагон рўли Анвар пошшога қилғон адабсизлиги жадидларга қилғон жоҳиллиги ва бошқа-бошқалари бу китобда ёзилмади. Зеро, марҳум Абдуллоҳ Ражаб Бойсунни Туркистон миллий ҳаракатлари номлик китобида

⁸³ Ушбу мавқеда вақтила Амир Темир билан Амир Ҳусайн намояндларини музокаралари бўлиб, натижа чиқмади. Ақим қолғонлиғи тарихда сабитдур.

⁸⁴ Прўпесўр Закий Валидий Дўғон. Хотираларим. Истанбул 1969

тафсилоти билан ёзилиб, босилиб, 1945да торқолғондур. Талағорларни ўшал китобга мурожаатлар маржувдур.

ИБРОХИМ ЛАҚАЙНИНГ СҮНГ КУНЛАРИ

Иброҳим лақай Туркистондан чекилиб, Кобилга келиб, амир Бухоро Сайид Олимхонни дастурхонидан доначин бўлиб, хаёт кечирди. 1929даги (Кобил фитнаси) Амонуллохонни таҳтдан фароғатидан кейин Сақобчани иқтидорга келғон чоғларида Афғонистонни Шимолий Туркистон худудлариға муҳофаза ўлароқ, Иброҳим лақай тайин қилингон эрди. Сақобчадан кейин Нодиршони иқтидорга келғонидан сўнгра Иброҳим лақайни Кобилга қайтуб келиши учун йўл қолмади. Лақай Нодиршо тарафидан таъқибга учради. Иброҳим лақайга ер билан осмонни ораси тор келди. Эронга сифиниш мумкин бўлди. Қайси мулоҳазада бўлса бўлсун, Туркистонга қайтишга мажбур бўлди. Лақайни ҳаракот ва сукунотидан ҳақила хабардор бўлуб, Масковга хабар бериб турғон Кобилдаги рус сафири (шайхус-суфарони) ифодалари ижобий руслар тарафиндан Иброҳим лақайнини қўлға тушириш учун хозирлик ва тартибот кўрулди. Лақай ҳам ўз аёғи билан руслар қафасига тушди. Нихоят руслар қўлила эъдом эдилди.

Илова: Иброҳим лақайни Худо урди. Бунга сабаб ўзи бўлди. Анвр пошшога суниниятда бўлғон кунларида миллий мужодаля қаҳрамонлари билан бўлғон ораларидаги бир онглашмада қасам ичиб, аҳд қилғон эди. Сўнградан аҳдини бузғон эди. Қасамхўрларни жазоси шундок бўлур.

Душанба Қабадиёнга тобе Такақамбардан Тўҳтамишбек укаси мулла Орзиқул Кўрғонтепага тобе Хўжамастондан Чандир туркманларидан мулла Жумъа деб ўн тўққиз ёшида бир йигит чиқди. Аммо йигитмисан, йигит эди. Бухоро ила туркманлар орасида шуҳрати чиқди. Каркийга тобе Ҳаважжанбоздан туркманлардан мулла Олтиқул чиқди. Бу йигит кўб фидокорлиқда бўлинғон бир мужоҳид эрди.

Бурдалиқ туркманлари эрсари қабиладан Эргашча қўрбоши асли Қаршиёзиндан Бўри Тўқсовалар чиқди. Буларни ҳар бири бирор Абу Муслим Хурасонийдек иш кўрсатдилар. Жумладан, Бўри Тўқсавони ҳол таржимасидан бир воқеа: Бўри Тўқсавонинг ҳарб майдони гоҳо Паттакесар⁸⁵ Термизда, гоҳо бошқа ерларда бўлди.

Мужоҳидларни тутгани руслар атрофга чиқадур. Қишлоқлардан бирорта жилғага рус аскарлари тушадур. Қароргоҳларини қурадурлар. Бу тарафдан Тўқсаво одамларини қўлила рус қароргоҳини жуббахона, тўп, тўпхоналарини, турган жойларини орадаги масофани таҳминлаб, хўб билиб бўлғондан кейин ўшал ҳадафга катта бир тўп ила ҳаводан ҳолонпир қилиб тўп отадур. Ўқ том нишонга тушадур. Уч, тўрт ўқ бирлан русларни жуббахонасини кўйдуруб, душманни тор-мор киладур. Бу хунари борҳо кўрилғондур.

Тўқсавони яна бир ажойиб хунари: Ёварлик йигитлар ила ўзи бошда бир ери марказ ихтиёр қилиб, тўхтайдур. Икки юз аскарни бу мавқега ерлаштирадур. Яна бир мунча масофа узоклиқда яна икки юз йигитларини пистирма қилиб, ерлаштирадур. Русларни қароргоҳига қирқ, эллик пешжанг йигитларни хужум қилдирадур. Булар урушуб, мағлубнамо бўлуб, орқаға чекинодур. Руслар таъқиб этодур. Бу йигитлар отишиб-отишиб, охирда қочадур. Орқаларидан рус аскарлари қувладур. Аввалғи пистирмани олдидан ўтганда пистирмадагилар дим турадур. Андин ўтуб, иккинчи пистирмаға келғонда икки юз йигит баробар ўқ узадур. Ортдан ийқилгани ўлгани ерда қоладур. Қочганларини биринчи пистирмадаги пойлаб ётган арслон йигитлар бу қайтган ўрусларни бир донасини ҳам қочирмай тузлайдурлар. Бўри Тўқсавони аксар хунарлари шундок бўлуб, Ҳисор тарафида воқе бўлур эрди.

Тўқсавонинг йигитларини нафакаси юртга эди. Ҳар бир эҳтиёжини юрт таъмин этарди.

Замони келди. Ўруслар қувватланди. Баъзи қўрбошилар ҳукумат ила ярашди. Аммо Бўри Тўқсаво сулҳ қилмайман, ярашмайман, ўликларимиз майдонда қолса қолсун, русларга ёнашмаймиз, деди. Нихоят руслар ғолиб келди. Тўқсаво Сахийжон

⁸⁵ Патта деб ўтунни айтилодур.

(Афғонистон)га илтижо қилди. Кейинги вактларда Мозори шарифда асби жаллобик қилиб юргонлигини кўргон муҳожирлар бордур.

Отрад олди баҳонасила мулла Сафар бош кўтарди. Мулла Сафар Аслон Каркий туркманлардантур. Йигирма етти ёшида ғаюр бир йигитдур. Бир укаси бордур. Исми мулла Орзиқулдур. Укасини гайрати акаси мулла Сафарга чикса, ўринни босадурғон қобилиятда эди. Мулла Сафар укаси мулла Орзиқулни ва бошқа қариндош-уруғларини тўплаб, бир кечаси якин жойдаги Қоракул соқчилар идорасини босдилар. Соқчилар идорасидаги ҳамма силоҳни, жуббаҳонани отлариғача қўймай босиб олдилар.

Эртаси куни хуруж қилиб, атрофиға тўпланғон йигитлар ила наъра тортиб, бир овоздан отрад бермаймиз, бермаймиз, деб чақириб, бақириб, ўзлариға халқдан қувват тўпладилар. Қани мард бўлса, майдонга чиксун, мусулмон бўлса, жангга тайёр бўлсун, деб хатиб мақрийга чиқдилар. Амударёни кечиб ўтиб, Кўхтанга етганда анга тобе бўлғонларни сони 11000га етди. Шиорлари ўrusга аскар бўлмаймиз, отрад бермаймиз.

Мулла Сафарни шоён зикр гайратлари натижасида руслар билан уч, тўрт сана жиддий кураш давом этди. Қаҳрамонча курашди.

Руслар шунча қилди, сулҳга чақириди. Мулла Сафар русларни олдовига унамади. Сулҳга ён бермади, таслим бўлмади. Жуда танг қолғонда Афғонистонга илтижо этди. Афғонистонда қолди. (Сайид Одил эшон. Тоиф)

Дониёрбек асли тотар, яна бир ривоятда қафқаслик. (Чор) руслар замонида Абдулазиз ҳожини завўдида хизматчи эди. Кейинги вактларда соқчилар бошлиғи эди. Вактини топиб, пайтни пойлаб, соқчилари билан шаҳардан қочиб чиқди. Мужоҳидларга қўшилди.

Мужоҳидлик вазифасида кўб ғайрат, ҳиммат кўрсатди. Ўттиз тўрт ёшинда кўб жасур бир йигит эрди. Доимо биринчи сафда кўрунур эди. Кангират ҳаволин (юқори Тожикистон)да Балжавонни шимол тарафида воқе бўлғон бир муҳорабада шахид бўлди. Оллоҳ раҳмат қилсун.

(Карши) Бешгумбаздан Шароф Ўзбак чиқди. Шароф кўрбошини етти минг йигити бор эди. Бу кўрбошини ҳужум қилиш ҳази бор эди. Ҳужумдан ҳеч қайтмас эрди. Ўртачўл, Вофкан, Фиждувон, Лағлаққа минтақаларида ёнидаги қаҳрамон йигитларида дойимо русларга ҳужум қилуб голуб келур эрди. Шароф кўрбошини шоён зикр фаолиятларидан бири Қашқадарё ила Гўбдин орасидаги муҳорабада беш юз йигити билан ўрисларни ҳаммасини тузлади. Йигитларини икки юз элликдан икки ерга ерлаштириди. Орада икковидан хабар олиб, таълимотни бериб турди. Ур ўғлонларим, олдинга бос, шундок бўлсаларинг суюман, чоп ўрсни, от ўрисларни тухумини қир, бороколлоҳ азаматларим, деб борҳо ташжеъ этиб турди. Бу соҳада русларга голиб бўлиб, кўп ғаниматларга эга бўлди. Яна бир ҳужумда руслар ҳам аз таҳти дил Шарофни тутушга жидди жаҳд ила уруш қилдилар. Икки тараф ҳам бир жонга бир жон, ўзини урдилар. Уруш кўб шиддатланди. Ажални бозори қизиди. Олтмиш ёшлиқ Шароф кўрбоши ўғли ёнида аскарлари орқада русларни уруб-суруб, ниҳоят душманларини дарёга ташлаб қочишга мажбур қилди. Душманни дарёда кўриб, Шароф ҳам йигитларила қизикиб, дарёга отилдилар, ўрисларни бўғуб, пичоқлаб, ханжарлаб, қаҳрамонликни исбот қилдилар. Душманни муқобаласига муқобила қилиб, ниҳоят Вофкан дарёсида ота ўғил шахид бўлдилар.

Мужоҳидлар бошлиғи Муҳаммадаминбек ва руслар англашмаси: Биз такрор Фарғона мужоҳидларини мужодаларидан бошлаймиз мурури замон ила вазият тегишди.

Муҳаммадаминбек ила большевиклар орасида сулҳ музокараси ўтган фаслларда зикри кечгон. Эмди Сафонўф воситасида давом этди. Музокарадаги қарор бўйинча Масковдан Зинаюф раёсатида йигирма етти аъзодан иборат муazzам бир ҳайъат Марғилонга келди. Бу ҳайъат Исқобилўфда ўринлашди. Бу мусолаҳа ҳайъати ила Муҳаммадаминбек ва тарафдорлари хейли музокарада бўлдилар. Сўнгра ўрус ҳайъатини талабларича Муҳаммадаминбек барча аскарларини мойнурга (маневра) шаклинда кўруқ қилди.

Бу намойишда Хўқанд, Намангон, Марғилон, Андижон ва атрофидаги мужоҳидлар Марғилонга ҳозир бўлдилар. (Лекин Шерматбек, Холхўжа эшонлар ҳозир бўлмадилар).

Марғилон от бозорида бир кун эрта биландан кеч пешинғача кўруқ маросими давом этди. Бу интизом ва бу силоҳни, суворийларни кўрғон Зинаюф Эртаси Искобилда айни шаклда кўруқ бўлишини бекдан ражо этди. Эртаси Искобилўфда катта майдонда такрор кўруқ бўлғондан кейин Зинаюф айтди: Худ мухтор бир хукумат қуришга ҳақли экансиз, деди. Ул куни оқшомга бир мажлис қурулди.

Алоқаликлар иштирок этди. Мажлисни қарорида Туркистоннинг муҳторияти таниладур, деб шартлари тузилди. Аммо иттифокномани имзоси Тошкандда бўладур. Қарордан кейин Зинаюф бекка қараб, сизни Тошкандда бўлишингиз лозим, деди.

Муҳаммадаминбек қабул, деди. Фақат ман бориб келғунча рафиқларингиз ила сиз Марғилонда бизни қароргоҳда раҳан (гаров) тариқила турасиз, деди. Бу таклиф Зинаюфга қабул бўлди.

Сўнгра бек эллик йигитни танлаб, ҳаммасини бир қиёфада ҳозирлади. Тошкент жўнаш арафасида кўрбошиларни Ўрда тагиға тўплади, ўзини Тошкандга жўнашини билдириди. Қайтиб келғунча русларга хужум қиласликларини, алар билан чиройлик алоқада бўлишларини, Москов вакилларини ҳаммасини ва раисини яхши соклаб туришларини тавсия қилди. Эртаси ёварлари мусташорлари билан Тошкандга жўнади. Муҳаммадаминбек Тошкандга борди. Мақоми ойидларила бўлғон мулоқотда иттифоқнома имзоланди. Бу орада Тошкандда мавжуд миллий мужодала раҳбарлари, зиёлилари билан кўришиб, фикрда мутобиқ қолдилар.

Муҳаммадаминбек Тошкандан саломат қайтиб келди. Рус марҳаслари Зинаюф бошлиқ Московга узатилди.

Муҳаммадаминбек Тошканд сафаридан қайтиб келиб, бир буйруқ чиқарди. Мазмуни: Марғилон ва атрофларидағи раиятлар Сим ва атрофидаги халойиклар ва бошқалар Искобилда катта бутхонани кенг майдонида гимназия мактабини ёнбошида тўплансин, деб бир кун тайин қилди. У кун у майдонга ҳамма тўпланди.

Муҳаммадаминбек дабдаба ила келиб, ҳозирлангон баланд мақомига чиқиб, сўзга бошлади. Сўзида Тошкандга бориб, русларни салоҳиятлик кишилари билан сўзлашиб, ораларида бир иттифоқнома тузилғонини ва у иттифоқномани мазмунини эшилтириш учун халқни бу жойга чақирғонлигини баён қилди. Сўнгра давом этди.

Эй биродарлар! Эй халойиклар! Билингларки, мулк Оллоҳнинг мулкидур. Истағонидан олур, хоҳлағонига берур. Мъълумларингиздурки, Никалай тахтидан тушди. Ўрниға инқилоб ҳукумати қурулди. Бу ҳукуматнинг миллатларга берғон салоҳияти ва ҳуқуқидан фойдаланиб, сиз, биз, ҳаммамиз қурол бошиға сорилдук. Ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқардук. Сиз раиятни ёрдами билан, нафақаси билан миллатпарвар зиёлиларимизни раҳбарлиги билан бизлар майдонга чиқдук. Парвардигоримизнинг лутфи ва инояти билан жиҳодимиз, жидолимизда муваффақ бўлдук. Оллоҳга шукр. Сизларга ташаккур. Эй миллат, Оллоҳ таоло ҳаммангиздан, ҳаммамиздан рози бўлсун. Омин.

Эй биродарлар! Бизлар мақдуримизни харжлаб, руслар билан кўб замонлар музокара қилдук. Бизни талабларимиз, даъволаримиз, тўқкан қонларимиз, берғон курбонларимизни оқибатида руслар ила орамизда бир иттифоқ қурулди. Иттифоқномани матнлари шулардур:

Туркистонда Ислом ҳукумати қуруладур. Уни идоравий шакли тубанда кечадур: Бугундан эътиборан миллий муҳторият даври бошланиб, ҳукумат ишлари руслар ва мусулмонлар ўртасида муштарақ идора қилинадур.

Мулкий, аскарий, молий, маориф, адлия, амният, саноат, зироат, тижорат ва шуларга ўхшагон давлат ишлари икки тарафни иштироки билан идора қилинодур. Руслар ила мусулмонлар орасида ҳар қандай ҳуқуқ мусоводур (тengdур). Олий мактаб (гимназия, семинария)ларга мусулмон талабалари қабул қилинадур. Айирмачилик йўқдур. Бу иттифоқнома имзо қилинғон тарихдан бошлаб, амалга ошадур. Муштарақ идора даврида мусулмонлар аскарий, фанний, тиббий, молий ва бошқа давлат идорасиға оид маориф каби ишларни комилан қўллариға олиб, мустакил идора қилишлари учун ўн йил муддат кўюлди. Иншооллоҳ бу марҳаладан ўтиб, том истиқлолимизни қўлимизга оламиз.

Силоҳларимиз ҳар қандай қуролларимиз ҳамиша бизда, ўз қўлимизда турадур. Хорижий ишларда руслар бизга ёрдамларини дариф тутмайдурлар.

Эй мусулмон биродарлар! Бизлар моддий, маънавий силоҳимизни қуввати нисбатда қўлимизга келтиргон ютуқ, (зафарларимиз) бугунлик бу қадар бўлди. Келажакда зиёда ҳуқуқларимизга эга бўлишимиз биз мусулмонларни, биз туркистонлик миллатчиларимизни иттифоқимиз ва иттиҳодимизга боғлиқдур. Тавфиқ Оллоҳ таолодандур.

Биродарлар! Шундок иттифоқ қилинди. Илоҳий оқибат баҳарбод, деб хитобат курсисидан тушар экан, ҳамма ҳозир бўлғонлар гуруллаб бир овоздан Худо хайрингни берсун бек, Худо оғатдан сақласун, Ўзи асрасун, Оллоҳ муродингни берсун, деб дуогўй ҳалқни овози кўкка улашган эди.

Бу тарихдан кейин Муҳаммадаминбекни фикри-зикри, хаёли фақат Туркистон ҳукумати бўлуб қолди. Истиқболда бўладурғон истиқлол ҳадафига йўл очиш бир он аввал Туркистонда қурулғон мухтор бир ҳукуматни давомиға пойдор бўлишиға маътуф бўлди. Бунинг учун ҳаммани яқдардил бўлишига ҳаммани шу нукта атрофида тўпланишга ғайрат лозим эканлигига қаноат ҳосил қилди. Бу йўлда фаолиятда бўлишга бел боғлади.

Аввалан, Марғilonдаги аскарларни истироҳатга буюрди. Эртасидан бошлаб, энг яқин мавқеда қўр тўкиб ётган қўрбошилардан Шерматбек ила Холхўжа эшонни қароргоҳига қараб, бир тўққиз йигит билан отланиб йўлға чиқди. Муҳаммадаминбек от тепасида, аммо хаёли миллий мафкура, миллий мужодалада мамкалатини хайрия фойдасига хизмат қилиш, ҳамма мужоҳидларни бир нуқтада тўпланиши, ҳалқни, қўрбошиларни иттифоқ бўлиши, юртни тўрт тарафида ором ва осойишни ҳукмфармо бўлиши, ҳамма мусулмонлар билиттифоқ русларни қаршисиға чиқиб, ҳамнаво бўлуб туруб, иймон қуввати ила, килич ва милтиқ қувватила озодликға ва ҳурриятлариға ноил бўлиши каби ширин хаёллар или Учқўрғонни устидан ўтиб бориб, буларни истиқболи учун ҳозирланғон уч чодирга меҳмон бўлдилар. (Сойқўчкор Чусайда)

Бу қийматлик меҳмонлар чодирда эканлар, Шерматбекни аввалдан ҳозирлаб қўйғон одамлари тарафиндан бу тўққиз кишини баъзиларини қайтардилар ва баъзиларини Муҳаммадаминбек ила бирликда тутуб, қўлларини боғлаб, отларига миндуруб, Шерматбек хўжайинга жўнатдилар.

Шерматбекни қароргоҳига боғланиб келтирилғон Муҳаммадаминбек билан Шерматбек кўришмади. Йигитлариға буюриб, Муҳаммадаминбекни эъдом эттириди. Оллоҳ раҳмат килсун. Омин.

Шерматбекни боҳонаси: Муҳаммадаминбек ҳамма қўрбошиларга сардор эди, бош эрди. Аммо йўлдан чиқди, озди. Тўртинчи бўлиб, ўруслар билан бирлашди. Буни жазоси эъдом эрди. Ўз аёғи билан тузокқа тушди, деб эълон қилди. Ва лекин қийматлик бир гавҳарни бир тош синдирғондек бўлди. Энг яровлик бир шахсиятни Шерматбекнинг амри билан Холхўжа эшон назоратида эъдом этилди.

Марғilonдан чиқғон қўрбошиларнинг машхурларидан бири Шерматбек, биродари Нурматбек ва бошқа яровлик йигитлари билан шуҳрати чиқди. Бу мужоҳидлар шаҳар ташқарисига чиқғон русларни сафосини берар эди. Рус аскарларини келадурғон йўллариға пистирма қўюб, зовурларға тушуб ёшинуб, русларни тутдек тўкуб, кундан кун қувват касб этгон ғайратлик мужоҳидлардур.

Шематбек йигитлари билан Марғilon ила Қабо орасидаги темирийўлни борҳо бузуб, ўтадурғон поездаги силоҳ ва жуббахонани ғанимат олур, аскарларини асир олиб, русларни додини берардилар.

Муҳаммадаминбекни Искобилға қилғон ҳужумларида баробар бўлдилар. Ҳаммалари иттифоқлашиб, иш бирлиги қилдилар. Кейинги вақтларда нимадандур Муҳаммадаминбек руслар билан сулҳ музокарасига давом этгон чоғларда Шерматбек ўз гурухлари билан Муҳаммадаминбекни тутгон йўл-йўриғлариға мухолиф чиқди. Оралари бузулғондек бўлди. Нихоят фурсатини топиб, Муҳаммадаминбекни эъдом эттириди.

Шерматбекни бу журъати таъбир жоиз эса ҳазрат Али р.а. билан хаворижларни ораларида воқе бўлғон ҳодисага ўхшайди. Хаворижлар авваллари ҳазрат Али р.а.га байъат қилдилар, итоат қилдилар, ҳамма фармонларини бош қайтармай амалга ошириб, жону дилдан хизматда бўлдилар. Факат Соффайн муҳорабасидан кейин ҳазрат Али р.а.га бағоват қилиб, ҳазрат Али р.а.ни урдусидан хориж бўлдилар. Ҳазрат Алини ҳақорат қилдилар. Ҳатто коғир бўлди, дедилар. Ва баъзилари ҳазрат Алини ўлдирамиз, деб даҳандарозликда бўлдилар. Ўшандоқ адабсизлик қилғон хаворижларни тутуб, ҳазрат Алига келтирдилар. Ҳазрат Али р.а. бу гаплар қуруқ сўздур, деб қўюб юбордилар. Беадаблар хижолат бўлдилар. Шунга ўхшаб, Шерматбек хуруж қилиб чикғонда Муҳаммадаминбекға ёрдамчи бўлди. Симга бўлғон ҳужумларда мусоид бўлди. Давомли суратда мутеъ бўлди. Ҳамиша ҳамоҳанг бўлиб келди. Факат Муҳаммадаминбек руслар билан иттифоқ бўлишга киришғондан кейин Шерматбек ўзига қарашлик йигитлари билан Муҳаммадаминбекдан ажраб, хориж бўлиб кетди. Марғилонда воқе бўлғон кўрукға ҳам кўшилмади. Шерматбекни ушбу рўли дўнини терс кийғонлиғига очиқ бир аломат эрди. Шу холда Муҳаммадаминбекни тўқиз ўйгити билан Шерматбекни чодириға бориши бекни марказига ёқиши мас бир ҳаракат бўлди. Уламодан икки олимга икки гапдон кишини кўшиб, тўрт кишини элчи қилиб юбориб, Шерматбекни томирини тутиб, мавқифни билишга монеъ йўқ эрди. Тўғридан тўғри рақиб, муҳолифларини чодирига тўқиз киши илиа бориб, ем бўлишида бир маъно йўқ эди. Мавзу ҳақинда аввалан элчилар воситасила бир икки музокара бўлмағони хато бўлди. Ажал тортгон экан-да.

Зотан бир қавмни иқтисодий вазияти ночор бўлса, ҳарбий қуввати ва тоқати заифлашса, у қавмда миллат севгиси, ватан муҳаббати, ҳуррият севгилари сустланиб қоладур. Замоннинг ўзгарилиши ва ҳалқни нафрати бир тарафдан, русларни тазиики бир тарафдан бўлуб, Шерматбек заифлашди. Кўзиға дунё тор кўрунди. Орқадоши Холхўжа эшон Кошғар тарафиға қочди. Ватанни кенг туфроғларига Шерматбек ва укаси Нурматбеклар сиғмадилар. Сўнг вақтларда чор-ночор Афғонистонга сиғиндилар.

Шерматбек узун муддат Афғонистонда мужовир ўлароқ қолди. Афғон давлатини дастурхонидан доначин бўлди. Сўнг замонларда Одонага кўчди. Ўрада қолди. Оллоҳ таоло раҳмат айласун. Омин.

Бу тарихларда руслар мулојим сиёсатга бошлади. Туркистонни ҳар кўшасида сулҳ сиёсатини қўлладилар. Уламоларни қўнглини олди. Аларни воситасила оҳиста-оҳиста кўрбошилар илиа танҳо-танҳо сулҳ музокаралари бошланди. Нима сабабдан ва қайси ният билан бўлсун, уламолардан баъзилари мужоҳидларни ҳукумат илиа ярашиб, иттифоқ бўлишига тарафдор бўлдилар.

Баъзи кўрбошилар уламони сўзиға ишонди. Руслар илиа ярашиб, шаҳарга кирдилар. Бир нав ҳукуматни маъмури сифати билан шаҳар ичидаги жойигир бўлдилар. Руслар бўлса аргамчини узун ташлаб, буларни қизил жаннатга солиб, намуна қилиб, яхши боқди-да, қолғон бошқаларига тўр ташлади. Болшевиклар кўруниши ширин, ичи заҳарлик низомларини амалга оширдилар. Сулҳ сиёсатини давом эттиридилар-да, тўртингчиларни мунаввар табақалиридан мужоҳидларга элчи қилиб юборди. Аларни тиллари билан кўрбошиларни сулҳга чақирди. Ташвиқотда бўлдилар. Саҳроларда, кишлоқ совуқ қиши кечаларида қоч ўрус келди, қоч ўрус келди илиа оромсиз, бесаранжом юрғондан кўра шаҳар ҳаёти маданий ҳаётда, саодатда, айш ва ишратда яшагон яхши эмасму, як нафас ҳузури жон давлати Сулаймон, дегонлар сизларга нима бўлди, мана фалоний қўрбоши ярашиб кирди, масъуд бўлди, мамнун юрубдур, деб тарғибда давом этдилар. Бундек ташвиқ, тарғибларга ишониб, мужоҳидлардан қизил домга илинганлар кўб бўлди. Ярашгонларни хейли муддат роҳат ишратлари таъмин этилди. Силоҳлари ўзида ҳар шайни мўл-кўл қилди. Ҳатто баъзиларини кўнглини тўлдириб, қишлоқдаги қўрбошиларга ҳужумга чиқариб, мусулмонларни бир-бириға солдирди. Бундек қардош муҳорабасидан руслар фойдаланди. Ҳар ерни ўз қўппаги билан овлади. Уламоларни сўзлари, тўртингчиларни ташвиқотлари ўруsnинг қизил жаннатни очиб қўйғони қўрбошилардан баъзиларини қизиқтириди-да, шаҳарга кириб, ҳукумат илиа ярашдилар. Алардан

баъзиларини сийрасила ўз фаслида зикр қилишни фойдалик кўрулди. Руслар сулҳ билан қўлға келмағонларини силоҳ қуввати билан қўлға келтирилар. Татарский баталён олтинчи истерелковая пўлка исмида тотар қардошларимизни келтириб, аларни қўли билан қишлоқ бақишлоқ мужоҳидларни ушлаб, руслар муродини хосил қилишга бошлади.

Зотан Туркистонлилардан омад қайтди. Бир тарафдан ҳукумат зўр келди. Қўрбошилар ҳукумат ила чор-ночор яраша бошладилар. Ҳукумат ярашгонларни баъзилариға рутба берди. Баъзиларига маош тайин қилди. Қонуний қилиб уч йилга қадар тахсисот боғланди. Ҳар ким ўз билғон тирикчилигини қилиб, майшатида давом этадур, деб эълон қилди. Дехқон дехқончиликни, косиб косибчилигини бемалол қилаверсун, деди. Шунчаки ҳафтада бир марра ГПУга ҳозирлик бериб туришлари лозимдур, деди. Ҳар ойни охирида ярашгон қўрбошилар ойликларини олиб турдилар. Ичи қалампирлик таши асал билан ўғрилган янги низом натижасида тоғдаги, боғдаги қўрбошилар, мужоҳидлар ярашиб, шаҳарга кира бошладилар.

Уч, тўрт ойгача ойликларини вактида олиб турдилар. Бир кун ойликларини олар экан, Фарғона бўйинча қирқ тўрт қўрбоши жой-жойларида бир соатда тутулуб қомалдилар. Ҳар бирлари ўз шаҳарларида масалан, хўқандликни Хўқандда, Тороқчиликда катта бир залда маҳкамалари давом этди. Ҳаммалари эъдомга хукм қилинди. Руслар Эргаш қўрбошини норасида ўғлини ҳам чаённинг боласи чаён, деб уни ҳам эъдомга хукм қилди. Аммо талabalар тарафидан кўб ражо ила ҳукумат афв қилди.

Фарғонанинг бошқа шаҳарлари ҳам шунга қиёс қилинадур. Ярашган қўрбошилар жумласидан:

Машхурлари Раҳмонқул қўрбошини руслар иттифокга даъват этди. Воситалар қўйди. Хўқанд ижроқўм раиси Аҳмадхонўф бу ишга қадам қўйди. Аввалан, собиқ мингбоши бўлиб, кейинги вақтларда ўз уйинда бекор ётган Султонмурод мингбошини чақириб, Аҳмадхонўф тарафидан таълимотлар берилди. Мингбошини ўғлини Бодгон мавқега соқчилар идорасиға бошлиқ ўлароқ тайинланди. Бу муносабат ила мингбоши ҳам Бодгонга бориб, Хўқанд келиб, баъзи вақтларда Бодгонда қолиб, у жойда Раҳмонқул қўрбоши билан гоҳо маҳфий, гоҳо ошкор кўришиб, ҳар ҳолда уни кондирди. Хулоса, руслар ила яраштириди. Раҳмонқул руслар ила ярашиб, истағон жойинда иқомат этди. Бир қанча кун қизил жаннатда айш-ишрат қилди. Вактини топиб туриб, руслар бир кечада Раҳмонқулни эъдом этди. Раҳмонқулни ўғли Худойқулни ижроия қўмитаси Аҳмадхонўфни воситасида кичклигини назарда тутуб, ани эъдом ҳукми табдил бўлди. Аҳмадхонўфни ёрдами ила бу бола мактабга ерлашди. Ҳарбий мактабни битириб чиқди. Худойқул саналарча ўқуб, мактабидан зобит офицер чиқди. Уни фўрмасила силоҳлик темир йўлда воғўнда бирила кўрушди. Суҳбат асносида иншооллоҳ отамни интиқомини оламан, хунга хун дегон тарихий жумласи машҳурдур. Тарихда қолғондур.

Хўқанддан энг аввал чиқғон қўрбошилардан бири Эргаш қўрбошидур. Бир қўли синиқ бўлса ҳам ғайрати тўрт қўллик кишининг ишини қилур эди. Ҳамзахон дегон ёрдамчи қўрбошилар ҳам бор эрди. Хўқанддан аввал бош кўтариб, номи чиқғон ушбу мужоҳиддур. Шуҳрати Катта Эргашдур. Муни қароргоҳи Хўқандга тобе Бачқир дегон мавқеда бўлди. Эргаш қўрбошини тутгани ҳар қачон ўруслар Бачқирга чиқса, ўқга тутуб, ҳар тарафдан уруб, отиб, қизилларни шошириб, уларни ўлдириб, асири олиб, ўлжа қилиб, қолганларини Хўқандга қувлаб, ҳайдар эрди.

Бир вақтларда шаҳарни ичи бетинч, беором бўлди. Ҳар тарафдан қароқчилар, ўғрилар тўрт-беш киши бўлиб, бир икки силоҳни ўқлик, ўқсиз қўлға келтириб, Хўқандни шаҳар ичиға кечалари ҳужум қилиб, бир-икки уйни талаб булав, шаҳар халқини бесаранжом қилиб, ҳукуматни беором қиласурғон бўлдилар.

Бу даврни иш бошидагилари Шўрайи Ислом жамияти эди. Бу жамиятни аъзолари Катта Эргашни Бачқирдан Хўқанд эски шаҳарга олиб келдилар. Амирулмуслимин, деб лақаб бердилар. Амирулмуслиминлик лақаби катта шуҳрат бўлди. Ҳар қандай ўғрилар, қароқчилар қўрқиб, ўғрилик даврига хотима берилди. Катта Эргашни бу ҳақда кўрсатгон ғайрати, ҳиммати тарихда зикри шоён воқеалардан бўлди. Чунки ҳар кун ярим кечада

халқни дод-дод-войдод, деб бакиргон овозлари, фарёдлари тұхтади. Миллат осудаҳол, фориғбол бўлиб, ўз уйинда ухлайдурғон бўлди.

ФАРГОНА ТАЛАБАЛАРИ АФГОНИСТОНДА

Мухторият хукумати давринда Шермат кўрбоши бошда ўлароқ, Фарғона шаҳарларида кўрбошилар назоратида талаба тўпланди. Андижондан ўн, Наманғондан ўн, Хўқанддан, Конибодомдан, Мирободдан ўн-ўндан жами саксон 80 адад закий ўспириналардан тўпланиб, Афғонистонга ҳарбий таълим кўриш учун жўнатилди.

Саксон талаба Бухоро устидан Кўлоб йўлларила Афғонистонга саломат келдилар. Хонободга келиб, Афғон хукуматига совға-саломларини ўзларини таслим қилдилар. Хонободда мавжуд Афғонистон вазири ҳарбий Муҳаммад Нодирхоннинг фармони ила саксон талабани ҳар бир хусусида таъмин этадурғон муносиб бир иморат тайин талабаларга ҳарбий таълимда бўладурғон кифтон ва мутасаддийлар тайин қилинди. Талабанинг йигирмаси лузумлик вазифаларга тақсим қилиниб, олтмиш талаба факат ҳарбий таълимга тахсисланди. Ихлос билан бўлғон таълим ва тарбия олти ой мунтазам давом этди. Даср прўғроми битди. Кифтонни эҳтимоми ила талабалар имтиҳонга ҳозирлик кўрдилар. У тарафи Бўмбай, Караби, Пешовардан, Кобилдаги Эрон ва Туркия сафоратидан намояндалар (мандублар) Қандахордан ҳам намояндалар келди. Тақрибан уч минг (3000) аскар иштирок этди. Тантанали, дабдабали намойиш ила талабадан имтиҳон олинди. Ниҳоят олтмиш талабани имтиҳони тамомланди.

Талабаларнинг энг кичиги андижонлик Рустам эшонни ўғли Эшонча дегон бир талабани маҳсус ўлароқ вазир биззот хузуриға чақиртириб, айруча имтиҳон олди. Кичик толиб ҳам энг моҳирона бир тарзда ҳаммани ҳайрон бўладурғон бир усулда имтиҳондан чиқди. Вазири ҳарб Нодиршоҳ пешонасидан бир бўса этди. Маҳсус мукофот берди. Билмуносаба вазири ҳарб Нодиршоҳ миллатга қараб хитоб қилди:

Эй миллатим, эй биродарларим, аскарларим, кўрдинглар, Фарғонадан келғон шу олтмиш (60) талабани олти ой таъли кўрдилар. Аскарий таълимни аъло даражада камоли ила бажардилар. Сизлардан бир икки йилдан бери таълим кўргонларингиз бор. Шуларча эмассизлар. Сиза ҳазорон таассуф эдар. Фарғона талабаларини табрик этаман, деди. Имтиҳон маросими тугади. Ҳамма тарқади.

Талабалар уч, беш кунлик истироҳат ичинда ҳаммалари иттифоқ ила аълоҳазрат Омонуллоҳон Кобилга ариза йўлладилар. Мазмуни: Аввалан, изҳори ташаккур, умр, давлатларини зиёдаёдига дуо. Сўнгра бизларни ўн-ўнтадан Оврупо давлатларига тақсимлаб, таълимни такмили учун фармон олийларини судурини ражодан иборатдур. Ҳеч ўлмаса, ярмини Туркияга юборилишини умид қилиб, ниёз қилиб ёзилмишдур.

Талабани Чилвар (Хонобод)да берғон имтиҳонларидан димоғзада бўлғон Кобилдаги советлар сафирини диплўмасий ўюнларини таъсиридан ношев талабани талаблари амалга ошмади. Хейли муддатдан кейин аълоҳазрат Омонуллоҳондан мосоаллоҳ таълимларингизи яхшилаб, тамомладингиз, бу қадари кофий, шамдилек юртга қайтуб, ватандаги юртдошларингизга ўргангон таълимларингиздан, машқларингиздан ўргатинглар, ватан хизмати шунда такмил бўлур, деб Кобилдан фармоншоҳи келди. Ҳаммалари йўл жабдуқларини ҳозирлаб, ватан ишқида йўлға чиқдилар, жўнадилар. Раҳбарлари Маллабойни бошлиғида олтмиш талаба ватан шавқи ила ватан тупроғи Кўлоб шаҳриға қадам босдилар. Ул шаҳардаги муҳоҳид Фузайл маҳдумни зиёрат қилдилар. Нурматбек ҳам Фузайл маҳдумга меҳмон экан. Ҳаммалари бир-бирларила кўришиб, дийдориға тўюшиб, саккиз ойдан бери чеккан жудолик ҳасратини чиқардилар. Ҳар ким ўз шаҳри, ўз қишлоғига қайтмоқчи бўлдилар. Нурматбек талабаларни бир ҳафтағача сабр қилишга буюрди. Бир ҳафтадан кейин кўрбоши Шерматбек келди. Ҳаммалари хурсанд бўлишдилар.

Шерматбекни баёнича рус қувватлари жуда зиёда бўлди. Бизлар хорижға чиқишига мажбур бўлдук. Ҳадафимиз Афғонистондур. Сизлар ҳам биз билан баробар

ҳамсафардурсизлар. Агар ватанга борсаларингиз, ё ўлум, ё абадий турмада қолиб, азиз умрларингиз барбод бўладур. Афғонистон бўлса Ислом давлатидур. У туфроғда ҳам Исломга хизмат қилурмиз. Келинглар, болалар, Афғонистон ҳаммамизни ҳадафимиз бўлсун. Иншооллоҳ оқибат баҳайр бўлур, деди.

Талабалар икки иморатга жойлаштирилғон эрди. Бир кечаси бир иморат бўшаб қолибдур. На ҳай вор, на ҳайдар вор. Гап нима? Гап шулки, кўбдан бери ватан ҳасрати ота-она ҳасрати, қариндош-уруғ түққанлардан узоқ диёрда ўкудук, таълим кўрдук. Эмди ватан тупроғидамиз. Ўурбатга такрор чиқишига тоқатимиз йўқ. Пешонага битгонини кўрамиз, деб ўттиз талаба иттифоқлашиб, бир кечада Кўлобдан чиқиб кетибдурлар. Шерматбекни (300) аскари ила қолғон талабалар баробар қайтиб, Афғонистонга сиёсий миллатчи ўлароқ қадамниҳод бўлдилар.

Худудда силоҳлари топширилди. Фақат Шерматбекни бир агад мавзер тўўпончаси эҳтироман ўзида қолди. Ҳаммалари Бадахшонда бир қоч муддат туриб, ҳар кимни ўз касби корига ўзини билғон хунари ила умргузор бўлишиға қўюб, ўн нафар энг яқин йигитларила, котибларила Шерматбек Кобилга жўнади. (Мазкур талабалардан бири хайрободлик уста Эгамберди. Алҳол Тоифда. Масжид ёнида Ҳирожи қадимда дўкони бор)

ҚЎШНИ ДАВЛАТЛАР

Туркистон мужоҳидлари миллий мужодала қаҳрамонлари истиқлоллари учун жон олиб, жон бериб, ё ҳаёт, ё мамот, деб ўт ичида, қон ичида сузуб, ё зафар, ё ўлум, деб юргон нозик вақтларида ўшал замондаги дунё вазиятидан ва ҳам қўшни давлатларни дохилий, хорижий мавқифларидан, руслар ила инлизларни ўйнағон рўлларидан муҳтарам ўқувчиларни-да огоҳ бўлишларини мақомга муносиб ва фойдалик кўрулди.

Айни замонда эрдики, машхур Анвар пошшонинг биродари Нури пошшо қўмондасида Кафказга ёрдам келди. Бу тарафдан Эрон тариқила инглизлар келиб, Бокуни ишғол этдилар. Кафказ миллий мужодала қувватларила бу қувватлар бирлашди. Бу қувватлар қаршисида рус заиф бўлди. Оҳиста-оҳиста Масков тарафиға чекилишға мажбур бўлдилар. Фурсатдан истифода қилиб, Кафказдаги куртулиш учун курашувчи миллатлар истиқлолларини эълон этдилар. Чунончи, Шимолий Кафказ 1918 йили 11чи жавзода истиқлолини эълон этди. Гуржистон айни сана 26чи жавзода, Озарбайжон айни сана 28 жавзода истиқлолларини эълон этдилар. Бу янги давлатларни истиқлоллари Туркия тарафидан танилди. Бошқа давлатларни эътирофи учун ғайрат қилди.

Бир муддат ўтгондан кейин руслар ўзларини тўплаб, қувватларини жамлаб, қайта бошдан Шимолий Кафказга ҳужум қилди. Икки тараф бир-бирлариға киришди. Уруш майдони кизишди. Шул дарражадаки, гўё бу кун марҳум имом Шомил дунёга иккичи мартаба келгон бўлди. Руслар ила Шимолий кафказлилар орасида муҳораба шиддат ила давом этди. Марҳум имом Шомилни тарихи муҳорабаларини хотирлатғудек қатл ва қитол миллатда бир хаяжон кўзга кўрунди.

Бу муҳорабада миллий мужодала ҳаракатида Шимолий Кафказ мужоҳидларини бошига марҳум имом Шомилни набираси Баҳодир Саидбек кечгон эрди. Қаҳрамонлар гоҳ шаҳарда, боғда, гоҳ атрофда тоғда бўлиб, русларни сафосини берур эрди. Мужоҳидлар гоҳ мағлуб, гоҳ ғолиб бўлуб, хейли муддат русларни муқобилида событқадам ўлароқ давом этдилар.

Аммо рус қувватлари аввалан, Озарбайжонга, сўнгра Гуржистонга, андин кейин Арманистонга босиб кирдилар. Рус аскарлари ҳар тарафни ишғол этди. Бу ҳангомда Шимолий Кафказ мужоҳидлари қароргоҳларини тоғлик минтақаларига куруб, баъзи вақтда ҳужум ила, баъзан мудофаа шаклида ҳарбни давом эттирдилар. Мужоҳидлар бошлиқ Саидбек эса йигитларига пешжанг ўлароқ от ўйнатиб, аскарларига раҳнамолик ила мужодала ишларидаги фаолияти бардавом эрди. Айни замонда Туркистоннинг Шарқий Бухоро қисмида Анвар пошшо русларга қарши ҳарб майдонида қўрбошиларга қўмонда бериб, от тосқоғлаб юргон вақти эди. Тафсилоти ўз фаслида ёзилса керак.

Шимолий Кафказ мужоҳидларини руслара қарши ҳарбий бир муддат тоғлиқ майдонларида давом этса-да, русларни буюк қувватларила қилғон умумий бир таъризи натижасида Шимолий Кафказ ҳам русларни ишғолига маъруз қолди. Мужоҳидлардан аксарият дохилда қолди. Ва баъзилари хорижга чекилдилар.

Кўмондон Саид Шомилбек ҳам бундан сўнгра қиласурғон фаолиятини хорижда қилиш нияти или Кафказдан айрилди. Туркияда, Пўлшада қаламий жиҳод ила умргузор бўлди. Руслар тарафиндан мужоҳид Саидбекни иодасини талаб қилиб, турклара нўта топширди эса-да, Москов Онқара пактида бўйла бир шай ўлмадигиндан русларни талаблари ақим қолди. Сўнг замонларда катта додаси Имом Шомил мадфун бўлғон Мадинаи мунаффарада иқомат таҳини тузди. Комунизмни ва коммунистларни заволини таманносила қадарни ҳасан натижасини кутиб турмоқда. Устод Саид Шомилбек бугун Маккаи мукаррамадаги робитатул-олам ал-исломийда мажлис сонийсида аъзо, асир миллатларга мумассил ўлароқ вазифалидур. Бундан қийматлик мужоҳидларимизга жаноб Ҳақдан давомли сиҳҳат ва оғият тилар ва ғоя амонина ноил бўлишини ниёз этармиз.

У ЗАМОНДАГИ АФГОНИСТОННИНГ ДОХИЛИЙ ВА ХОРИЖИЙ ВАЗИЯТИ

1919чи йили 20чи хут (феврал)да Афғонистонни подшоҳи амир Ҳабибуллоҳон Жалолободда бир суиқасдга қурбон бўлди. Халафи амир Насруллоҳонни подшолиғи жуда қисқа замонда тамом бўлди. Андан сўнгра Афғонистонни пойтахтига Омонуллоҳон таҳтнишин бўлди. Бу маҳбубул-кулуб Омонуллоҳонни замонида 1919да Афғонистон истиқлонига эга бўлди. Икки ёнидаги икки дев давлатлар истиқлонини эътироф этди. Руслар аввал ваҳлада таниғони учун усулан рус сафири Кобилда шайхус-суфаро бўлиб танилди.

Ўз замонида Афғонистон руслардан дўстликларини давоми учун Марв шаҳрини ва Кўшк шаҳрини талаб қилди. Русия бермади. Руслар эса Афғонистондан Кобилдаги мултажий Ҳиндистон ихтилолчиларини сарбаст ҳаракатлариға ва ҳам аларни русларни ҳимоясида бўлишларига мувофақат истади. Ва лекин Омонуллоҳон қабул қилмади.

Сўнгра Афғонистонни хорижия нозири Маҳмуд Тарзий Ҳиндистонга борди. Инглизлар билан сиёсий музокарада бўлинди. Натижада инглизлар билан Афғонистон орасида бир онглашма вужудга чиқмади, деб қайтди. Бундан кейин инглизлар Афғонистонга бир пешнаҳод тақдим этдилар. Бу нўталаринда айни замонда инглизлар Ҳиротга лашкар келтириб, русларни Кўшқдаги ҳарбий истеъодидига билмуқобала исботи вужуд қилиб (кора кўрсатиб) туришини зарур эконлигини билдирилғон эди.

Бу лойиҳани Омонуллоҳон қабул қилмади. Ва лекин рад жавоби ҳам заиф бўлди.

У кунларда Ашхободдаги инглиз диплўматлари Бухорони амири Саид Олимхонга шундоқ таклифда бўлиндилар, яъни, Олимхон Хивани заими Жунайдхон ила муттағиқ бўлуб, руслар ила муҳорабага киришадур. Аммо ҳар шайдан аввал Калисӯф⁸⁶ ила юзаки бир иттифоқ тузадур. Инглизларни бу таклифлари Олимхон тарафидан рад қилинди.

Бир муддат ўтгондан кейин замон ижобий Саид Олимхон Машҳадга бир ҳайъат юбориб, у жойдаги инглизларни Туркистон ила алоқадор бўлғон давлат кишилари билан кўришди. Ҳайъат аъзоларини инглизлар билан бўлғон муфоҳамалари асносида руслар тарафидан Бухорога бир ҳужум воқе бўлғон тақдирда инглизларнинг Бухорога ёрдамини сўраб, ўшандоғ вақтда Ангилтарранинг мавқифининг истиғҳом этилди. Бундоқ ҳодисалар вуқунда инглизлар Бухорони сақланиши учун ҳар турлик моддий, маънавий ёрдамда бўлажақларини билдирилар. Тўп, милтиқ, жуббахона, ҳатто танки, тайёра ҳам берамиз, дедилар. Бу сўзларини таъииди учун Бухоро аҳлияти ила бирликда бир қанча инглиз зобитлари Бухорога Саид Олимхонни ҳузурига келдилар. Ёрдам кайфиятини сароҳатан таъкид этдилар. Сўнгра инглизлар сўзида турмадилар. У режалар ҳаммаси оғиздан қофозга кўчган бўлса ҳам, ақим қолди. Бунга сабаб 1921 йили 16чи йили ҳамалда қилинғон Русия – Ангилтарра муюҳадаси бўлди. Бу муюҳадани имзоланиши билан бошқа планлар,

⁸⁶ Калисӯф – советларни Тошканддаги бош комисаридур. (Фавқулодда мумассили)дур.

ёрдамлар сувга тушди. Лўндўнда имзолангон бу тижоратий муюҳаданинг исми тасвия маъносида COMPROMISE муюҳадасидур.

ТУРКИЯ САЛТАНАТИ ВА УНИНГ ОҚИБАТИ

Биринчи жаҳон ҳарбидан Туркия мағлуб чиқди. Ғолиб давлатлар тарафиндан Истанбулни ишғол арафасида иттиҳод ва тараққийни бонилари ва руқнларидан Анвар подшо, Талъат подшо, Жамол подшолар 2 қавс 1918да Олмон ғаввосасила Истанбулдан сузуб, Одессадан чиқдилар. Талъата подшо Олмонияға жўнади. Анвар подшо ила Жамол подшо икковлари Московга бордилар. Москов ҳукумати тарафиндан подшолара лойик иззат-хурмат билан истиқбол қилиб, подшоларни иқомати ва шоҳона ҳаёт кечиришлари учун муносиб бир қаср (иморат) тайин килинди.

Анвар пошшо, Жамол пошшолар бир тараф, дигар тарафдан Ленин, Сталин, Чечерин, Қораҳонлар иштирокила сиёсий музокаралар бошланди. Московда муносиб бир ҳавода музокара давом этди. Музокараларда асос ўлароқ, капиталистлар алайҳинда чолишмоқ эътилоф давлатларнинг Туркиядан чиқариб, гўё янги бир Туркия ҳукумати қурмоқ учун Анвар пошшо ила руслар билиттифоқ қарорга келдилар. Бу орада пошшоларни Туркистонга бориб, Туркистон миллий мужодала ҳаракатларини тўхтатиб, Москов – Туркистон орасида сулҳ ақд этиб, туркистонлиларни истиқлол даъволарини пошшолар воситасида, буларни нуфузи билан бартараф қилиш фикрлари баҳс мавзуи бўлур эрди.

Капиталистлар алайҳинда бўлғон баҳслар ичинда аввалан, Ангилтэрронинг шохини синдириш учун Ҳиндистонда бир кўзғолон чиқариш прўжаси бор эрди. Буни амалга оширилиши учун Афғонистонни мувофақати керак эрди. Шул сабаблик Жамол пошшо вазифа олароқ, 1920да йўлга чиқди. Афғонистонга келди. Жамол пошшо Кобилда бир муддат қолди. Московда билиттифоқ кўрилган лойиҳага Омонуллохон мувофақат этди. Билмуқобала Омонуллохон тарафидан бўлғон талабнома ва пешнаҳодлар ила Жамол пошшо қайтиб Московга келди. Москов қарорига Омонуллохонни мувофақатини ва хам Афғонистонни таклифларини русларга тақдим этди.

Жамол пошшо зариасила 1921да Московдан ёрдам ўлароқ, Афғонистонни талаблари:	
14000 дона инглизий пиёда милтиқ, 2000 дона суворий филинитаси	
24 дона 75м.м. сахро тўпи	12 дона 75м.м. тоғ тўпи
12 дона 150м.м. тоғ убус тўплари	28 дона ўқ сочар (митролиуз – пулимўт)
20000 сондук пиёда ўқ	48000 отим тўп ўқ (мармий)
10000 қўл бўймаси	

Буларга қўшимча истехком олатлари, адавот, ашё ва аскарий тажҳизот

Хусусий мақсадлар учун ишлатишга:	
20000 сондук инглиз пашк (ўқ)	50000 дона тўппонча
5000 дона қўл бўймаси	

Мундан сўнгра Жамол пошшо руслар билан тез-тез кўришди. Прўжа тўрисида икки тараф мутобиқ қолғонларидан кейин Московда Жамол пошшо тарафидан Кобилдаги аълоҳазрат Омонуллохонга олти сахифалик бир мактуб жўнатилди. У майда хат билан ёзилғон тарихий мактубни охирги сатрларидан намуна ўлароқ, уч, тўрт сатрлари бу мақомга дарж қилинди:

Ташаббусотимда мувофиқ ўлдиқча сиҳҳатим касби қувват эдиор. Ҳалла муваффақият комила ила Кобила авдат ва хокипойи Ҳумоюн шахриёриларина арзи убудият эдажагим кунлари тасаввур этдукча қувваи ташаббусиям бир қот даҳо оритур. Боқий зот шоҳоналарингизак муборак алларгизи камол таъзим ва иштиёқ ила ўпарак ҳифзи самадония омонат айларам, шавкат маоб афандимиз.

МАСКОВНИ ЎЮНИ

Анвар пошшо Жамол пошшолар билан русларни ораларида бўлғон Масковдаги қарордан сўнгра Жамол пошшо Омонуллохонни ризосини ва мувофақатини олгони Кобилга жўнаш арафасида Жамол пошшо Русия хорижия нозири Гёргий Василевич Чечерин ила кўришиди. Сухбатларида бўлғон мухим масалалардан бири шул Кобил сафари муносабати ила Жамол пошшо йўли узра Туркистонда ҳам бўлинадур. Мужоҳидлар, зиёлилар, миллатчилар ила кўришадур. Тошкандлилар, жасур фаргоналиклар, бухоро ва хеваликлар ила русларни ораларини ислоҳ қиласур. Икки тарафни ризосила ва мувофақатила бўладурғон бир иттифокга ташабbus этадур. Хуросай калом, туркистонликларни ҳақли даъволари бўлғон ҳуррият ва истиқлолларини таъминланиши қарорлашдирилди. Бу ҳақда Чечерин кўб ва жиддий ваъдалар берди.

Жамол пошшо Кобилга бориша, келишда йўли узра Тошкандга тушди. Миллий мужодала раислари ила тамосада бўлинди. Аларни қаноатландирди. Таъмин этди. Масковга қайтгандан кейин ваъда қилинғон мухим мавзу бўлғон Туркистоннинг куртулиш даъвоси ҳақинда Чечерин ила кўришиди. Очик сўзлашди. Туркистонликларни қаноатландириб келғонлигини, эмди ваъдасига вафо қилиш вақти келғонлигини ифода этди.

Аммо Чечерин сўзида турмади. Ваъдасига хилоф қилди. Фурсати келғонда яҳудларни, тотарларни ва бошқа кучларни ҳар хил баҳоналар билан Туркистонга кўчирди. Жўнатилғон татарская истрековая пўлка татарский баталёнлар шу жумладандур.

ИНГЛИЗ СИЁСАТИ

Бу ҳангомларда инглизларни ягона ҳадафи Ҳиндистонни сақлаб қолиш, Ҳиндистонда чиқадурғон ҳар қандай ихтиолол ва инқиlobни олдини олиш эди. Уни учун Омонуллохонни ҳамиша қўлға олиш, уни хилофат мақомига кўтаруб, Ислом ҳомийси килуб, ани соясида Бухоро, Фарғона ва бошқа мухоҳидларни ва миллатчиларни тўплаб, аларни нуфузила Ҳиндистон ихтиолларини ва инқиlobларини Ҳиндистон худудидан чиқаруб ташлаш эрди. Хуроса, Ваҳидиддинни Туркияда ўйнатгонига ўхшаш Афғонистонда Омонуллохонни ишга солуб, инглизлар ўз муродига етмоқчи эрди. Инглизлар бу ғоялариға етмоқ учун бир муқаддима ўлароқ, Кобилдаги сафири воситасила Омонуллохонга бир пешнаҳод тақдим этди.

1. 20000 йигирма минг кишилик бир ўрду ҳозирлайдур. Аслаҳа, жуббахона ва бошқа ҳарбга керакли нарсаларни комилан инглизлар ўз ҳисобидан такмил этадур.
2. Афғон темир йўлини иншо қиласур.
3. Афғонларни умумий ҳарбга кирмаслиғи учун собиқан ваъда қилинғон олтмиш милён рупияни 60 000 000 рупияни инглизлар Афғонистонга таслим берадур.

Буни муқобилинда Афғонистон Ҳиндистондаги инглиз идорасига мухолиф ҳаракатда бўлинмайдур. Большевикларга қарши муштарак бир жабҳа қуруладур.

Бу пешнаҳод Афғон давлат кишиларини хейли андишага солди. Нихоят Жамол пошшо бошда ўлароқ, Кобилдаги Русия сафири SWRITS Афғон урду бош қўмондони Сапасолор амният умум мудири ва ғайруҳулари аълоҳазрат Омонуллохонни раёсатида бўлғон бир мажлисда инглизларни пешнаҳодлари рад қилинди.

РУСЛАРНИНГ СИЁСАТИ

У даврдаги Масков доҳийларининг кўрушларича Омонуллохон бўлса иттиҳоди исломчидур, мақсади Туркистон, Бухоро ва Балучистонни илҳоқила бир императўриқ

⁸⁷ Аъло Фуод пошшо. Масков хотиралари. 1955м.

курмоқчи. Аввалан, ўз истиқолини пойдор қилиб, инглизга эътироф этдириб, сўнгра Русия ила яхши дўстлик алоқасини тузмоқчи. Сўнгра Туркистонда ўз маъмурларини ўринлашдириб, ижобинда чатталар ҳозирлаб, харакатга бошламоқчи. Бу ғоялариға ноил бўлиши учун инглизларнинг моддий, маънавий ёрдами ҳозирдур. Ташвиқ ва таҳриқда бардавомдур.

Бу тақдирда Туркистонда русларга карши доимий бир душманлик жараёни ҳозирланмиш бўладур. Ва яна Ҳиндистон ихтиолчиларини Русия ва Туркия ихтиолчиларини Афғон туфроғида сарбаст ҳаракатлариға сад чекиладур. Инқилобчиларни бирлашадурғон йўллари тўсилғон бўладур.

Руслар бўлса Туркистонни ўзига қарам қилмағунча хусусан, Афғонистондан хотиржам бўлмағунча Ҳиндистон ихтиолчилари билан бўладурғон алоқасини тахир қилишга мажбурдур.

Буни энг яхши тарафи Афғонистонни қўлдан чиқармаслик. Афғонларни талабларини тамомила таъмин этиб, қайси йўл билан бўлса бўлсун, Афғонистон бир дўстлик муоҳада қилиш керакдур.

Руслар бу ҳадафлариға ноил бўлишлари учун мақдурини ҳаржладилар. Хулосаи калом, бу вазиятларни мутақибган Афғонистон - Русия иттифоқи алоқалик шахслар тарафиндан бир мажлисда имзоланди. Уни натижасида инглизларни вақтила Афғонистонга келғон жозиб таклифлари сувга тушди. Аҳамиятини ғоиб этди. Бу тарихдан кейин Жамол пошшо Кобилдан айрилди. Такрор Масковга қайтди.

САЛТАНАТДАН ДЕМЎҚРОТГА ЯНГИ ТУРКИЯ

Туркистонлиларга орқадош ва қардош турклар муттафақлари гирмонлар бирлигига биринчи жаҳон ҳарбидан мағлуб чиқдилар. Истанбулга ғолиб давлатлар ҳоким бўлдилар.⁸⁸ Онатўлдан миллий мужодала қаҳрамонлари хуруж қилди. Юнонлар юртларни чамбаридан чиқишига чора излаб, ўзлариға ёрдамчи бир давлат истаб юргон бир чоғда янги Туркияга ёрдам берадурғон давлат йўқ эди. Агар ёрдам берадурғон давлат бўлса, большевиклар ҳукумати бўлур, деб дарёда ғарқ бўлғон киши нажоти учун йилонга япишғондек Анқара ҳукумати Масков билан топишди. У замоннинг шароити Масков – Анқара иттифоқини туғдирди. Тарафларни элчилари марҳас ҳайъатлар зариасила Туркия – Русия орасида бўзчини мокисига ўхшаб рафт омад бошланди. Муносабат қурғон биринчи Туркия ҳайъати Бақр Сомибекни раёсатида Рушдийбеклар ва ғойруху ўлароқ, тўрт аъзодан иборат. Сўнгра сафорат ҳайъати Али Фуод пошшо, Саффатбек, Азизбек, Мадҳатбек, Сайфийбек ва генирол Камоллардан иборат бўлди. Сўнгра иккинчи марҳаслар ҳайъати Юсуф Камол, дўтур Ризо Нур, Али Фуодбек дастгоҳларила Масковга 19.1.1921 тарихда этиб келдилар.

Руслардан раис Ленин, миллатлар комиссари Сталин, хорижия нозири Чечерин, муовини Қорахон (армани) марказ ижроқўм аъзоси Жалол Кўрқмазўғ, кўмондон Каминўғ, ҳарбия комиссари Трутский, аркони ҳарб Лебедефлар руқн ўлароқ музокараларда бўлиндилар.

Икки тарафнинг лаёқатлик ва салоҳиятлик кишиларини иштироки ила бўлғон мутааддад мажлисларда бўлғон тортишмалар кўришмаларда турк ҳайъат аъзоларича баъзи шартлар макрух кўрилса-да, натижада Русия – Туркия муоҳадаси Масковда 16.3.1921да имзоланди. Ва лекин инглизларни хотирини кирилмасин деб бу муоҳаданинг тарихи уч кун тахир қилиб, дунёга эълон қилинди. Зоро, Русия ва Ангилтарронинг адами тажовуз иттифоқи ҳам айни кунларда имзоланиш арафасида эрди.

МАСКОВНИ АНҚАРАГА ЁРДАМЛАРИ

⁸⁸ Истанбулни ишғол кўмондони ??? исмли бир инглиз эди.

Русия – Туркия иттифоқномасини имзоланишидан аввал Масковдан Анқарага бўлғон ёрдамлар Юсуф Камолбекни дедигина кўра, 1920 мезон ойинда Туркияга келғон Русияни ёрдамлари.

Масковдан ўн милён олтин рубл (бир олтин ўн рублдан)
----- бир вагён мавзер милтиқ 20 000 ўқи билан
----- саккиз вағёнда юкландган ўқ сочар пулимўт (митролиоз)
Ростофдан 6000 инглизий милтиқ 300 000 ўқи билан.
----- 100 дона ўқ сочар пулимўт
----- 8 дона инглиз тўпи 7,5м.лик⁸⁹

1921 йил 26 далвда Анқарагани Масковдан талаблари 15 блўк утубис батарея. Ҳар биринда 10,5лик тўп. 4 донадан бўлсун. Бу тўплар сакуда мўделдан. Агар бу мўдел мавжуд бўлмаса, рус тоғ ўбусларидан бўлсун. Ҳар бир ўбус бошиға 500 донадан ўқи бўлсун.

Холи ҳозирда Бокуда мавжуд олти донаси яхши. 7 донаси ислоҳфа муҳтож. Жами 13 тўпни бетўхтов Анқарага жўнатиб берилиши.

500 дона тўпларга қўшуладурғон отлар аксариси байтал (қайсарроқ) бўлсун. 24 дона тайёра. Кашиб тайёраси ўн, муҳораба тайёраси ўн, сув ғаввоса учун тўрт тайёра. Булар бутун.

Тафарруоти билан таъмири олатлари эҳтиёт парчалари бирликда бўлсун.

5 дона тайёра учоқ сувор батарея, лузумлик ғаввоса, денгиз лағамлари. Турк мавзер милтиқлариға тайёрлик ўқ, пистонларни тўлдириш учун қўл мокиналари, ўқ кафсуллари, тўппонча батарея дурбинлари.

ЁРДАМ ТЎҒРИСИДА АНҚАРАНИ УЧИНЧИ ТАЛАБНОМАСИНИ ДАВОМИ

1. Либос ва қимош ишлаб чиқариш учун варша (атулия) ва фабрика тоқимлари
2. Эгру қўшун тақимлари. Тўп боғлари. Наклиёт воситалари.
3. Ҳарб маснаълари. Ароба варшалари. Тайёраларни тузатадурғон устахоналар.
4. Тиббий лозим омодалар. Дорулар ва бошқалар.
5. Арзи Рум сари қамиш темир йўлини тамдидига керакли мо лазималар.
6. Мутахассислари ила бирликда телефон, тилфириф интансийўни қуришга бутун лавозимот қисқа бир замонда қисман-қисман адо қилиш шартила қарорнома. Қарорномага кўра, ўн милён олтин рублигача қарз берилиши. Муҳтарам ўқувчиларға бу ўн милён олтун рубл кўб кўрулмасун. Чунки Бухорода мустақил бир хукумат қурулиши муносабатила бу янги хукуматни замондорлари тарафидан янги Туркияга ёрдам деб руслар юз милён рубл олтин олгондур. Бухоро хукумати ҳам жону дилдан муҳаббат қилиб, суя-суя топширгондур. Ва лекин Масков юздан бирини туркларга бериб, юздан тўқсон тўққизини Масков олғондур. Воқеаси тубандагичадур: Туркларни Масковдан ёрдам сўрагон вақтда жин фикрли Лениндан Бухоро хукуматига суръатли (SROCHNIY) бир тилфиром келди.

Ленин бу тилфиромда раис Усмонхўжа ва ҳам бош вакил Файзуллохўжа ўғли ила мулоқот орзусини билдиришди. Бу икки шахсият ила Ленин мулоқот бўлғонда онлара хитобан, қардошларингиз янги Туркия хукумати биздан ёрдам истайдур, зотан ёрдамга жуда ҳам муҳтож бир вазиятдадурлар, холи ҳозирда бизда пора йўқдур, сизларда эса олтун кўбдур, туркларга ёрдам берсаларингиз, фано ўлмас, чўқ исобатлик бўлур, Бухоро хукуматини зуруфида мусоададур, деди. Бухоро хукумати юз милён олтун рублни туркларга бўлғон муҳаббатларидан ноши ўйнаб, кулиб, Масковга топширди. Масков эса юз милёндан бир милённи туркларга берди. тўқсон тўққизини қизил хазинага тўқди. (Бу воқеани ўлдуғу каби ҳикоя қилувчи раис Усмонхўжани оғзидан эшитгон устод Саид Шомилбекдур. Устод Саидбекдан эшитиб, бу воқеа айнан ёзилди. Муаллифдан)

⁸⁹ Юсуф Камол. Ватан хизматинда.

1921 ЙИЛИ 23\26 ШАБОТ ОЙИНДА АСКАРИЙ ЁРДАМ ЛИСТАСИ

Юз минг милтиқ, саккиз юз ўқ сочар

Хар милтиқга ўн минг донадан ўқ. Хар ўч сочарга юз минг донадан ўқ. Иккиви бир жинсдан бўлиши лозим.

Милтиқлар ва ўқ сочарлар ё олмон ва ёхуд Австирё тарзи бўлиши керак.

Ўқ сочарлар уч оёкни бўлуб, буларга етарлик SARJOR (тороқга ўхшаб шадалангон ўқ) ва ҳам эҳтиёт парчалар бериладур. Хусусан, ядак номлу ила ҳар ўқ сочар учун имло (тамлия) тўлдиродурғон олатини берилиши мухимдур. Тўлдирма олати маъхуд 5 (беш) милён олмон ўқларини тездан Анқарага юборилиши лозим. Бу миқдорни мумкин қадар ийгирма милёнга чиқарилиши матлубдур.

ТҮП ВА ҲАМ ТҮП ЎҚЛАРИ (МАРМИЙЛАР)

Тоғ тўплари учун 50 000 дона ўқ (мармий)

ERNARTD тоғ тўплари учун 30 000 дона ўқ (мармий)

100 адад тоғ тўпи Овстриё тарзи. Агар бўлмаса, Шанайдар тарзи.

Хар тўп учун 1000 донадан ўқ (мармий) тилифўн тажхиз этила бирлиқда.

14.8.1921 ТАРИХДАГИ ТУРКЛАРНИ ЁРДАМ ТАЛАБЛАРИ

26 дона тайёра. 100 000 тонна бензин

1000 дона топонча (PARABELLUM)

10 милён дона гирмон жуббаҳонаси 10 000 дона гирмон милтиқлари

5000 дона қилич 2000 дона эгар тўқимлари 5000 километр ўрта каблу

100 дона (батарея) тўпчи дурбин 6000 дона пил LAKANSA тарзи.

100 000 дона тухум нусха қўл бўмбаси 10 000 километр муҳорабага маҳсус тилғироф Симлар мо лазимаси. Борут ва жуббаҳона фабриқаси.

20 000 дона рус тарзи эски сахро тўп ўқлари (мармийлари)

27 000 дона франса тарзи эски сахро тўп ўқлари (мармийлари)

50 000 дона 3 дуюмлик сахро мармийси

50 000 дона 3 дуюмлик тоғ мармийси

ТУРКИЯ ИШТИРОКИОН ФИРҚАСИ

Бу орада жаҳон харбидаги Русияга асир тушуб, Сибириёга сурилган турклар хуррият муносабатила асоратдан озод қилинди. Мустафо Субҳий исминда бирини фаолиятида русларни зўри билан у туркларни ичиндаги севиллар ва зобитларидан аъзо интихобила асад 1920да Москвага тобе “Туркия иштирокион фирмаси” қурулди. Идора бошига Сулаймон Сомий деб бири тайин қилинди. Ташкилот фаолиятга бошлади. Бу ташкилотни шўйбалари ҳар маконда қурулди. Қўмитани фаол аъзолари қайсарли Исмоил Ҳаққий, кафказли Муҳаммадамин, мутасариф Солих Закий, сомсунли юзбоши Надим оға, юзбоши Яъқуббек ва бошқаларидан иборатдур. Бу қўмита хейли қувватлик ва салоҳият соҳиби ва нуфузлик бир қўмита бўлиб, ҳаракатга бошлади. Қўмитанинг фаолиятидан намуна ўлароқ, бир мисол: Вактила бу қўмита тарафиндан Анқара миллат мажлисига ёзғон хитобларининг бирида шул жумлалар бордур: Шўро хукуматининг советлар Туркиясиға ёрдамларидан эллик дона тўп, етмиш дона ўқ сочар, ўн етти минг дона милтиқ, етарлик жуббаҳоналарила ҳозирдур. Йўл очилмағонидан ҳолан Бокуда турибдур. Шўро хукуматининг орзузи лутған ташрик масоий (муштарак ҳаракатлар) учун Анқара миллат мажлисини бу ҳақдаги мулоҳазаларини билишни истайдур.

Бу мактуб Туркия иштирокион фирмасини сиёсий ва ҳарбий қўмиссари Сулаймон Сомийни мактубидур.

Мұхтарам ўқувчилар вактиға юқорида ёзілғон сиёсий мактубни ўқудилар. Ушбу сиёсий жумлаларни тадқиқ қылыша, у құмитанинг не даражада құвватлик эконлиги зохир бўладур. Гўёки хукумат ичида султаси комил яна бир хукуматни мавжуд эконлиги англашиладур. Бир кат версан, оқибати давом этмади, яшамади. Анқарани ўюни билан Бокудаги Туркия иштирокион фирмаси ва шўйбалари сувга тушди, ғарқ бўлди.

Вақтики, Московни Анқарага тайин қылғон сафири йўлдош MIDIVANI ўз йўлдошларила шўролар Туркиясиға жўнашида рафоқатида Боку, Туркия иштирокион фирмасини раиси Мустафо Субҳий ва сафорат котиби баробар эрдилар.

Халил пошшо-да бу сафарда йўлдош Мидивани ила баробар эрди. Бу карвон ичида Московни шўролар Туркиясиға ваъда бергон ёрдамларидан бир миқдори ҳамроҳ эди. Чунончи, 25 пут олтин, (бир пут ўн олти килўгром 381 гром) бўлодур.

2 баторея 4 тўпликдан 6000 дона милтиқ.

100 дона ўқ сочар. Буларга керак ўқ жуббахоналар.

Бу силоҳлар Халил пошшони идорасида қофилада баробар эрдилар. Бундан бошқа Халил пошшони қўлида бир миқдор кулча олтун борлиғи баъзи воқеанависларни асарида мазкурдур.

СТАЛИННИ СИЁСАТИ

Юқоридаги рўйхатларда талақ қилинғон ёрдамлардан турклар олғонларича олдилар. Руслар бергонларича бердилар. Туркияда ҳар турлик жамиятлар, ташкилотлар, шўйбалари қурулди. Русларни шартлари ва талаблари бўйинча Онотўл шўролар Туркияси шаклина кира бошлади. Туркия иштирокион фирмаси фаолиятида давом этди. Демак, бу ташкилотларни фаолияти нисбатинда Московни ёрдамлари орқа баорқа йўлға чиқорилиб, йўлдагилар Анқарага тўхтовсиз узатилди.

Бу ёрдамлар муқобилинда туркларни зафарёб бўлишини Москов назарда тутиб, таъқиб сиёсатини бўшатмади. Бирдан эски шаҳар билан Кутоҳияни юононлар тарафидан ишғол қилинғон хабари фош бўлуб, ёрдамлар таҳирланди. Руслар орқасига бир тистарилиб олди.

Айни тарихда Сталин Анқарани Московдаги сафири Али Фуод пошшо ила мулоқот истади. Сухбат асносида Сталин, советларни Туркияға берғон ёрдамларини кўз билан кўруладурғон бир натижаси чиқмади, ажабо, буни сабабларини ўргана билийирмиям, деб Али Фуод пошшога савол қилди. Ва яна бу сухбатда Сталин одатicha ушбу назокатлик жумлалари билан Фуод пошшога айруча хитобда бўлинди. Эски шаҳар ва Кутоҳияни сукутиға оид бу маълумотни харита узринда тасбитини ражо эда билийирмиям, деди.

Сталин сафир Али Фуод пошшо ила бўлғон мазкур сухбатидан кейин вакт қочирмай Анвар пошшо билан-да кўрушди. Анвар пошшо ила бўлғон сухбатларида очиқ сўзлашдилар. Баҳсни оғирлиғинданми, ёхуд ифшосини қийинлиғинданми, Сталин бир фикрға тўхтоғондек кўрунди. Совуққонлиғи ила мавқифини муҳофаза этди.

Зотан Анқара сафорат хайъати ва марҳаслари Московга келмасдан бурун русларнинг фаҳмларинча Анвар пошшо, Жамол пошшо ва маиятнагиларни Анқара хукумати ила баробардирлар ҳам наво, ҳам оҳанг, деб билур эрдилар.

Вақтоли, Анқара сафорат аъзоларини марҳасларини Московдаги рўли акс натижка берғондан кейин руслар Анвар пошшо ила бўлиб келғон алоқаларини ўзгартгон, Анвар пошшо ила бошқача муомалага бошлиғон эдилар. Ва ҳам Анқарани сафири ва марҳаслари ила айруча муомала қила бошлиғон эдилар.

Аммо Анвар пошшо руслар билан-да муомала қилур, сафорат мансубларила ва марҳаслар ила-да гўзал алоқада бўлинур эрди. Чунончи, бир охшом Туркия сафоратхонасида Али Фуодбек меҳмони Анвар пошшога хитобан, пошшом, инглизлардан қўпорожақ истиқлолимизни муслиҳонаи ҳулул ила руслара қоптирмиёлим, деди эди, на эса Московга қарши турклар итлоқила ҳамнаво, яқдардил эрдилар.

АРМАНИЛАР

1919 ва 1920чи йилларда Брест Литовский (Пўлша) муюхадасила арманиларни мустақил бир ҳукумати тасдиқ қилинди. Арманиларни қувватлик тошнақ ташкилоти бу муваффакиятлари сабабли хейли авж олди. Туркияни шарқ қисмларида шўролар Арманистонни Ереван, Жўлфага ҳам худуд турк туфроқларида арманини ситамлари фажеъ бир ҳолда давом қилғонлиғи машҳурдур.

Бу зулмларни дафъи учун туркларда 1920 мезон ойинда алмуқобала билмисл қилуб арманиларни несту нобуд қилиб, интиқом жўёна ҳаракат ила Сориқамиш, Марданак, Лола ўғлу шаҳарларини қайтариб олдилар.

Туркларни бу комёблигини арманилар ҳазм қиллмадилар. Турклардан интиқом олишга кўлдан келғон чорага бош урдилар. Шул даражага бордиларки, Туркистон туркларини толон-торож қилуб, Фарғонада учрагон туркни имҳосила даҳшатли ҳодисалар қилғони тарихда событдур. Жумладан Талъат пошшони Берлин Ҳедллбурғ жодасида тошнақ жамияти тарафидан бир армани талабаси қўлила биринчи март 1921да отилди.⁹⁰ Қотилни ушлаб, расмий мақомга таслим қилинди. Мухокамада қотилни қутқоздилар. Қотил озод бўлиб, Амрикага жўнатилди. Ул жойда арманилар ташкилоти бош ўлароқ, қаҳрамон қотилга иона пул тўпланди. Бир милийूн дўлор чамасида тўплонгон ёрдамни олуб, қотил Либоннга қайтуб келди. Байрутда иқомат тарҳини тузди.

Талъат пошшони қатлидан бир ой кейин Талъат пошшони тўпидан бўлғон Жамол Азмий ва Баҳоуддин Шокир исмли икки иттиҳодчи турклар уйларидан чиқуб, Кардинфилд жодасида эконлар, арманилар жамияти тарафиндан иккиси ҳам топонча ила отиб ўлдирилди. Уч шаҳидни жасадлари Берлинда ён-ёна дафн қилинди. Аломатлари: Ёғоч лавҳада исмлари ёзилғондор.⁹¹

Мурури замон ила Талъат пошшони жасади Берлиндан Истанбулга кетирилди. Тантанали бир маросим ила дафн қилинди.

ЧОР (ОҚ) РУС ГЕНИРОЛЛАРИНИ ХОМ ТАМАЛАРИ

Чор ҳукуатига мансуб оқ руслардан генирол Денийкин Кафказда қизил аскарлар билан муҳораба қилиб юрғон бир чоғда Русиядаги барча мусулмонларни истиқтолини танимаслиғини келажакда ҳам танимаяжакларини эълон этди. Фақат чор ҳукумати даврида қандай бўлсалар, бундан кейин ҳам ўшандоқ давом этодур, деб гоясини очиқ баён этди.

Генирол Вронгилни Туркистон ҳақидаги кўруши: Туркистон Россия фабрикаларига энг муҳим хом моддаларни еткузуб берадурғон бу кунгача Россияни лойиқила таъмин этиб келғон бир ўлкадур. Шунинг учун ундан харгиз воз кечилмас, деди. Маълум бўладурки, Туркистонга бўлғон тамаи бошқаларидан кам эмас эди.⁹² Бу Врангил инглизлардан хейли ёрдам ола билғон генироллардан биридур. Аммо генирол Врангил ҳазиматга учрағондан кейин франсузлар генирол Врангилга берғон бир нўталаринда ба тарихдан кейин молий ёрдам қила олмасликларини баён этдилар.

Бу мавзуда Амрико миллат вакиллариндан Киристин (KERSTEN) дан эшитайлук: Агар большевиклар инқирозга юз тутса, мултажи руслар Россия императўрилиғининг пачаланмасдан айнан жобажо қолишини, асир миллатларга ҳақ тонимасликларини сароҳат

⁹⁰ Бу муносабат ила Анвар пошшо Московдан жўнаб Берлинга борди. Талъат пошшони фирмасини ўз фирмасига қўшди. Қайтарда Бадрибек ва дўхтур Нозимни бирга Москвага олуб келди.

⁹¹ Муҳаммад Жамил Баҳим. Ал-араб ват-турк.

⁹² Шунга ўҳшаб фармузадаги чангкайшек ҳам Шарқий Туркистон мұқаддаротида айни тамаъдадур. Кўрушлари бир хилдур. Агар қизил режим сукут этса, чангкайшек ҳукумати ва хизби иктидорга келса, Шарқий Туркистонни истиқолли танилмайдур. Камо фис-собиқ чин мустаъмараси ўлароқ, қоловеродур, деб борҳо баёнда бўлинди. Биноан алайҳ Шарқий Туркистон демайдур-да, синг киянг, деб иддао қиласур. Ҳар ҳолда душман мағлуб ўлса-да, душман қизил бўлсун, сариф бўлсун, душман душмандур. Қайси ранга кирса кирсан, қасдлари истеъмордур. Ончиқ бу истеъморчиларни елкасидан отиш туркистонлиларни файратига боғлиқдур.

этодурлар, деди. Ва яна ишни таҳликали тарафи шулдурки, русларни сўзи таъсириликдур. Вашинтўнда бўлсун, бошқа матбуотда бўлсун, мукаммал ташкилотлари соясида русларни кўли баланддур.

Руслар асир миллатларни истиқолларидан баҳс эткон америколиларга қараб нима демоқчисизлар, юз милийн нуфуслик рус миллатини Америкоға душман қилуб большевикларга боғлаб бермоқчимусизлар, дейдурлар. Гафни хulosаси: Русларни бу тарз ҳаракати америколиларни андишага солди, дейдур.

Юқорида мазкур Киристинни ташаббуси ила Америконинг Маршал ёрдамидан темир пардадан қочуб чиқғон мултажи (IMMIGRANT) ларга юз милийн дўлор тахсис қилинғон эди. Бу мултажи (паноҳгазин)лар муносиб тарзда ташкилотлансан, ишларини йўлға солсан, эҳтиёжларини ва бошқа заруратларини таъмин қилинсан, деб.

Бу воқеага русларнинг мумассили Вишинский Русиянинг дохилий ишлариға мудохала эткон бўлди, деб шиддатлик эътироизда бўлинди. Америко делигаси “лўдга” (LODGE) жавобан, мултажиларни Америко таҳрики эмас, русларни зулми қочирди. Биз эса аларга фақат ёрдам қўларимизи узатдук. Руслар биздан эмас, ўзларини қилғон истибоддлариндан шикоят қилсанлар, демишдур.

ШАРҚ МИЛЛАТЛАР ҚУРУЛТОЙИ

1920 аввал мезонда Бокуда шарқ миллатлар қурултойи бошланди. Қурултойга 55 аъзоси хотунлардан бўлуб, жами 2000 киши иштирок этди. Туркия иштирокион фирмасининг раиси Мустафо Субҳийбек қурултойни очилиш мажлисига раис сайланди. Иккинчи раис ўлароқ, айни фирмә мансубларидан Тахсинбек тайин қилинди. Сибириёдан озод бўлғон турк зобитларидан Сулаймон Нурий, Исмоил Ҳаққий, Баҳоуддин Шокирлар Туркия иштирокион фирмаси аъзоларидан (фаол хизматчиларидандир). Бу қурултойда нотиқларни бошида келғон зот Анвар пошшо бўлди. Нутқлари шоён тақдирдур.

Бокудаги Туркия иштирокион фирмасининг фаол ҳаракатлари давринда эрдикӣ, Масков – Анқара иттифоқларила Сибириёдан озод бўлғон турк аскарлари, зобитларини Анқарага жўнатиладур. Бу иттифоқ том Озарбайжонни мустакил бўлуб, ёшогон замонига рост келди. Боку ҳуқумати тарафиндан турк аскарларига тронзит ҳаққи танилди. Аммо турк аскарларини Русиядан жўнаш кайфияти ажойиб бир тартиб билан амалга ошди. Руслар тарафиндан Туркияга кетадурғон туркларни бунлар яшил урду аскарларидур, деб эълон қилинди. У яшил урду исмида Масковдан жўнаб Бокуда қўнуб, армани туфроқларини босиб ўтгон турк зобитлари ва аскарлари 1200 нафар 1921 далв ойинда она ватанлари Туркияга саломат етдилар.

Ишни қизиғ тарафи шуки, яшил урдуни иккинчи қоғиласи исмила орқа ба орқа қизил урду ҳам келди. З чи қоғила ҳам келди. Бокуга тўлди. Аммо кейинги 2 қоғила Бокуни ишғол этиб, ўзларини қизил урдуга мансуб эконлигини билдириб, хур Озарбайжонни бу тарихдан бошлаб, шўролар Озарбайжони бўлғонлигини эълон этди. Бу тўғрида Бокудаги Туркия иштирокион фирмасини сиёсий рўли оз бўлмади. Озарбайжонни қайта бошдан русларга мустаъмара бўлишиға яхшигина хизматлари сабақат этмиш бўлди.

Шу ҳолда Масков бир ўқ билан уч қушни овлағон бўлди:

1. Анқара миллий ҳукуматига 1200 нафар соғ турк аскарларини таслим этуб, бу қилғон аскарий ёрдам ила Анқарани кўнглини топди.
2. Туркистонлиларга маориф ишларида раҳбар, аскарий ишларда қўмондон ва бошқа сиёсий рўлларда илмий, адабий мусташорлик қилиб турғон ўз қардош турк қардошларидан муҳрум қилди.
3. Туркларга тронзит ҳаққи таниб, юритидан ўтуб кетишга йўл берғон Озарбайжонни бу баҳона ила иғфол этди ва истиқтолини маҳв этди.

ЖАМОЛ ПОШШОНИ ШАҲОДАТИ

Үтгон фаслларда зикри кечгон Жамол пошшо Тошканд зиёлилари ва миллий мужодала қаҳрамонларини Масков билан иттифоқ бўлиш мавзуида атрофлича қўрушди. Тарафлар қаноатланди. Сўнгра Кобилга жўнади. Афғонистон подшоҳи Омонуллохон ила иттифоқла бир қарорга келгондан сўнгра такрор Масковга қайтди. Афғонистон ва Туркистон ҳақиндаги ропўрларини Чечеринга тоғшириди.

Бундан сўнгра Жамол пошшо Анқара миллат мажлиси ила муфоҳама учун Масковни мувофақати ила Тифлисга ҳаракат этди. Жамол пошшони босгон қадамидан Масков куни-куниға хабардор бўлиб борди. Жамол пошшо Тифлисда туруб, Анқара ила муҳобарага бошлади. Бу ҳангомда бир кун Тифлисда кўқкусдан отилди. (урулди). Бу ҳақда кўзи очиқ зиёлиларни фикри шулки, ғолибан, Жамол пошшо руслар тарафидан ўлдирилди. Ғолибан арманилар жамиятининг аъзолари қўлила амалга оширилди.

АНВАР ПОШШОНИ БАЪЗИ ФАОЛИЯТИ

Анвар пошшо Оврупо ва Осиё икки жамият қурди. Бири Ислом ихтидол жамиятлар иттиҳоди. Яна бири ҳалқ шўролар фирмаси.

Иккинчи жамиятнинг бир шўъбаси Истанбулда очилди. Туркиядаги (чор) ок рус мултажилариндан генирол Вронгел ила бўлғон музокаралар бу жамият воситасила давом этди.

Жамият тасдиқ қилғон бир прўжа бўюнча генирол Вронгел инглизлар алайҳинда ҳаракат қилодур. Бу ҳаракатини муқаддимаси ўлароқ, Туркияда ҳарб бошлайдур.

Генирол Врнгел ҳозирланди. Қарорга биноан, ҳаракатга бошлаш арафасида бу хат ҳаракатидан Анқара ҳукуматини огоҳлантириди. Мувофақатини олиш учун музокара бошлади.

Буни муқобилида Масков 7.4.1921да Русия хорижиндаги барча аскар ва зобитларга афв эълон қилди. Бу фурсатдан истифода қилуб, хейли рас аскарлари Турнидан Русияга қайтуб келдилар. Буни билан Вронгелни прўжалари сувга тушди. Вақтоти, Масковдан Бокуга ҳаракат қилғон искорий пойзд (экспрес)да Зинавийўф билан Анвар пошшо иккивлари ҳамроҳ эрдилар. Бу узун йўллик сафарда ороларинда кўб баҳслар кечди. Жумладан, Зинавийўф Анвар пошшога хитобан, шарқда коммунизм учун замин мусоид бўлмағонлиғидан коммунизм усулларига кўра, ҳаракат қилиш шарқдаги афкори оммани алайҳимизда бўлуб қолиши эҳтимолдур, деди-да, сўнгра сўзиға давом этуб, шуни учун зохирда иттиҳоди Ислом асосига суюнмасдан факат инглизлар ва капиталистлар алайҳинда чиқғон ҳар қандай ихтидолни ҳимоя қилиш, фаолиятда бўлғон кишиларни Масков тарафидан ташжиъ эдилажакларини онглатди. Зинавийўфни бу сўзларидан киноя тарзи ила Масков Анқара ҳақидаги планларини таҳир қилуб, диялектик ўюни ила орқасига бир икки қадам ташлағонлиғи маълум бўлди. Зеро, шу тарихларда шўролар Туркияси, деб оталғон Анқарарада сиёсий ҳавони бузулиш муқаддималари сезилғон гўё ёғодурғон ёмғурдан аввалроқ кўринғон чиқмоқлик қоро булултар каби баъзи аломатлар зоҳри бўла бошлағон эди. Яъни, Анқара ва бошқа шаҳарлардаги Туркия коммунистлар жамияти Туркия иштирокион фирмаси дегон ва соир жамиятларнинг иллари тортила бошлағон эди.

АНВАР ПОШШО

Биринчи жаҳон ҳарбида Туркияни ҳарбия нозири Анвар пошшо бир олмон ғаввосасида рафиқлари билан Одессага чиқуб, у жойдан Масковга келғон тарихига хейли муддат кечди. Пошшо ила руслар оросида хейли музокаралар давом этди. Пошшо русларни лутф ва эҳсонига мазҳар бўлди. Руслар Анвар пошшога шоҳона илтифотларда эъзоз ва икромда кўзал ваъдаларда бўлдилар. Пошшони кўнглини қўтарилилар. Бундоқ илтифот қилишдан русларни мақсади мабодо Анқара ҳукумати ила советларни ороси очилиб қолса, Анқара ҳукуматини советлар тарафдори бўлғон бир бошқа зумра ила тузатиш (реставра қилиш)

андишаси бор эди. Муносабати келғонда бу замирлари зохир бўлғон эди. Биноан алайҳ Туркиянинг собиқ ҳарбия нозири Анвар пошшо ва гурухлари Масков зимомдорлари тарафиндан расмий ва сиёсий бир ҳайъат муомаласи кўрмишлар. Ва ҳам буларни бир илож қилиб, Анқара алайҳига ҳозирлашга уринмишлар. Пошшо бўлса Масковда руслар билан ўттуз уч ой умир кечирди. Анвар пошшо Масков ила Боку оросида Масков Тифлис оросида мутааддид сафарларда бўлинди. Кўб ишларда руслар ила мутобиқ рафткорда бўлинди. Русларни ғаразларини ҳам билди. Пошшо Афғонистон ила русларни муттафиқ қилди. Ва бошқалар билмайдурғон кўб ишлар ўтди. Бу марҳалалардан кейин Анқара ҳукумати қурулуб, маҳаслари ва сафарат ҳайъати Масковда ўринлашгандан тарихдан бошлаб, русларни Анвар пошшога қиласурғон алоқалари ўзгарди. Аввалги ташжиъомиз сўзлари бўшаши.

Бу чоғларда эрдики, Кобилда Ҳиндистон ихтиолчиларини инглиз алайҳиндаги қиёмлари тўғролик бўлғон прўжалар рус инглиз муоҳадасила лағв бўлди. Пошшо воситасила Масковни Туркистн мужоҳидларига тониладурғон хуррият ва истиқлол ваъдасига вафо кўрулмади. Ва бошқа воқеалар кўб ўтди. Хулоса, Масковни аввалги дилкашлик ва дилчасп муомалалари акс натижабера бошлади. Очиқ айтгонда руслар аҳдини буздилар. Русларни бу аҳдшиканлиги кутулмагон мухолиф рўли Анвар пошшонинг иззат нафсига тўқунди. Оталар сўзидан, дўнғуздан пўст ўлмаз, коғирдан дўст ўлмаз, дегон масални ўз-ўзиданмирилдонди. Сабрни илтизом этди. Оғирбош ўлароқ довронди. Нихят Зинайўф ила бирликда Бокуга қурултойга келди. Боку шарқ миллатлар қурултойида рукн ўлароқ, иштирок этди. Аввалги нутқ Анвар пошшо тарафиндин сўйланди.

Курултой битар-битмаз аввалдан ҳозирланғон одамларила баробар Баҳри Хазар соҳилиға яқинлашди. У шю шарқийни тараннум қилуб, Туркистон туфроғига қадам ниҳод бўлди.

Баҳри Хазар йўл вер биза Туркистона воражағиз,
Бобоиздан мирос қолон юртларини олажағиз.

Бухоро подшоҳи Сайид Олимхонни таҳтдан тушгони, Афғонистонга илтижо қилғони. Бу замонларда Бухоро амири ила жадидлар оросинда саналардан бери давом этуб келғон қадимчилик ва жадидчилик мағкураси узоқ тортишманинг оқибатида ҳарб потлади. Орада қон тўкулди. Минглаб, минглаб жон қурбон бўлди. Қиёмат қўпди. Қардош биларак, билмарак, қардоши урди. Асримизнинг қобиллари, ҳобилларни ургонча урди, қирғонча қирди.⁹³

Нихоят 1.9.1920 тарихда амир Бухоро Сайид Олимхон мағлуб бўлди. Ватанини тарк қилди. Афғонистонга илтижо этди. Аморати мунқариз бўлди.

БУХОРОДА ЖУМҲУРИЯТ ҚУРУЛИШИ

Вақтни ғанимат билғон жадидларни ташаббуси ила ҳолан фавқулодда бир қурултой чақирилди.

Бу қурултойда миллий ҳукумат қурулмиш бўлди. Шакли жумҳурият шаклинда тасбит қилинди. Раисликға Усмонхўжа сайланди. Бош нозирликға Файзуллоҳўжани тайин қилиб, ҳукуматини ташкил қилишға буйруқ берди.

Бош нозир мужоҳид орқадошларидан лаёқатлик шахсларни интихобила қурулмиш бўлди.

БУХОРО ЖУМҲУРИЯТ ҲУКУМАТИНИНГ КАБИНА АЪЗОЛАРИ

Бош нозир ва хорижия назоратига: Файзуллоҳўжа

⁹³ Зотан инсонлар ҳазрат Одамни авлодидир, Қобилга мансубдур.

Ҳарбия назоратиға: Абдулхамид Ориф ўғли

Адлия назоратиға: Мирза Абдуррахим

Дохилия назоратиға: Атохўжа

Маориф назоратиға: Қори Йўлдош

Зироат назоратиға: Ашур ўғли Ҳалим

Сиҳхийя назаоратиға: Абдулвоҳид

Иқтисод ва тижорат назоратиға: Абдулқодир Мухиддин ўғли

Бу тарихдан эътиборан раис жумҳур бошда ўлароқ нозирлар, омиллар, маъмурлар, пўлислар ва аларга тобе кишилар ҳамма баробар фаолиятга бошладилар. Жону дил билан фаол ўлароқ вазифа бошинда бўлдилар. Хулусият ила давом этдилар.

АНВАР ПОШШОНИНГ ОНА ВАТАН ТУРКИСТОНГА ҚАДАМИ

Милодий ҳисоб ила 1921 йилда 19 акраб (ўқтабр)да Анвар пошшо ёнидаги эътимодлик кишилари билан Бокудан (KRASNOVODSKIY) Қизилсувга ўтди. Чоржўй тарафларила юриб, Бухорога қадамниҳод бўлди.

Бухоро давлат кишилари бошда ўлароқ, бутун миллат тарафиндан катта намойиш ила истиқбол қилинди. Хуш келдингиз овозлари кўкка кўтарилди.

Миллат жўша-жўш, ҳалқ қайнашқон бир ҳолда шавқ билан, завқ билан, севинч билан қаршиладилар. Ҳар тарафдан баланд овоз ила чиқғон ҳаяжонли садо ила, яшасун Турон, яшасун Ислом, яшасун Анвар пошшо, соғ ўл, вор ўл, пошшом, садолари қулоқларни чинлатди.

Бу кундан бошлаб, Анвар пошшонинг исми тилдан тилга, дилдан дилға ёйилди. Кўнгилдан кўнгилга тарқалди. Бухоро ҳукумати кабина аъзолари бошда ўлароқ, ҳамма бир оғиздан иттифоқ ила, иззат ва хурмат ила бошлариға тож қилдилар. Ҳамма шодон, ҳамма хандон, ажойиб тарихий бир кун, шодлиғ бир кун бўлди. Тарихий байрам куни бўлди.

Анвар пошшо сафар хордиги чиқар-чиқмас, ором ва истироҳат қилмай, иш бошиға ўлтурди. Идора ишиға киришди.

Ҳар тарафдан зиёратчилар кела бошлади. Жумладан, Московни Бухородаги сафири YURINEF-да зиёратчилар қаторида эди.

Бухорода бирор ой тургон Анвар пошшо Бухорони дохилий ва хорижий ва сиёсий вазиятига ошно бўлди. Бу вақтларда муқаррабларидан Сомийбек ва Мухиддинбеклар ва бошқалар-да етиб келиб, бир-бирларига қўшилдилар.

Анвар пошшо бир кун русларни Бухородаги сафири Юринўфнинг жавоб зиёрати учун ёнида баъзи зобитлар ила рус сафоратига келди. Сафир ила мулоқотда бўлинди. Суҳбат асносида Анвар пошшо сафирдан Жамол пошшо Кобилга қачон жўнайдур, дегон саволиға сафир Юринўф жавобан, пошшо жаноблари Бухорода неча кун турадурлар, деди. Гоҳ боғдан, гоҳ тоғдан сўзлашиб, қайтдилар. Анвар пошшо бу суҳбатдан олғон интибоҳидан ноший Бухородан чиқиб, Бухоро хорижинда қароргоҳ қуришни плонлашдирди. Бир кун феълан Бухородан ташқарига чиқди.

Анвар пошшо ёварлари, муқарраблари ила Бухородан чиқиб, Кофирун қишлоғига келди. Бу жойда қароргоҳини курди. Мужоҳидлар ва миллатчилар атроғига тўпланди. Бу қароргоҳда экан, бир кўнғира чакирилди. Кўнғирага силоҳлик ва силоҳсиз ҳар кас ҳозир бўлди. Кўнғирани қарори бўюнча ҳамма бирликда аҳду паймон қилдилар. Туркистонни куртулиши учун бугундан бошлаб ўлгунча бир-бирларига содик қолишга Худо ҳаққи учун қасам ичдилар, ямин этдилар.

Анвар пошшони раёсатида ҳамма мужоҳидлар, барча миллатчилар аҳду паймон қилғондан кейин ҳар бир фард бир шер ғаррондек ўзини душман билан муқобала қилишга ҳозирлади. Дин душмани, ватан душмани Туркистонни тарихий душмани бўлғон ўрусларга ҳужум учун у душмани юртдан чиқариш нияти билан ўрусларга ҳужум қилғоли омода бўлишга ҳар тарафга эълонномалар тарқалди. Анвар пошшо ҳар

кўрбошига отаб махсус фармонлар ёзди. Ва баъзилари билан билмуқобала кўришди. Жумладан, Иброҳим Лақай билан мулоқотда бўлинди. Иброҳим Лақай эса Бухорони амири Сайид Олимхонни лашкарбошиларидан биридур. Ўлгунча мутаассибдур. Амир Олимхонга иттибоан Иброҳим Лақай жадидлар (миллатчилар)га тиш-тирноғи билан қарши бир кишидур.

Иброҳим Лақай Анвар пошшони Туркистонга келгонидан бери пошшони жадид эмиш қиёфаси ҳам оврупоча эмиш деб шуҳратини эшитиб тургон вақтларида эрдики, Анвар пошшони ўзи Иброҳим Лақайнин урдugoҳиға келди. Мулоқот бўлди. Пошшони кўриб, қиёфасидан ҳукм қилдики, пошшо жадидларни пири эмиш.

Зиёрат маросими оби ош одатлари тамом бўлғондан сўнгра Иброҳим Лақай пошшога караб, пошшом, сиз бу жойдан кетмайсиз, бизга меҳмон бўлиб, бу ўрдugoҳда қолурсиз, деди.

Анвар пошшо Лақай билан кўришғоли келишда хато қилғонлигини идрок этди. Янги муҳит, янги иқлимга янгилик қилиб, қўлға тушиб қолғонлигини фарқ қилди. Аммо ақллик довранди. Меҳмон сифатида Иброҳим Лақайнин қароргоҳида йигитларила баробар қолди.

Бу ходиса ҳалқ ичида кўб ёмон таъсир кўрсатди. Бу хабар суръат ила Кобилга Омонуллохонга етди. Омонуллохон ҳолан Кобилдаги амир Сайид Олимхонга фармон топшириди. Тездан Иброҳим Лақайга бир амрнома ёзиб, халифани домоди Анвар пошшони озод қилсун, деб. Дақиқасида ёзилғон Бухорони собиқ амири Сайид Олимхонни фармони бўюнча Иброҳим Лақайнин қароргоҳида меҳмон бўлиб қолғон Анвар пошшо ва афроди озод бўлдилар. Бу янги ҳаёт, янги нашот тўғриси иода ҳаёт бўлди.

Бу тарихдан бошлаб, ҳамма бир ёқадан бош чиқарди. Бош қўмондон Анвар пошшога итоатда бўлди. Мужоҳидларни ҳаммаси аҳду паймонига вафо қилди. Қилич мужоҳидлари ва қалам мужоҳидлари пошшони ҳузурида ҳамма баробар даст алифлом турди. Халифатул-муслиминни домоди бош қўмондон Сайид Анварнинг буйруғи билан ҳар тарафда жабҳа очилди. Аларни ниятлариға кўра жаноб Ҳақ зафар берди. Рус қувватлари ҳар тарафда мағлуб бўла бошлади. Душанба, Саройкамар, Ҳисор, Балжуон, Кўлоб, Дарвоз, Қоратигин, Кўрғонтепа, Қободиён ва яна қисман Бойсун шаҳарлари мужоҳидларни қўлиға ўтди.

1922чи йили 15 савр (апрел) ойинда Кофирунда умумий бир қўнғира тўпланди. Қўнғирага узок яқиндан ҳамма келди. Қўнғириани қарорича Анвар пошшони иршоди билан шаҳар ва қишлоқда мулкий идоралар қурулди. Ҳар тарафдан йигитларга аскарий таълим бошланди. Зарурат миқдори низомий аскар ҳам етишдирилди. Ҳалқга эркинлик берилди. Барча миллат хандон, ҳамма уммат шодон, ҳаммани тили дуода соғ ўлсун Анвар пошшо, вор ўлсун, яшасун миллат.

Барча йигитларни, кўрбошиларни Анвар пошшога бўлғон мухаббатлари, итоатлари шул даражада ифротга бордики, тарихда нодир кўрилғондур. Бу қадар фидойи, муҳлис аскарлар етишдики, ақлларга ҳайрат берадурғон бўлди.

Анвар пошшони таҳти амринда тўплангон баҳодирлар тўрт тарафдан русларга хужум қилиб, қизил душманни ҳар жойда бўлса, тор-мор қилдилар. Урушни қизиб тургон вақтида Афғонистонни подшоси Омонуллохон тарафидан Анвар пошшога ёрдам ўлароқ юборилғон афғонларни пешжанг лашкарларидан уч юз диловар йигит билан аларни сар аскари Афзалиддинхон исмлик бир афғон қўмондаси-да етиб келдилар. Аълоҳазрат Омонуллохондан Анвар пошшога махсус мактуб ҳам келтирдилар. Омонуллохон бу мактубида исрор ила пошшом, сизга миллатимизни қучоғи, давлатимизни дарвозалари очиғдур, буюринг, деб Афғонистонга даъват қилибдур.

Анвар пошшо ўзини муҳофазати учун келғон аскарларини қўмондони шабмўйлаблик Афзалиддинхонга хитоб қилиб, сизлара ташаккур, аммо сизларни бу жойда вазифангиз тугади. Мамлакатларингизга қайтинглар, деди. Афзалиддинхонни қўлиға бир мактуб-да топшириди.

Бу мактубда Омонуллохонни биринчи мактубиға берилғон жавобни айнан такрорлади. Жавоби муҳтасар ўлароқ:

Бан мутлақо бурада қолажагим. Ўлурсам орқадошларимак мамлакатларида устуми ўртажак туфроқ бўлинур. Буродан айрилмоқ буюк хато ўлур. Аскарларингиза-да изн веरдим.

Зотан, Анвар пошшо Лақай қабиласида меҳмон сифати ила қолғон чоғларда Омонуллохон Нуруллохон исминда бир ақрабосини юбориб, у зотни воситасила Анвар пошшони Кобилга даъват қилғон эрди. У замонда юқорида ёзилғон жавоб берилғон эди.

РУСЛАРНИ СУЛҲ ТАКЛИФЛАРИ

Мужоҳидларни дағдағаси ва шуҳрати оғоқни тутди. Зафар устиға зафар қозониб, ҳар кун олдиға босғон мужоҳидлар билан ҳисоблаш лозим келгонлигини руслар идрок этди. Хусусан, афкор оммани Анвар пошшога бўлғон хулусияти ва самимияти ва итоати Кремл зимомдорларини андишага тушурди.

Шу ҳолда руслар аввалан сулҳга мойил эконликларини билдириди. Бу эълонни орқасидан мусолаҳа ҳайъати деб Москвдан тўғри Бойсун шахрига руслар ва татарлардан иборат аъзолари он бир кишидан мураккаб бир ҳайъат келди. Анвар пошшони амри билан сулҳ ҳайъати Бойсунда тўхтатилди. Ерлик оқсоқоллардан бирини қўлила сулҳ музокарасини ихтиво этгон Московни таклифлари Анвар пошшога йўлланди. Бу ерлик кишини кўзи боғланиб, пошшони қароргоҳи Кофирунга келтирилди. Анвар пошшо бу кишини ерлик бўлса ҳам ҳузуриға қабул қилмади. Фақат хитобни кўришга бошлади. Хитобда Москов хорижия назоратининг Анвар пошшога тақдим қилғон таклифидур.

Русларни бу хитобида Дорвозд, Қоратегин, Кўлоб, Душанба, Ҳисор ва баъзи шаҳарларни Анвар пошшога тарқ қилинадур. Буни чизилган харитаси⁹⁴ ҳам биргадур. Русия ҳукумати Пўлша давлати билан ҳарб бўлғони учун бу кун бу қадарини пошшо тарафидан қабул қилуларини, келажақда асосли музокараларга киришажакларини баён қилинибдур.

Анвар пошшо қароргоҳдаги мусоҳибу мушовирлари билан русларни сулҳ таклифларини яхши ва атрофлик мулоҳазалар билан қўрушдилар. Уч кундан кейин тубандагича жавоб ёзилди: Сулҳ ончиқ Туркистон туфрокларинда бўлғон рус аскарларини чекилмаси ила қобилдур. Қўмондони ўлдигим мужоҳидлар истиқлол ва ҳуррият учун сўнг нафасларина қадар дўгушмая ямин этмишлардир.

Ўн беш кунлик муҳлат ила ерлик оқсоқол (қосид) қайтарилиди. Оқсоқол Бойсундаги Москвдан келғон мусолаҳа ҳайъатига Анвар пошшони жавобини топширди.

У муддатда Москвдан хат, хабар бўлмади. Аммо юз минг чамасида катта бир қувват ила руслар ҳужумга бошладилар. Гўёки шарқни қабул қилмағонлиғига оид феълан жавоб бўлди.

Бу муносабат ила 1922 йили ҳамал ойинда Московни Туркияга шундок бир таклифи ҳам бўлди. Юқорида зикр қилингун мусолаҳа воқеасини мутақиб Русия хорижия нозири мувовини Қораҳон (армани) Анқарани Москв сафири Али Фуод пошшо ила қўрушди. Бу мулоқотларида Қораҳон Фуод пошшога хитобан, Анвар пошшо советлар қарши душман вазиятини олди, Туркистон туфрокларидан совет аскарларини чегиришини талаб қилиб, Москвага нўта берди, советлар тарафиндан кўтарилмагон бу ҳодисани Анқара газетларида расман нашрини истаймиз, деди.

АНВАР ПОШШОНИ ШАҲОДАТИ

Бу тарихдан кейин мужоҳидлар ила руслар орасида фажеъ шаклида қонли муҳорабалар воқе бўлуб, мусулмонлар гоҳ хатарда, гоҳ зафарда ўлароқ, ҳарб хейли муддат давом этди. Нихоят Балжавонга тобе (Чакан) Дарипоён тепалигига қурбон байрамини биринчи куни рўзи жумъа руслар билан бўлғон шиддатли қатлу қитол асносида Анвар пошшо бizzot ҷошгоҳ вақтда мужоҳидларга, зобитларига раҳбарлик қилиб, ҳарб майдонида от ўйнатиб, кўлда қилич йигитларга дилдорлик қилуб юрган бир аснода қарши-қаршига чиқғон бир ўқ

⁹⁴ Бу харита кўпол чизилгони учун қрўкий дейилодур.

сочарни ҳадафиға дучор бўлди. Онида шаҳодат шарбатини нўш қилди. ??? Жасадини ҳарб майдонидан келтириб, такфини тажхиз ила мартабасиға ва мақомиға муносаб иззат, хурмат билан Пистамозорда дафн қилинди. Оллоҳ таоло ғариқи раҳмат, шоистай жаннат қилсин. Омин. ???

Туркистонлик ўруслардан кўб сиқилди,
Эр қирилди, қиз эзилди, юрт йиқилди.
Ҳамиятлик Анвар пошшо уни сўраб,
Келиб озод этмак учун шаҳид бўлди.
Интиқом ол, интиқом, интиқом ол, интиқом.

(Анвар пошшони валодати 14.6.1881 шаҳодати 5.8.1922)

МУЛОҲАЗА

Юқорида зикри кечгон узундан-узун қўшнилар ва дунё воқеаларидан муҳтарам ўқувчиларга ойдинлашдиги, Туркистонда туркистонлилар Туркистоннинг қуртулиши учун жон олиб, жон берар экан, атрофидаги ҳамсоя давлатлар, Афғон, Эрон, Туркия ва бошқаларни у кунлардаги иқтисодий аҳволи, сиёсий вазиятлари ҳақила маълум бўлди.

Жопўния ила алоқа қилишга масофанинг узоқлиги садди чин монеъ бўлди. Чин хукумати ила туркистонлиларни диний алоқаси, миллий ва иркӣ ришталари бўлмағонидек, сиёсий робиталари ҳам йўқдур. Хусусан, Чин билан асрлардан бери боришимас душмандур. Қари душман дўст бўлмас, дегон оталар сўзи бордур. Чиндан ёрдам излаш сув устидаги кўпикдан бақо исташга ўхшаш пуч сўздур. Хусусан, коммунистлашқондан кейин.

Эрон давлати мусулмондур, ҳамсоядур, яқиндур. Ани шиалиги қатъий назар, Эронни манфаати бир тараф, русларни хотири бир тараф ўлароқ, Эронни ягона ҳадафи ўзини муҳофазати бўлди. Ҳамсоямиз Эрон ҳақида Олмония императўри Вилҳалмнинг тилидан сўйлангон ушбу мисралар жуда ҳам тўғридур:

Муҳатарам эронлилар, сиздан таманномиз будур,
Бирда Эрон ҳифзини биздан таманно этмайинг.
Чунки русинг, инглизинг хотири биздан синар,
Инжийизлар, сиз дахий ортиқ тағулло этмайинг.

(Собир Ҳўпхўп) Боку 1922

Эрон Эрон ўлароқ сирчи қолди. Афғон ва Туркияни у кунлардаги сиёсий, дохилий ва хорижий вазиятлари ижобий Туркистонга ёрдам беришга зуруфларини мусоида қилмаслиғи майдонда қўрулди. Зеро, дунё давлатлари ўз бошинг чорасини кўрадурғон вақти эди. Ҳар миллат ??? дуосила машғулди.

Бу мақомда ушбу муҳим бир воқеани зикр қилиш фойдадан холи бўлмаса керак. Ҳеч ўлмаса, шубҳалар зойил бўлур. Вакътоки, Истанбул эътилоф давлатларинг ашғоли или фармонфармо генирол Ҳурингтонни амирида экан, баъзи зобитлар Онатўлуга чекилиб, миллий мужодалага бошлаш тарихларинда бир мунча зобитлар, мунавварлар, пошшолар Истанбулда эдилар. Бир тарафдан душманларни дасисалари, дигар томондан ихтиол, мағлубият, ночорлик, вазиятнинг оғирлигини кўргонлар, билгонлар баъзи андиша ила тўрт давлатдан бирининг мондаси (ҳимоясини) қабул қилишига рози бўлдилар. Фақат орадаги тортишмалари қайси давлатни ҳимоясиға киришда бўлди. Нихоят Амрико мондаси таржех қилинди. Мондани қабул қилғонларнинг бошда келғонлар Миролой Исмат пошшо, аркони ҳарб мингбошиси Саффат пошшо ва ғойруҳулар. Мушир Иззат пошшо тарафиндан лойиҳа чизилди.

Монда қабулиғи химояга кириш нажот йўлидур, деди. Мингбоши Сафрат пошшо лойиҳани олиб, Севасга келди. Мустафо Камолга тақдим этди. Ангилтарро, Франса Русияга нисбатан Амрико мондаси даҳо муносиб, деди.

МОНДАЧИЛАР⁹⁵

У замоннинг ижобина кўра, Истанбулда мавжуд машҳур мухаррирлар, маъруф мунавварлар ва қилич кишилари тарафиндан Амрико мондасига рози бўлишиб, билиттифоқ бир ташкилот қурулди. (Жади 1918 декабрда). Исми “Вилсён принциплари жамият”dir.

Бу жамият тарафиндан Вилсёнга 5.12.1918да бир баённома пешнаҳод тақдим қилинди.

Баённома у кунларнинг вақти сабоҳ янги кун газетларинда 6.12.1918 тарихда босилиб чиқди. Туркия тарафиндан Амрико мондасини қабул қилинадур, дегон мазмундаги баённомага имзо қилғон зотлар:

Жамиятни ундири	Холда Адид
Собиқ нозирлардан дўхтур	Силол Мухтор
Тасвири афкордан	Валид Абузиё
Иқдом газетасидан	Жалол Нурий
Ахшом -----	Нажмиддинбек
Янги ғазетадан	Махмуд Содик
Замон -----	М. Жамол
Сабоҳ -----	Али Камол

Янги кундан Юнус Нодий, Вакт газетасиндан Аҳмадамин Ёлмон ва соиралар. Бу ҳаракатга миллат тиш-тирноғи билан қарши эди. Шу даражадаки, мондачиларга қасд қилғонлар бор эди. Онатулудаги мужоҳидлар эса ҳар қандай мондага мухолиф эрдилар. Баённома тақдиминдан сўнгра Амрикодан уч кишилик бир ҳайъат келди. Жамият тарафиндан ҳарорат илиа қаршиланди. Ғазеталар булбулдек сайрадилар.

Бу тарихларда Севасда бир қўнғира қурулди. Бу муносабат илиа мавзуга оид ҳолда адиб тарафиндан Мустафо Камолга ёзилғон 10.8.1919 тарихли машҳур мактуб шоён зикрдир. У мактубдан бაъзи мухим моддалари. Масалан, Ангилтарро Туркияning бирлигини асрийлашиб, мустақил бир давлат бўлишини истамайдур, ҳаргиз рози эмасдур, қўлидан келса, Туркияни калласини учирадур, қўлини синдирадур, оз муддат ичинда бир мустамлака ҳолина келтирадур.

Биз Истанбулда ўзимиз учун эскидур, янгидур, Туркия ҳудудлариға шомил муваққат бир Амрико мондасини ахвани шар ўлароқ қўрмоқдамиз. Сабаблари эса шунлардур:

1. Миллатлардан христиёнлар Оврупо давлатларига суюниб, қўзғолон чиқарсалар, заиф, қувватсиз Туркия даф қиломайдур (бостиrolмайдур).
2. Шаҳар ва қишлоқ ахолисининг сиҳҳати ва зеҳнияти илиа бир ватирага келтириб, халқнинг асрийлаштироқ назариясига ва татбиқига эҳтиёжимиз бордир. Ўшандоқ бир Туркияни онжиқ янги дунёнинг қобилияти вужудга келтира биладур.
3. Хорижий рақобатларни ва қувватларни мамлакатимиздан узоқлаштирадурғон бир ёрдамчига мухтожмиз. Дафъи эҳтиёжи эса факат овруполикдан ва Овруподан даҳо қувватлик бошқа бир давлатни тутуш билан бўладур.
4. Иззат нафсимиздан бироз танозил қилишга мажбурмиз. Амриконинг идорий макинаси динсиз, миллатсиздур. У (Амрико) мухталаф жинс ва мухталаф мазҳабдаги одамларни чўқ имтизожли суратда бир орада тутушнинг усулини биладур.

⁹⁵ Монда калимаси хорижий лугатдур. Ваколат, химоят маъносидадур. Амрико мондасини қабул қилиб, Амрико давлатиға вакил бўлуб Туркия хукуматини идора қилиш тарафдорларига мондачилар деб исм тоқилғондур. Бизим Онатўлу ғазитаси 4.4.1976 рақам 2509. Истанбул.

Мувофақат эдилдики, тақдирда Амрикодан келғон ҳайъат ичиндан BROWNE исмли бир ғазитачининг Севас қўнғириласига юбориш мумкиндур.

Бу сабаблардан ўзимизни Амрикога мурожаат қилишга мажбур кўрмоқдамиз. Пешнаҳод ижобина кўра Туркияниг аскари бўлмайдир. Амрико раҳбарлиги билан пўлис ва жандарма қувватлари тайинланадур. Амриколи бир муфаттиш ва бир ҳайъат интихоб қилинадир.

Жамиятни принципларига кўра Амрико Туркияни муҳофазат қиласидур. Бунинг учун Туркияниг урду сақлашиға лузум кўрилмайдур. Холда Адидни мактуби миллий мужодала қаҳрамонлари тарафиндан рад қилинди. Келайлук сададга. Шундоқ оғир вазиятдаги Туркия Туркистонга ёрдам қўлини қандоқ узатсун.

Зотан бир миллат истиқололи учун курашга бошласа, аввалан у миллатнинг ғайрати, ҳамияти, арси, шужоати хамиртуруш бўладур. Моддий қуввати ҳоким бўладур. Буни кўрғон қўшни давлатлар ҳимоя қилиб дўстона ёрдам қўлларини узатадур. Шундагина юртининг озодлиғи учун курашгон миллатлар империализм чангалидан қуртулушга истеъдод касб этгон бўладур. Йўқса, ҳар қанча қаҳрамон бўлса бўлсун, ёвга муқобил бўладурғон муосир силоҳи бўлмаса, Туркистонга ўхшаб, асоратдан асоратга гирифтор бўладур. Фақат хўжайин тегишадур. Гумашта, яна ўшал гумаштадур.

Дунё бўйинча истиқолларига эга бўлғон давлатларни тарихларига қаралсун. Яқин қўши Туркия жаҳонгирлар ва капиталистларни қаршисиға ўзларида мавжуд хамиртуруш билан чиқди. Қўшниси Русиядан қўмаргон орқаси узулмағон мусалсал моддий, маънавий, сиёсий ёрдамлар билан истиқолини иода этди. Янги Туркия ҳукумати қурулди.

Оврупо давлатларининг ёрдамлари илиа Болқон давлатлари қурулди. Хорижий ёрдамлар сабабли Лаҳастон (Пўлуния) ва Финландия давлати қурулди. Ҳар иккиси истиқололига эга бўлди. Намуна ўлароқ, бошқа ибратлик бир тарихий воқеа ҳам дунёга туғилди. У эса 2чи Вайҳалм қароргоҳиндан Олмонияниг махфий ташкилотига оид аркон ҳарбиясидан Фўн Рўдиндорф қўлила Ленинга икки милён⁹⁶ олтун ёрдам берилди. Муқобилинда Ленин чор аскарларини ҳарб майдонидан узоқлаштиришга ваъда берди. Муваффақ бўлди.

1918да Трўтский (LEIBA BRAUNSTEIN) дегон соҳта бир исм билан Амрикога борди. Амрико яҳудларини берғон ёрдамларини Истиқхўлмдаги бонкадан олди. Инқилобчилар бу поралар илиа аскарларини қувватландирди. Инқилобда комёб бўлдилар. Капитал ва капиталистларни ёмонлаб, ҳалқни нафратландирғон Ленин, Трўтский ва шериклари капиталистларга қул бўлди, малай бўлди. Капитал (сармоя) қўлға келтирди. Инқилобда комёб бўлди.

Боку петрўли муқобилинда Киринский Франсадан милёнлаб франк олди. Кўб нарсалар ваъда қилди. Лекин мағлуб бўлиши арафасида Франсанинг ёрдамлари кесилди.

Аммо баҳтсиз Туркистон замонасиининг қувватлиқ бир давлати Рус давлати билан куршур экан, ҳеч қандай бир давлат ёрдам қилмади, қилолмади. Масалан, инглиз бўлса, Ҳиндистонни сақлаб қолиши тамаида Туркистонга ёрдам бериш учун қилғон аҳду паймонидан қайтди. Чунки руслар ишни олдини олиб, инглизларнинг қўнглини топди. Алар билан адами тажовуз муюҳадасини тузди. Унинг натижасида инглизлар Туркистондан қўл тортди. На ёрдам берди ва на бошқа қилди. Туркистон ҳақидаги қилғон аҳдини бузди. Туркистон ҳақида Бухоро подшоҳи билан бўлсун, Афғонистон муқаддароти учун Афғон подшоҳи билан бўлсун, аларга қилғон таклифлари сувга тушди.⁹⁷

Бундан бошқа Россия - Ангилтарра орасинда махфий бир аҳднома тузулди. **Советлар** ғарбда чорлик ҳудудига қадар ишғол этадурлар. Инглизлар овоз чиқармайдур. Ани муқобилига инглизларни шарқдаги манбаатларига мухолиф руслар ҳеч қандай бир ҳаракатда бўлмайдур.

Дунё бўюнча жаҳонгирларни истисмор сиёсати тарихан событдур. Аммо русларни истеъмор сиёсати бошқачадур. Хусусан, мустаъмарасидаги ғайри рус миллатларни руслаштириш ғояга мабний туттган йўллари дунёда оз қўрилғондур. Бу мудҳиши сиёсатни

⁹⁶ Бир олтун 20 марка эди

⁹⁷ Генирол Али Фуод пошшо Жабасуй. Масков хотиралари. Истанбул 1955

татбиқ қилишда оқ руслардан күброк қизил русларни шиддати зиёда бўлди. Мунга қизил русларни усуллари даъвомизга очиқ шоҳидлардан дур.

ҚИЗИЛ РУСЛАРНИНГ УСУЛЛАРИ

Қизил руслар иш бошига келғондан бошлаб хейли оғирчиликка учради. Ва лекин сабот кўрсатиб, ҳамма қийинчиликни отлатди. Сўнгра кундан кун ишлари йўлга қўйилиб, аскарий ва мулкий ишлари бир андоза тузалди. Ниҳоят Русия қаламрўйидаги оқ руслардан Киринский, Вронгел, Деникин, ғарбий Сибириёдан Калчак Дутўф тобеларила мағлуб бўлдилар. Ҳаммалари Русиядан чекилдилар.

Булардан бошқа маҳсус бир фирмә чиқиб, қизилларни заиф вақтларида ҳар жой, ҳар жойда пайдо бўлган яшил руслар фирмәси қизиллар билан урушиб-урушиб, ниҳоят бу муҳториятчи яшиллар фирмәси ҳам бир тараф бўлди.⁹⁸

Пўлша ила Масков мусолаҳа қилди. Филсудскийни истиклол даъвоси қабул қилинди. Ҳаққи танилди. Дўстлик муюҳадаси деб Масков – Варшава аҳди имзоланди. Қизилларга капиталист инглизлар билан бир муюҳада имзолади.⁹⁹ Буни соясида инглизларни Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон йўли билан бу қўприклардан ўтуб, Туркистонга қадам қўйиш, Туркистон похтасига эга бўлиш режалари бузулди. Йўллари тўсулди. Қизил русларни Афғонистон билан қурулғон иттифоқи Ангилтарро иттифоқини таъйид этди. Туркия бўлса шўролар Туркияси шиорила шўролар дўсти ўлароқ, қизил Масковни ишонган бир дўсти бўлиб, Дардонил Қонолила келадурғон душман йўли тўсулди. Ва ғойрухулар....

Руслар билан Оврупо давлатлари орасида Болтиқ давлатлари билан иқтисодий манфаатлари ижобий иттифоқ тузулди. Советлар Чин билан ҳам бир нав сулҳ сафода бўлди. Баъзи давлатлар жаҳон ҳарбидан ғолиб чиқғон бўлсалар ҳам чарчаб қолғон, паришон бўлғонлиги учун такрор жангта киришдан кўра сулҳга рағбатлари зиёда эди. Масков зимомдорлари бу фурсатни қўлдан қочирмадилар.

Турли баҳоналар ила советлар Оврупо давлатларини дўстлигини қозонди. Туркистон ипакларини, Қоракўл териларини Италия, Амрикога бериб, пахтасини тўқуб, Ўрта Шарқга сотиб, петрўлларини Оврупога бериб, буғдой ва тухум, қаймоқ, тўнғузларини Гирмонга бериб, рақибларини рафиқ қилуб, атрофни хўб эҳтиётда қилиб, кўпрук бошларини тутуб, хотиржам бўлуб, Туркистон миллий мужодаласини тугатишга, имҳо сиёсатига бошлади.

ТУРКИСТОНДА ИМҲО СИЁСАТИ

Бу тарихдан кейин Туркистонга ички Русиядан, Татаристондан, Бошқирдлардан баталёнлар, пўлкалар, ҳарбий зирхли вағўнлар¹⁰⁰, ўтумўбиллар, силоҳлар, жуббахоналар кела бошлади. Асрий силоҳ ила тўлди. Руслар қувват устига қувват келтириб, таъқиб устига таъқиб этди. Мужоҳидларимизни қароргоҳларига ўлтургон шаҳрларига, қишлоқларига ҳужум устига ҳужумлари давом этди.

Миллий мужодала қаҳрамонлари ё ўлум, ё зафар, деб русларни муқобилига майдонга чиқдилар. Баъзилари шаҳид тушди. Баъзилари асир бўлди. ГПУни турмасиға тушди. Баъзилари оҳиста ўзини четга олди. Зиёлилар ва асир мужоҳидлар ярашгон қўрбошилар халқ ичидаги очиқ суд, юзаки муҳокама ила эъдом қилинди.

⁹⁸ Бир мактаб муаллимини қўмондасида ZELANIY лар мингдан мутажовиз бир қувват ила VARANEG ҳаволисида фаолиятда бўлди.

Ва яна минг аскарга болиғ МАННО читтаси бор эрди. RAZAN атрофинда MARUSA исмлик бир хотун ташкил қилғон яшил муҳториятчилар фаолиятда бўлғонлар. Бу яшил фирмакага мансуб аскарлар қизилларга ҳар жой, ҳар жойда муқобала қилғон. Қизил режим алайхинда бўлғондурлар. Буларга яшиллар, деб оталганининг сабаби бу фирмаки либослари яшил, фўрмалари яшил ранг бўлғони учундур.

⁹⁹ Бу тижоратий муюҳадани GOMPRIMUS муюҳадаси дейиладур. (Самоҳ, танозул маъносинда)

¹⁰⁰ Фарғона темир йўлларида RAZVEDKA исмида маҳсус ҳарбий поездлар кечаю кундуз катнаб турди. Буни идора этувчилар немисча сўзлашур эрдилар. Ғолибан Пўлшадан келтирғон поляклар эди.

Асрий силохлар билан қуролланмиш рус қувватлари қаршиисида олти милён атрофида Туркистаннинг арслон каби йигитлари қурбон берилғондан сўнгра Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Маврай, Кафказ, Еттисув, Сирдарё вилоятлари бир-бирини кетидан таслимга мажбур бўлдилар. Кўб кишилар сургун бўлуб, Сибириё ва Украина га жўнатилди. Майдон рақибсиз ҳолда русларга қолди. Бу йўлда жон берғон шаҳидларимизни Жаноб Ҳақ раҳмат қилисун. Омин. Бундан сўнгра ҳар тараф қизиллашди. Кўча бакўча силоҳ тўпланди. Ҳалқни қўлида ҳар қандай силоҳ бўлса, сўраб-суринтириб, руслар қўлиға олди. Бундан бошқа силоҳим йўқ, агар чиқиб қолса, жавобгарман, дегон бир тилхат ҳам олди. Ҳамма пичилиб бўлди. Бир вақтлар бўлдики, бозорда ҳалқ қўлидаги пичоқлар тўпланди. Бу қурол тўплаш иши тамомланғондан кейин руслар зулмларини ошкор қилишга бошлади.

Қизил сиёsat ҳар амрни, ҳар ҳукмни фирмани фармонига боғлади. ??? , деб Туркистон коммунистлар фирмасига ҳамма тобе бўлди. Ҳарбий идоралар лағв қилинди. Чунончи, инқилоб қўмитаси (рифкўм) идораси йўқ бўлди. Ўрниға ижроия қўмитаси (исполкўм) қурулди. Особий отдел чека идораларини ериға ГПУ исмида сиёсий идора қурулди. У горком мол, комсомол идоралари кучайтирилди. Элликбошилар, мингбошиларни султалари ортди. Ҳар маҳаллада актиф яъни, ҳайъат қурулди. Ҳақлик ва ҳақсиз дегон бир айрма туғдирилди. Янги туғулган болаларни исмини русча исмландириш ёхуд инқилобий калималар ва ё инқилобчиларни исмини қўйишга зўраки рағбат бўлди.¹⁰¹ Тижорат сиқилди. Нолўглар ҳаддидан ошди. Ер ислоҳоти бошланди. Ер соҳибидан мулклари ғосбан олинди. Ўзлари ҳақсиз бўлди.

Мужоҳидларни қўли баланд бўлғон замонларда руслар гоҳо DIYALEKTIG ружуъ сиёсатини ишлатиб, қадамларини бир, икки метр орқаға ташлаб қўяр эрди. Эмди у гаплар, у усувлар йўқ. Дев қадамдадур.

8 ЧИ МАРТ ФОЖЕАСИ

Иштирокион фирмасини амри билан хотин-қизлардан ҳижоб кўтарилиди. Паранжилар ташланди. 8 март куни маҳсус бир намойиш бўлиб, шўролар жумхуриятида тарихга ёзиладурғон намунали кун бўлди.

Оиласда уруш, жанжал ҳар маҳалладан ўликлар чиқди. Шундай бўлса ҳам аскар қувватила ҳаммасини босдириб, коммунистлар фирмасини амри амалга оширилди. Кўчаларда паранжи билан юргон хотин-қизларни паранжилари милиса қўли ила, маҳалла актифлар қўлила, зўр билан, дод-фарёд ила олинди.

Намойиш куни минглаб паранжилар ёндирилди. Ҳалқ ичинда понорёғи сочиб куйдирилди. Хотин-қизларни ҳуқуқи эркаклар билан бирдур, деб эълон қилинди. Бу тарихдан кейин баъзи оила аъзоларидан итоат кўтарилиди. Ахлоқ фазилатлари, одоб деган мазиятлар кундан-кун йўқ бўла бошлади.

Никоҳлар, талоқлар осонлик билан, тезлик билан бўлсун учун рўйхат шўъбаси, деб бир идора қурулди. Бу идорада бир эркак, бир хотин ўлароқ, икки хизматчи бордур.

Бу идорага бир йигит, бир қиз баробар кириб, биз турмушга чиқамиз, дейдурлар. Ҳолан икковини исмини ёзиб, қўллариға никоҳ паттаси бериладур. Яна бир бошқа эркак билан бир хотин келиб, биз эр-хотин эдик, бир-биримизни истамаймиз, дейдурлар. Ҳолан талоқ хатини ёзиб, қўлларига бериладур.

Яна бир одам келиб, ман хотиним фалоний фалоний қизини истамайман, талоқ килдим, деб талоқ хати сўрайдур. Ҳолан талоқ хатини ёзиб, қўлига топширилади. Булардан гувоҳ сўралмайди. Элликбошидан шаҳодат керак эмас.

Бир хотун келиб, ман эримни истамайман, дейдур. Ҳолан исмларини ёзиб, талоқ хатини ёзиб, бу хотунга топшириладур. Шул хотин ўшал хат билан истаган вақтида хоҳлаган кишига тегадур. Сўроқ йўқ. Идда деган гап йўқ. Рўйхат шўъбасини берғон талоқ хати кифоя. Никоҳ паттаси кифоядур. Соқчилар идорасида мўътабардур. Ҳукми ноғиздур.

¹⁰¹ Болаларни исмлари Ўктубр, Пионер, Маркс, Фрунзе ва шунга ўхшаш бўлди.

Никоҳ ва талоқ ишларида бўлғон бундок осонликлар сабабли фисқ йўллари очиқ, фасод йўлларига ҳеч монеъ йўқ, ахлоқга, одобга алвидо, алвидо.....

РУСЛАРНИ ҲАРФ СИЁСАТИ

Туркистонлиларни динидан, културидан узоқлаштириш учун русларнинг мудҳиш сиёсатларидан бири ҳарф сиёсати бўлди. Қаҳран, жабран Туркистон аҳлига лотин ҳарфини қабул этдирди. Туркистонликларни маорифларида мингларча санадан бери давом этиб келғон Ислом ҳарфида ёзилғон Қуръони карим ва ҳадиси шариф бошда ўлароқ, диний, фикҳий, тарихий асарлар ўқилмайдурғон бўлди. Зотан, мусулмонларни ақидалари эътиборила мабда ва манбалари Қуръони карим тафсири, ҳадис, фикҳ илмларидур. Қолаверса, тарих ва адабиётидур. Мусулмонлар бу китобларни ўқигон муддатда шариати аҳкомияға боғли қолур. Кофирлар муродиға етолмайдур. Шунинг учун мусташриқларни ўюнлари ҳар миллатни ўз лаҳжа, ўз шевасига ташвиқ айлаб, ҳалқ тилини лотин ҳарфи билан осон ёзилишини олға суриб, унга тарғиб қилиб, ҳарф сиёсатини амалга оширдилар.

Бу сиёсатни берадурғон меваси бора-бора ҳамма миллат лотинлашур. Лотин ҳарфида ёзилғон китобдан ўзга асарни истифодасидан маҳрум бўладур. Бечора миллат эски эски асарлардан маҳрум, миллий културдан маҳрум, ўз тарихидан маҳрум, диний китобларини истифодасидан маҳрум, келадурғон насллар бўлса аждод ва осорини ҳаммасидан маҳруб бўлиб, қадимиј, тарихий илмлар билан алоқаси кесиладур. Шундок бўла бошлади.

Ва яна ҳарф сиёсатини берғон натижасила етишгон наслларни динсиз бўлиши жуда осон бўладур. Диндин, Исломдан фарсахларча узоқда қоладур. Динсизлик тарбияси ила гуруҳ-гуруҳ бўлиб, ёшлар бир-бирини гўштларини емакка бошлайдур. Қобилни рўлида кўб қотиллар чиқадур. Ҳошо!

Бундок фурсатдан истифода қилғон руслар Русия империализми бўюндуруғини ўйнаб-кулиб туриб, мусулмонларни бўйниға қайтиб чиқолмайдурғон қилиб тақадур. Ҳошо, калло! Худо у кунни кўрсатмасун! Ҳалқ тилида лотин ҳарфи бўлғон рус мусташриқларининг ҳадиси Русия културининг самарасидан ва берадурғон мевасидан бир намунаси шулдур.

ҲАРФ СИЁСАТИДА МАСКОВНИ ЯНГИ ЎЮНИ

Бечора туркистонликлар ирсий заколари соясида оз кунда лотин ҳарфиға кўчдилар. Бир муддат сўнгра ёхуд айни замонда Туркияда ҳам лотин ҳарфини қабул қилинғонлиги шухратланди. Бу эса янги бир инкишоф деб тараққий этилди. Яъни, туркистонлилар маориф ишларини Туркия савиясида бўлишидан матбуотда турклар ила айни савияядаги бўлғонлари учун аввалги қархан қабул қилинғон лотин ҳарфи бир нав дафъи хумор ўлароқ қарши олинди. Икки ўлкани матбуоти аждод, турунларини яқдаяклариға лойиқила рабт эдажакинда Туркия-да мамнун, туркистонлилар-да мамнун қолдилар.

Мурури замон ила бу ҳолни сезғон русларни мусташриқлари тарафиндан янги сиёсат, янги ўюн чиқардилар. Туркистонлиларга лотин ҳарфларини нафратлик кўрсатиб, муқобилида Масков ҳарфларини даҳо културний, даҳо маданий эканлигиндан ва ҳам Туркистонга келадурғон ҳар қандай маданий, асрий, фанний, техник илмлари Масков каналидан Кремлни ғалвиридан ўтадурғонлиги учун култура асарлари русча ўлароқ, Туркистонга келажаги эътиборга олинғонда Туркистонни рус ҳарфларига кўчиш фойдалироқдур, қадимиј мўдаси кечгон исми бор, жисми йўқ лотин миллатининг бу ҳарфларини отиш керақ, деб Масковни фармони (PRIKAZI) билан туркистонликлар рус ҳарфини қабул қилишга мажбур бўлдилар. Русларни жаҳолат даврида бу алифбони Кўстантин Карлик дегон бир рум поп татиб этгандур. Воқеанависларча бу ҳарфни карлика алифбоси дейиладур.¹⁰² Бечора туркистонлилар ўн беш, йигирма йиллик маориф меҳнати,

¹⁰² Сайд Шомилни диш турклар ва сотсиялизм китобиндан. 1971 Истанбул.

матбуот асарлари, миллатни умри зое бўлди. Ҳаммаси бўшга кетди. Яна алифбодан бошланди.

Шоирни шу мисралари нақадар тўғри эмиш. Ани мисдоқи ҳам гўё туркистонлилар эмиш.

Гуфтамки, бадал эй дил ахволи ту чист,
Бечора баҳун тафида ва бисёр грест
Гуфтки, чикуна бувад ахволи каси,
Кўро бамурод дигарон бояд зест.

Бу янги ўйиндаги ютуқлардан руслар қанча мамнун бўлсалар, мусулмонлар шунча маҳзун бўлдилар. Мана маданият, мана култур. Заволли туркистонлилар бир лаҳаддан кўкиб, бошқа бир лаҳадга тараққий қилдилар. Натижада русларни руслашдириш сиёсати очиқ суратда майдонга чиқди. Қизил юзини кўрсатиш учун парда кўтарилиди.

Натижа эътиборила Московни ҳарф сиёсати мусулмонлар орасинда ҳарсий робитани инкишофиға монеъ бўлмоқ учун мусулмон наслларни ўз лугатини ўқиёлмайдурғон бир ҳолға тушурди.

Бир миллатни борлигини вужудга чиқорғон нарса у миллатни мозийсидур. Мозийни наслдан наслга нақл этгон омил лисондур, тарихдур, адабиётдур.

Московни қасди янги наслларга мозийга бегона қолсун, тарихга жоҳил қолсун, бунга ҳарф табдилидан яхши восита йўқдур, деб қарор қилдилар. Бу манба ила яъни, ҳарф инқилобида адабиётни, тилни, маънавиётни буздилар. Тарихий, диний, илмий асарларни асосидан йиқитдилар, хароб қилдилар. Шунинг билан янги насллар қадимий асардан маҳрум бўлдилар.

Мозийдан алоқаларини кесди. Хотира ва ёдгорларни маҳв этди.¹⁰³

Кримда, Московда, Нижнийда, Қозонда аzon иқомат или намозларини ўкуғон қаҳрамон аждодимизни авлодлари бугун ўз юртида, ўз ватанида намоз ўқиёлмайдур, рўза тутолмайдур, қурболиқга кўй сўёлмайдур, ийд байрамларини, диний ибодатларини адо қилолмайдур, Куръон ўқиёлмайдур, масжидлар, миноралар бўш, меҳробда имом йўқ, муаззин йўқ, сўзлари русча оралаш, ҳарфлари рус ҳарфи, Москов ҳарфидур. Агар шундоқ давом этса, Худо кўрсатмасун, ё нўғойларга ўхшаб ёхуд жанубий африқолиларга ўхшаб, туркистонлилар ҳам келажакда ўз лугатларини йўқотиб қўядурлар. Бу хатарни, бу заҳарни олдини олиш албатта лозимдур. Она тили соқланса, тил истиқоли бир кун ишга ярайдур. Асос бўладур. Воллоҳу Аълам.

Совет сиёсатларидан яна бири ҳар нарсани иқтисодга бағишлиаш принсипидур. Жумладан, ҳалқни озиқ-овқатга боғлағон усуулларидур. Зaborная картучка тарзи деб янги бир усул, янги низом чиқарди. Ғизо моддаларини ҳукумат қўлиға олди. Ҳалқга керакли нарсаларини ўлчаб берадурғон бўлди. Ҳалқнинг керакли ҳожатлари ҳаммаси ZABORNEYE KARTOSSKA йўлила таъмин қилинадурғон бўлди. Бу васиқа эса (KARNA) минг бир машаққат, заҳмат билан қўлга келадур. Диндорлар, тожирлар, ҳақсизлар, қадим маъмурлар бундан маҳрумдурлар.

Бир оила аъзолари эрта билан ўрнидан туриб, бири нонга, бири ёғга, бири шакарга, совунга ва бошқа ҳожатлари учун югурадур. Ҳукуматни овқат берадурғон дўконларига бориб, қаторга кирадур. Сут, қатик, гўшт, дегон гап анқога шафेъдур.

Одамларни умри навбат кутиш билан қаторда фоний бўладур. Бу фоний дунёда фоний ишлар учун умр зое қилиш на фано бир ишдур. Одамлар кундузи қатор туриб, ҳожатларини ололмағонлар кечалаб қаторда қолиб, навбат кутиб турғонларни музтарликларини ёзиб тугатиб бўлмайдур.

Туркистонда большевиклар янги бир сиёсат таъқиб этдилар. Буни исми новая экономическая пўлитика NOVEYE EKONOMICESKEYE POLITIKA таҳифиан НЭП

¹⁰³ Ҳарф инқилобида бош рўлни ўйнағонлардан ҳар қавмга алоҳидадан ҳарфлар ижод килғон маҳсус ҳайъатга ҳозирлаб тасдик қилдирғон мусташриқ Самойлўвичдур (SAMAYLAVICH)

дайилодур. Бу исмдан онглашиладурки, русларни бундақа ўюнлари аввалдан ҳам бор экан. Аммо эскиси махфий экан. Халқ ғафлатда, билмас экан. Русларни бу янги чиқарғон усуллари янги сиёсат ўлароқ, очиқ сиёсат бўлди.¹⁰⁴

(ҚАЛАМПИР ИЛА АСАЛ АРАЛАШ) ЯНГИ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТ

Бечора халқ ҳар меҳнатга, ҳар машакқатга, ситамга саналарча чида бор келди. 1924 йилни ҳам идрок этди. Лаънати Ленин жаҳаннамга кетди. Кремлдаги инқилоб номдорлари янги бир прўжани татбиқга бошладилар, уни шарти тубандагичадур:

Гирмониядан Москвага бир молия мутахассис кетирилди. У молиячининг биринчи иши Кринский замонида тадовулга чиқғон пул (банкнўт)ни айни шаклда қизил зарбхонада босиб чиқарди. Қора биржа (бурса)да сотилғонча сотилди. Аммо расман ҳукумат тонимайдур. Аммо парда орқасидан туриб, халқни рағбатини ортдириш учун фирмани ташвиқот ва тарғибот идораси тарафиндан махфий одамларини қўлила прўпоганда юргузулди. Шундоқки, Киринский хорижда жамият ақвомга мурожаат этмиш, капиталист давлатлардан инглизлар ила иттифоқ қилмиш, ўзи яқинда инглизлар билан келур эмиш, ватанини қутқазур эмиш, коммунистларни осар эмиш, сўрор эмиш, кесар эмиш, оқ подшо низомини қуруб, Русияни большевиклардан, бу қизил балодан покизлармиш, миш-миш сўзлар бозорда тўлди, мозорда ҳам бўлди. У прўпоғондани таъсириға қопилғон халқ умид устиға умид қилиб, Порижда зўр билан гузора қилиб, қорнини дардида ўз бошини чорасиға даво излаб юргон сифинди русларни исмиға ишониб, бечора халқ хусусан, оқ руслар Киринскийни ўтмас пулларини сотиб олиб соқладилар. Бу рўли билан неча милён фойда килғонлигини олмон моличиси сўйласун.

Орада бироз фосила ила янги прўпоғондалар на эмиш, на вор, хабарингиз борми, Туркистон Никалайни юзталиқ юз сўм рубллик банкнўтларига гаров эмиш. Инглизлар юзталикларни тўпламоқда эмиш. Ҳатто Ҳижозда, Мисрда, Шомда саррофларни қўлида қолиб, сандуқларида соқлануб турғон ҳамма юзталикларни яхши баҳо билан олғон эмиш. Яқин замонда келиб, Туркистонни қўлиға олар эмиш. Ҳолан Эронда эмиш. Машҳаддан тўғри Ашқободга ўтар, у бир тарафдан, Ҳиротдан, Балхдан ўтар эмиш. Иш тамом холос. Инглиз Туркистонга ўтса бўлди. Қизил балодан қуртулурмиз, деган хаёл билан қора биржадаги яхудий даллолларни олдовига баъзилар учди. Баъзилар олданди-да, қизил Москвада босилғон Никалайни юзталиқ банкнўталаридан ало қадри ҳол олиб, хом тама билан соқлаганлар кўб бўлди.

Сўнгра советлар кичик ҳажмда йигирма сўмлик, қирқ сўмлик пул чиқарди. Халқ бунга марка пул деб исм қўйди. Оз кундан кейин молиячи яхудийнинг ўйини билан фильм тегишиди. Бошқача бир пул чиқарди. Бунга сентралний банкнўт деб от қўйди.

Ҳар бир идорага, бозорларга, расталарга молияни шўъбаси очилди. Кеча қундуз баробар чолишиб, қадимий пулларни тўплашга бошлади. Марка пул Тошкандда босилғон икки чет пул юз сўмлик DENEJNIVI ZNAКларни муқобилиға юз сўм ўрнига ўн сўм берди. Бу суратда Москв у яхудий молиячини ҳунари билан миллатни қўлидаги нақдинадан юздан тўқсонни урди.

Сентралний пуллар ҳаммаси ўн сўмликдур. Бу банкнўтда мутааддад лисонларда ушбу рамз:

Бутун дунё мехнаткашлари бирлашингиз. PROLETARI VSEX STRANY SOEDINEYTES. деб ёзилғондур. Советларни 15 кукла қурчоқ жумҳуриятларидаги турли-турли пуллар ҳаммаси тўпланди. Ҳамма жумҳуриятда сентралний банкнўт тадовулга бошланди.

Охида жин фикрли молиячи FINANSIST янгидан оппоқ мазбут бошқа бир банкнўт чиқарди. Буни исми червонсдур. Бу червонс хейли қувватлиқдур.

¹⁰⁴ Бу ҳақда коммунизмни чехраси исмлик муаллифнинг бир рисоласи нашр эдилди. Туркия иккинчи қуввайи миллиядир. Нагани Бурса шўъбаси тамонидан икки, уч карра босилиб 1966да таркалди.

Бу червонс ўн сүм дейилғон бир олтунни қийматидадур. Яхудийни янги фильм, янги рўли билан 15 кукла жумхуриятлардаги собиқ пуллар тўплаб олинди. Ҳамма жумхуриятга червонс берилиб, бу тарихдан бошлаб совет қаламравида червонс банкнўт тадовулга бошланди. Ва бу сояда ҳамма жумхуриятлар иқтисодий (молий) йўл билан Масковга боғланди.

Бу червонсни қурсини сақлаш учун шўро олтини деб ўроқ болға тамғалик

II Никалайни ўн сўмлик олтуни аёринда бозорларда шўро олтуни чиқмоқ каби кўрула бошлади. Кўз юмиб очгунча бу шўро олтуни ўртадан ғойиб бўлди. (советлар тўплаб олди)

Бир оралиқ бозорда II Никалай замонида тадовулда бўлғон ўн сўмлик Никалай олтуни бозорни ўйнатди. Бу Никалай олтуни Ленинғиродда пролетарлар зарбонасида ўлгон эски подшо II Никалай исмида чиқа бошлағон олтундур. Бу олтунлар саррофларда, бонкаларда, халқ қўлида ривож бўлиб, халта-халта бонка берадурғон бўлди. Бонкалар олиб чиқғон маъмур тожирлар, даллоллар ўт тийиндан зиёдасила ўн сўм ўн тийин (бир червонс ўн тийин)га бемалол сотоверадурғон бўлдилар. Хориждан келғон қўйчиilar, Кошғардан келғон тожирлар зиёдароқ олдилар. Олтин сотгон кишилар кўринишда тожирдур. Ҳақиқат маъмурдур. Олгон зиёда ўн тийинлари даллолликдур. Бундок даллолликдан ҳукумат кўз юмадур. Чунки булар вазифа ижоби олтун олғонларни адресларини ёзиб олиб, бонкага топширур эрдилар.¹⁰⁵

Муҳтарам ўқувчиларга татимма ўлароқ арз ўлинурки, вақтики, Бухородан ғанимат ўлароқ, етти 7 вагён олтун Масковга тўғри (DIRECT) жўнағон эди. Ушбу олтунлардурки Никалайни тамғаси ила ўн сўмлик Никалай олтуни бўлиб, тадовулға чиқарилди. Буни фазли ғолибан Гирмонияда мутахассис ўлароқ, кетирилғон молиячи аслан яхудий бир FINANSISTга оиддур. Олтунни дохилдаги ўюни кўрулди. Лутфан хориж тарафига хам бир назар ташланса, у молиячини икки тарафлик дудам ханжардек иш кўрғонлиги ойдинлашадур. Советларни хорижий ишларини йўлга қўйиш учун хорижга чиқарғон бу важлари истихборот ишларида қўллағон одамларига ўшандоқ Никалай томғалик олтун жўнатиб берди. Хуфяларини шундоқ олтун билан таъмин этди. Хорижга червонс чиқармади ва ҳам хориждан червонс духулини шиддат ила ман қилди. Қизилларнинг парда остидаги махфий ўюнларини на тожирлар фаҳмлади ва на Амрико ва на Олмон англади. Агар онглагонлар бўлса, тўсолмадилар. Шундок қилиб, қизил Масков прўпогонда ишида комёб бўлиб чиқди.

Хулосаи калом усмонли императўригини инқирози учун Оврупонинг энг закий молиячилари билиттифоқ Истанбулда Туркияни заарига нақадар чолишиб, комёб бўлсалар, бу яхудий молиячи русларни фойдасига шу қадар чолишди, танҳо муваффақ бўлди.

Олтун ва червон ривож бўлғон тарихларда русларни кўчирма сиёсати ҳам шиддат ила давом этди. Туркистонга келғон олтунлар, червонлар ила баробар Туркистонни покиза тупроқларига самарскийлар, Укаройнодан сассиф хоҳоллар, хижилилар, мужиклар ҳар кун вагён-вагён келиб, кўчаларда, бозорларда пода-пода, гала-гала бўлишиб юришди. Шаҳар ва қишлоқларга жойлашди. Уйлар, ҳавлилар, масжидлар, такялар, мадрасалар, хонақолар бу ўрус меҳмонлари билан тўлди. Ерлиларга уй йўқ, жой йўқ. Агар бирорта чордевор бўлса, ўлтурушга самарскийлар ҳақлидур.

Қизил режим ижоби мулкият ўртадан кўтарилди. Ҳамма мулк соҳибининг фикри, зикри, хаёли бўстонларини, гулистонларини, уйларини, жойларини бир илож қилиб ҳукуматга топширса. Ёхуд рус меҳмонларини ўтқузуб, уйиндан, жойиндан қутулса. Шундагина камаршикан нолўгдан қутулғон бўладур. Бошқа чораси йўқдур. Мулкни ташлаб қочса ҳам налўгдан қутулладур. Аммо темир дафтарда нолўг ёзилғон ҳолда турадур.

¹⁰⁵ Олтун олғон кишини исмини, турадурғон жойларини ёзиб олишдаги ҳикматини прастиж яъни, тилсимлик тарафларини бу бўлумни олтун сиёсати фаслида баён қилинди. Муҳтарам китобхонларни у фаслга мурожаатлари маъмулимиздур. У фаслда ичи заҳар, таши асал, дегон сиёсатнинг мужассам гавдалари кўруладур.

Болшевикларни парчала, ют сиёсати бошланишдаги R.S.F.S.R. йўқ бўлди. Ўрниға S.S.S.R. бўлди. Туркистонда мухторият лағв бўлди. Ўрниға жумхурият қурчокга ўхшаш кўлбона жумхуриятлар қурулди. Ҳар жумхур раисини Масков ўзини маҳри каби хоҳлағонидек истеъмол қилди.¹⁰⁶

Крим, Эдил, Урол, Сибириё, ақсойи шарқ, Укроин, Какозия ва бошқаларни тақсими каби Туркистон ҳам бўлак-бўлак қилуб бўлунди. Чунончи, Туркистонни семиз бир сўқумга ўхшатиб Масков Қассоблари қўлила сўюлди. Гўё ани аъзоларини парча-парча қилиб қонорага осди. Агар таъбир жойиз эса сўқумни бошиға (калласиға) Ўқбекистон, сўқумни сонига Тожикистон, сўқумни яна бир сонига Қозоқистон, сўқумни бир қўлиға Қирғизистон, сўқумни яна бир қўлиға Туркманистон, деб от тоқдилар. Бундоқ тақсимдан сўнгра руслар бу миллатни хоҳлағонидек ютушга, сўрушга бошлади.

Туркистонни пахтаси бошда ўлароқ, маъданлари мутлақ суратда, дунё бўюнча матлуб бўлғон қоракўл терилари, олтун конларининг ҳосили ҳаммаси қизил майдондаги қизил тегирмонга оқизилди. Манқул ашёлар, ғайри манқул амлоклар ҳаммаси болшевикларни мулки бўлди. Мужиклар, самарскийлар жойланниб, алардан ошиб қолғон мадрасалар тиятру саҳнаси, масжидлар клуб, хонақолар (ATEIST) динсизларга, даҳрийларга идора ва зол бўлди.

5 ЙИЛЛИК ПЛОН (PETILETKA)

Руслар беш йиллик плон, деб бир тадҳиши сиёсатини йўлга қўйди. Беш йилда амалга ошириладурғон режаларни аввалида коллектифлашдириш усули бажо келтирилди. Бу усул кўб мудхиши суратда амалга оширилди.

Плон бўюнча 1929чи йилни охирги кечаси чилла зимистонда шиддатлик совуқ бир кечаси саҳар вақтида Туркистон қаламравидаги ҳамма шахровийлари бир вақтда руслар тарафидан босилди. Бу маданий босмачилар қўзиға крунгон кўрпа, тўшак, болиш, ётоқ, якандоз ва бошқа пахтадан бўлғон ҳар қандай нарса бўлса ҳаммасини тўплаб, аввалдан ҳозирлангон аробаларга юклаб (шаҳарни рус қисми) янги шаҳарга ташиб кетдилар. Бир кечада халқни ҳамма нарсаси мусодара қилинди.

Авваллари заминдорларни ерлари олинниб, дехқонларга бўлуб берилғон эди. Ҳар бир дехқон ўз қўл кучи билан ишлар, якка хўжалиқ исмида умр кечириур эди. Янги низом янги плонга кўра, бир қишлоқни дехқонлари ҳаммаси тўОпланиб, ерларини бирлашдириб, ҳамма бир бўлуб ишлайдур. Бир бўлуб экадур, ўрокда, хирмонда, бошоқда, бир ҳосил оладурлар. Буни исми колхўздор.

Бу сабабли бир дин, бир иймон, бир Ислом ороларида ҳузурсизликлар бўлди. Бебошлиқ зуҳур этди. Ака-ука, эл, халқ бир-бирини гўштларини едилар. Гулистонлар гўрустон бўлди. Бозорлар мозор бўлди. Тижорат бир нав колхўзлар қўлиға ўтди. Эркак-хотун, ўғил-қиз мажбурий ишлади. Ишлагонларга коғаз билан нон бериладур. Ишламагонга ҳеч нарса йўқдур. колхўз ишлари аввалдан оқсокланиб зўр билан юрди эса-да, кейинча бироз йўлга қўйилғон бўлиб кўрулд. Ва лекин хусусий ҳаракат бошқа, умумий ҳаракат бошқача ҳосил берди. ҳар ҳолда жаҳон ҳарбидан аввалги ҳосил микдори қўлға келмади. Колхўздан сўнгра совхўз қурулди. Бир-бирларини орқасидан селхўз қурулди. Водхўз таъсислари кенгайтирилди. Бу орада симхўз деб яна бири қурулди. Нихоят бу занжир-занжир хўз-хўзларни ҳар бири бошимизга бошқа бир бало, бошқа бир мусибат. Ҳар бири дард устига дард бўлди. Булар ҳеч гап эмас. Плонни даҳшатлик саҳнаси бундан кейин кўринадур. Масалан:

СУРГУН ФОЖЕАСИДАН БИР ПАРДА

¹⁰⁶ Ўзбекистон раис жумхури Охунбобоюф номли бир дехқондур. Ичкарида ZELENISKI деб Масковдан келғон бир ўрус бордур. Бу ўрус Охунбобоюфга амр беродур, Охунбобоюф ўзбекларга. Бошқалар-да шунга киёсланадур.

Туркистонлиларни она юртидан суруб чиқариш учун аввалдан олинғон тадбирлар 1930 ва ҳам 1931 йилларда амалга оширилди. Замонасида махфий суратда ҳозирланғон рүйхатта кўра, Туркистоннинг ҳамма шаҳарларида бир тарихда, бир кечада рүйхатдаги уйлар босилди. Уст устига уч кеча кундуз сиёсий идорани зобитлари назоратида, соқчилар бошлиғи қўмондасида атроф ва жавонибни аскарлар билан иҳота қилинғон бир ҳолда босди-босди бошланди ва даҳшати билан давом этди.

Ҳар маҳалладан, ҳар уйдан ушланғон муштумзўр (KULAK) оиласила ўзига қарашли ўғли, қизи ва бошқа тобелари ила уй, рўзгор ашёлари, қўйлари, бўзаклари, товуқлари, қушлари ила ҳаммаси тутулиб, бир ерга тўпланди. Яъни, зору оҳу нолалар кўкка чиқди. Шаҳар қўчаларида доду фарёд рафтомуад бир маҳшардан иборат бўлди. Кўчалардаги аскарларни амида қатор тургон юк аробаларини кўблиғидан ўтгани йўл йўқ. Босгани ер йўқ. Бу даҳшатли ҳодиса уч кечаю кундуз давом этди. Сўнгра ушланганларни ҳаммаси тўпланган минтақаларида темир йўл аробаларини қизил вагўнлариға қўй от юклагондек бошоломон одам юклаб, кечалари жўнатилди. Бу тадҳиш амалиёти ҳамма шаҳарда сиёсий идора ГПУни назорати остида амалга оширилди. Мисол учун бир воқеа:

Андижонга тобе ғарбан 14 километр масофада Анка дегон бир қишлоқдан тўпланғон муштумзўрлар ва ҳақсизларни руслар тутуб, етмиш, саксон вагён уланган бир поезднинг қизил вагёнларига юкладилар. Ярим кечада жўнашга омодаланиб, хуштак чалғон ўтхонани овозини эшитар-эшитмас, ҳамма вагўндаги сургунга жўнайдурғон ҳалқ бир овоздан эркагу хотин, ёшу қари, каттаю кичик баробар, дод, дедилар. Доду фарёд, ватандан кетмаймиз, юртдан чиқмаймиз, дод, дод, дод, фарёд деб, оҳу фифон қилдилар.

Бу кутилмагон ҳодисани тасиридан темир йўл маъмурлари қўрқиб кетдилар. Кондуктўрлар хуштакларини ҳолди. Мошинани сурувчилар оташаробани юргизмай жой-жойинда ҳамма тўхтади. Ҳалқни оҳ-воҳлари, дод-войлари давом этди.

Тадҳиш сиёсатини бош омиллари ГПУни амири билан қишлоқдан рус аскарлари етиб келди. Ҳар вагўнни олдида сарнайзасини дўлайиб, вагўн дарвозаларини тақатак қилиб ёпдилар. Ваҳшат ила дўқ қилиб юриб, сахар вақтида поездни жўнатдилар. Ҳар шаҳарда бўлғон ҳар хил бўлса ҳам бир-бириға яқиндур. Бир нав ўхшайдур. Ҳамма ситам бир ситамдур.

Русларни бундок мудхиш муомалалари ила туркистонлилар сурулди. Ички Русияга жўнатилди. Аммо қайси жойга кетгонлигини ҳеч ким билмайдур. Фақат бу сирни фирмә бошлиғи биладур. ГПУ биладур.

45 кундан сўнгра Укроинадан мактублар келди. Фақат менга келғон бир мактубда божамиз ёзадур: Аҳволимиз бир тирик ўлиқдан фарқи йўқдур. Оҳ ватан, оҳ Андижон, жон, жон, эй қариндошлар, қайдасизлар, бизлар дунё жаннатидан чиқарилдик, чўлу биёбонга келтирилдик. Бу жойда нонни жисми ҳам йўқ, исми ҳам йўқ экан. Бизни ҳолимизга Худони раҳми келсин. Ақлимиздан одаштирасин. Тавфиқ ва ҳидоятимизни зиёда айлаб, иймонимизни саломат қилсун. Сизлардан ражомиз шулки, емак вақтида дастурхондан бир луқмадан нон олиб, бир ҳалтага ташласангизлар, икки, уч ҳафтада қанча тўпланса, жамлаб бизга пўчта билан юбориб туринглар. Бошқалар ҳам биздан яхши эмасдур. Маълум бўлдики, ҳамма сургунларни ҳоли бир-биридан бадтардур.

Сургун сиёсатида русларни баҳонаси кўб бўлди. Жумладан, эгалари Русияға сурулуб, эгасиз қолғон ҳавли жойларға Самарадан келғон ўруслар жойлашди. Сувлик, унумлик ерлар бўш қолди. Ҳалқ фойдаланмади, деб ундоқ ташландиқ ерларни ҳам рус кўчманчилариға фирмә тарафидн тақсим қилинди. Ва яна собиқ ҳукмдорлар хонлар, бекларга оид ерларни, вакф ерларни вориси чор ҳукумати бўлғонига ўхшаш чорларни вориси советлар ҳукумати бўлди.

Ўрусларни тутгон кўчирма сиёсатининг русларга икки тарафлик фойдаси бўлди. Биринчиси туркистонлиларни ички Русияга ва Украинаға сурди. Қизил империялизмни мудхиш зулмлари очиқ амалга ошди. Иккинчиси сурулғон мусулмонларни ҳавли жойлариға, масжид, мадрасалариға, еру сувлариға Русиядан келтирилғон кўчманчиларни ерлашдирилди.

ЗИЁЛИЛАРНИ ИМХОСИ

Тубанда зикр қилинадурғон мавзуларни, ачинарлик воқеаларни вақтила эътино билан ўкуб, ибратланишларини муҳтарам ўқувчиларимиздан ражо ўлинур.

Қизил русларни таъқиблариға террўрлариға дучор бўлғонлардан бири зиёлилар, мунавварлар синфидур. Зиёлилар русларни энг оғир жазоларига маъруз қолдилар. Чунончи, Эсоқул ўғли бир муддат очик суратда муҳокама қилинғондан кейин одамлари билан ҳаммаси эъдом этилди. Хидирави ўғлини тарафдорлари ўн саккиз илм кишилари ҳаммаси эъдом қилинди. Хидирави ўғли Инъомжон ўзи Масковда қизил жаллодлар кўлила ўлдирилди. Аммо Масков ани интихор этди. Ёзиг қолдиргон хати ҳам бор, деб эълон қилди.

Бошқа бир ривоятда фарғонали Хидирави ўғлининг сургун ўлароқ бўлундуғи Масковда интихор этдирган бир оқмиш ўлдуғу мактубиндаги Фарғона дехқонлари илиа Туркистондаги империялист совет Россия хукмонлиғи орасинда гарчак муносабата доир қайдлара на буюрулур?

Бу зотки, йигирма санага яқин бир замон совет Россия ҳокимиятина хизмат этмиш ва дойимо ҳукумат уялиги ва жумҳур бошқонлиғи каби мақомлар ишғол этмиш. Ва Чечериннинг бошқонлигинда эллик хорижагидан совет диплўматик ҳайъатинда Туркистон тамсилчиси жонбозлигини ёпмиш ўлан бир кимсадур.

Бу суратла узун саналар қизил империёлизма ёпдиги бу қадар садоқатли хизматларина рағман бир кун Масковда мажбурий иқомат даҳо дўғруси сургунда бўлиндирди бир сирада бу фаолиятила киндий мамлакати ва ҳалқина на қадар буюк фанолик ёпмиш ўлдуғуну сезмиш ўлан Хидирави ўғлу бу гуноҳлари учун киндий киндийни жазоландирмақда ўлдуғуну Туркистон ҳалқини ва Фарғона Кўйлу заҳматкашларини севан ҳеч бир туркистонлиниң империёлист совет ҳукумати илиа иш бирлиги ёномияжагини билиритмиш дагилмиди?¹⁰⁷

Алардан кейин чиқғон Қосимўғчилар қўлға олинди. Ҳаммаси ўқга тутулди.

Мунаввар қори ака бошда ўлароқ, Абдуллоҳ Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон ва аларни амсол, акронлари баробар шахид бўлдилар. Сўнгра Файзуллоҳ хўжа ўғри тобелари билан қатл қилинди. Оз кундан кейин Акмал Икром ўғли ва атрофидаги миллатчилар билан баробар Кремл жаллодлариға ем бўлдилар.

Руслар гези келгонда кўзи очик, ватанини, миллатини яхши кўргон истиқлолчиларни истаб топиб, аларни осди, отди, қомади, уруғини ҳам қўймади. Ҳаммасини маҳв ва нобуд қилди. Алардан баъзилари хорижға ўзини ола билди.¹⁰⁸

Ерлар, сувлар, мулк ва моллар давлатлашдирилди. Йўқ, йўқ, давлатлашдирилмади, онжиқ фарқга (фирқага) мол қилинди. Ҳар нарсани амрига топширилди. Коммунистлар партияси шундоқ жаббор бўлди, яқин тарихда ҳар қандай капиталист мамлакатларда бундоқ жабборлик воқе бўлмағондур. Исмда давлатлашдирилғон молу мулклар ишчи дехқон ҳукумати номидан мусодара қилинғон олтунлар, кумушларни ҳаммаси коммунистлар фирмасининг қўли билан қизил гениролларга, лидерлар, заимлар, раисларга кўб-кўб маошлар берилди. Шўри курсон ишчи ва хизматчиларга нисбат қабул қилинмайдурғон даражада оз бўлди. Коммунистларнинг маоши ой ба ой зиёда қилинди. Нихоят шу ҳолға келди.

Дехқон	ишчи	хизматчи	коммунист	прўфессўр	генирол	артист
300	500	600	20 000	30 000	20 000	

оладурлар. Аммо Россиядаги 250 милён ҳалқ қаноат билан кечинадур.¹⁰⁹

САНОАТЛАШДИРИШ

¹⁰⁷ Прўфессўр дўхтур Тохир Чигатой. Ёш Туркистон ёйини. Истанбул 1960

¹⁰⁸ Мухаммад Жамил Баҳим. Ал-араб ват-турк.

¹⁰⁹ Алл Арслон Туркиш. Янги уфқлара дўғру. Истанбул 1972

Ишчиларни ишлаб чиқарадурғон саноий молларини тайёрлаш учун воензаг (VOENZAG) дегон бир идора қурулды.¹¹⁰ Ёнида кожотдел деб бир шұйбаси бордур. Ишчиларни шундоқ ишлатадурки, бир ишчи муайян соатда муайян кунда муайян міндерда молни ҳозирлашга мажбурдур. Идора бошлиғи фирмәг мансуб бириңчи каммунестдур. Ишчиларга бергон нормаси яни тайин қылғон міндерінде үқадар күпдүрки, у міндерни тамомила ишлаб чиқариш учун муддат жуда оздур. Биноан алайх дегон вактга ҳозирлаш мүмкін әмасдур. Бечора ишчилар нормани түлдириш учун у қадар жиддий чолишадурларки, кундузлари кечага улашиб кетадур. Чunksи нормаси түлмаса, итоб мухаққақдур. Кимса кимса ила сўзлашмайдур. Бир киши бир киши ила қўл бериб қўришолмайдур. Қўл узатиб қўришмоқ мамнудур.

PRIVETSTIVOAT BEZ RUKOPAJATIY деб ёзилғон турли лавҳалар эшикларга, деворларга, ишхонага, ошхонага, идорага осилғондур. Бечора ишчилар жони ҳалқумига келар даражада меҳнатга гирифтордурлар. Котиби ўлдуғум бу ишчиларни баъзи бирлари или танҳо қолғон вактларда ҳазиллашиб, нўрма тўдиму, яшасин ишчилар, яшасин меҳнаткашлар, яша пролетарлар хукумати, деб кулишиб қўямиз. Бу қадар бир-бириға заминий муҳаббатлари бўлғонлар (добрий ден) деб қўядурлар фақат.

Ишчиларни ҳам довладурғон, ҳам ёғлайдурғон шиорлар ишхоналарга осилғондур. Масалан, эй ишчилар, яхши ишлагон ишчини аввалан нўрмаси вактида тўладур. Таомларини вактида ошайдур. Вактида еган таом баданга сингадур. Кўб ишлаб чарчаб ётса, вактида уйқу келадур. Бундоқ уйқу жуда ширин бўладур. Бундоқ чолишқон ишчилар зарбор бўладур. Мукофотга ноил бўладур. Бу сўзлар Ленинни лигасидан намунадур. Шунга ўхшаш инқилобчи доҳийларни насиҳатлари ҳам кўбдур. Деворларда бўш жой йўқдур. Шуни унутмаслик керакдурки, васфсиз тубан даражадаги ишчилар, ўрта даражадаги ишчилар, маъмурлар ерликлардан бўладур. Аммо васфлик юқори мартабадаги омирлик мақоминдаги хизматчилар ҳар маконда, ҳар замонда руслардан бўладур.

ОЛТУН СИЁСАТИ

Ўтгон фаслларда зикр қилинғон бонкани халта-халта олтунларини халқга сотиб, аларни адресларини ёзип олиб, листасини бонка орқали сиёсий идорага топширилғонлиғи муҳтарам ўқувчиларнинг маълумлари дур. Ўшал асални ялағонларга қалампир чайнатишни вакти келди, деб сиёсиё идора тарафидан у вактдаги рўйхат бўюнча у кишилар бир кечада уй-уйларидан ушланиб, ГПУни маҳсус бир кишилик (одиночка) хужралариға қомалдилар. Кечалари баъзан олти, баъзан ўн кишини сахнаси кенг бир золга келтирилиб, муҳокама курсисига ўтқизиладур. Ҳар бирини икки ёнида гавдалиқ, қувватлик рус, армани аскарларидан турадур. Милтиқлари йўқ. Қўллари бўш. Тетик бир вазиятда амрга омода икки кўзи садрдаги ГПУни амрида жузъий бир ишоратга ҳозирдурлар. Ўртада чуқур бир зиндан бордур. Навбат ила сўрокга бошланадур. Фалоний фалоний ўғли, санда қанча олтун бор? Қайси жойда? Кимни қўлида? Агар бу кишида олтун бўлса, ҳарна борига иқрор келадур. Қўйғон, кўмғон жойидан келтириб, ушбу залга ҳозир қиласур. Бошқаларини кўз олдида топширадур. Ўзи озод бўлиб, жонини қутказиб, ГПУни идорасидан чиқиб кетадур.

Сўнгра яна биридан сўраладур. Фалоний, сенда қанча олтун бор? Келтир. Жавобан, ман олтунни тушимда ҳам қўрганим йўқ, мен қайдай, олтун қайда, дейдур. Зобит омир хўб сиқишириладур. Ул киши ҳаргиз, ҳаргиз олтунга яқин келмайдур. Зобитни бир ишорати билан у кишини икки ёнидаги солдатлар онда икки тарафидан сарсон қилиб кўтарадур. Шул даққада сахнини ўртасидаги зинданнинг оғзи бир тугма босилиши билан очиладур. У олтун йўқ, дегон киши зинданга отиладур. Ҳолан устидан бир шиша тезоб тўкулғондан кейин зинданни қопқоғи яна ёпиладур. Олтун муҳокамаси давом этуб, зобит учинчи шахсга савол қиласур. Фалоний, олтунлар қайда? Сенда неча дона олтун бор? Сўзла.

¹¹⁰ VOYENNI ZAGETOVITELNI OTDEL

Ихтиён ўзингда. Агар рост айтсанг, дарвоза очиқ, сен озоддурсан. Агар ёлғон айтиб бизни ўйнатадурғон бўлсанг, ушбу зиндан сани ҳам қабрингдур. Танлаб ол, сенга жавр йўқ. Азобу уқубат йўқ. Шўролар ҳукуматида зулм йўқдур, деб зобит ул кишини қўзиға термулиб турадур. У одам агар икрор қилса, олтунларни топширадур. Ўзи озод бўладур. Агар инкор қилса ва ёхуд ҳақиқатда у кишида олтун йўқ бўлса, лаҳади зинданга отиладур.

Бошқаларни муҳокамаси ҳам шундоқдур. Аммо орада-сирада фаний азоблар ҳам бўлиб турадур. Масалан, инкор қилғонларни икки чекасига иликтирик симларини қўядур. Ул кишини кўз нури кўзини қорачуғлари юзини устида ирғиб отилиб чиқадур. Бундек алими азобдан кейин икрор қиладур. Олтунни берадур. Кўздан ажрайдур. Озод бўладур. Акс ҳолда шу азобда ўлдириладур. Қабри тайёр. Кафансиз, жаноза намози йўқ, зинданга кўмиладур. ГПУ зобити яна бир кишини исмини тутуб, фалоний сўйла, олтунларни қайси жойларга кўмдунг, дейдур. Ул киши, қайси олтунни айтасиз, олтунни исмини сиздан эшитиб турибман, деб жавоб қиладур. Шул ҳолда зобит бир давсия (дело)ни чиқариб, вактила заргарликда бир дўконда олтун олиб санаб турғонлиғини ёнида бонкадан халталаб олтун олиб келиб, бул кишиға сотгон маъмурни бирликда олинмиш суратини кўрсатадур. Айтадурки, биз сўрағон олтунлар шу олтунлардур. Эмди ихтиёр санда, ё олтун, ё зиндан. Бу киши чор-ночор эътироф қиладур. Боғда шафттолу дараҳтини тагида шунча олтун бор, уйни остонасини тагида шунча бор, дейдур. Ҳолан тўрт солдат зобит бош ўлароқ, ҳозир аробага тушуб, ярим соатда икки халта олтунни у мажлисга ҳозирланадур. Олтунлар саналадур. Адади тўғри чиқса, ул киши озоддур. Агар кам чиқса, камини топқунча яна қамоқда қоладур.

Хуносаси шулки, азобни навъи кўбдур. Ҳар хил уқубатлар билан икрорини оладур. Икрор қилмағонлар ёхуд олтун билан алоқаси бўлмаган, олтун олмағон, олтун сотмагонлар ноҳақ ерга туҳмат билан ушлангон бўладур. Зинданга кўмиладур. Жазоси бир шиша тезобдур.

Олтунни ютуб, хорижга, Кошғарга, Афғонистонга жўнағон карвонларни ва ёхуд хорижга қочғанларни йўлдан, ҳудуддан ушлаб келиб, азобу уқубатга соладур. Олтун ютгонларга дори ичириб, исхол билан корнидан тушириб оладур.

Андижон – Кошғар орасидаги ҳудуд Эргаштомдан ўтиб кетадурғон хорижга тобе карвонларнинг отларини, туяларини тўхтатиб, уч кун, тўрт кун сақлаб, дору ичириб, ҳайвонларни қурсоқларидағи олтунларни чиқартиб олур. Сўнградан карвонни Кошғарга жўнатиладур.

ДИНДОРЛАРНИ ЖАЗОСИ

Ички Русияни ҳар тарафиға Украинога сурулғон мусулмонларни ўрниға руслар келиб, ерлашди. Масжидларни меҳроблариға қадар самарскийлар тўлди. Ҳар бири товариш бўлди. Луғатлар русча, китоблар русча, сўзлар русча, баъзи одатлар русча бўлди. Руслашдириш сиёсати оҳиста-оҳиста амалга ошди.

Намоз, рўза ўртадан кўтарилид. Куръон ўқиши мамнұй. Қурбонлик йўқ. Қўй, мол, сўқим сўйилмайдур. Қурбонлик қилғонни жазоси маҳкамада беш йиллик сургунга маҳкум. Ҳақиқатда қайтиб келмайдур, дегон ҳукмномада ишорат (шифра) бордур.

Бир киши закот берса ва ё бошқа диний ибодатлари или ани диндорлиғи событ бўлса, ани жазоси Сибириёни энг совуқ минтақаларидан Архангаль вилоятида Ким исмлик ўрмонликга қарагай дараҳтларини кеса-кеса ўлишга маҳкумдур.

Ҳар шаҳарда шўролар турма (хибсхона)си уч, тўрт донадан бордур. Ани дорул-ахлоқ, деб исмландирғонлар. Булардан бошқа Тошкандда маҳсус бир қамоқхона бордур. Исми Контартсиённий лагер (KONTSIYANNI LAGER)дур. Бу қамоқхона Туркистон ўлкасида сиёсий мужримларнинг жазохонасидур. Бу қамоқхона шу қадар тўлдирки, дарвозани олдиға қадар маҳбуслар қайнайдур. Шўролар ҳукуматининг ҳар қандай бир қонуниға муҳолиф бўлғонларни сиёсат илиа ўғрошонларни жойи будур.

Эркакларни аксари турмада. Хотинлар итлоқила ишдадурлар. Трамвай юргизадурғонлар хотинлардан. Колхўзни фаол ишчилари хотинлардан. Фабрикаларда хотинлар. Толада трактүр, сувчилар хотинлардан. Қора ишлар, йўлларга асфалт тўкувчилик хотинлардан. Мажбурий ариғ кавлаш¹¹¹ ишларида хотинлар. Хусусан пахта ишини қисми аъзамини хотунлар бажарадур.

Халқда диний байрамлар йўқ. Жума таътиллари йўқ, йўқдур.

Нодир бир хикоя: Трамвай сурувчи бир хотин ой-куни яқин бўлуб, идора бошлиғидан туғиб олиш учун рухсат сўрабдур. Фирқани фалонига сифмайдур, деб рухсат бермабдур. Бечора хотун вазифа бошида яъни, трамвайнин ҳайдаб тургон вақтида тўлғоқ тутуб қолибдур. Дарҳол трамвайнин тўхтатиб, онид туғуб қўйғонлиғи, йўлчилар шошиб қолиб, ҳайратда қолғонлари машхурдур. Камбағал ишчиларни яшаш тарзи шундокдур. Бундек ҳодисалар амри воқеий бўлуб, халқ ўрганиб қолғондур. Ҳар кимни маҳсус бир дафтари бўладур. Бу дафтарга ҳаёти бўюнча ҳукумат илиа идоралар билан бўлғон алоқаларини, олғон мукофотларини, камотиёти ашёларини вақти-вақтида ёзилиб туродур. У дафтарга ёзилмай қолғон нарсалар давлатни моли бўлди, деб фирмани амрига топшириладур. Фирқа истисмор этадур.

Ҳамма идораларда сиёсий идорани бир шўйбаси (хуфяси) бордур. Ҳамма доираларга ҳукми ноғиздур. Катта-кичик масалаларда бу шўйбани мувофақати олинадур. Анга кўра ижро қилинадур. Ишлар бу шўйба илиа, тилифўн илиа бўладур. Сиёсий идоранинг ҳукмлари ҳар бир оиласида ноғиздур. Оила аъзоларини ҳаммалари бир-бирига жосусдур. Ҳар бир жосус вазифа эътиборила фаол чолишадур. Мажбур қолғон вақтларида тухмат қилишдан қайтмайдур. Булар тарафиндан бўлғон жиноятлар мусомаҳа қилинадур.

ҲАҚСИЗЛАР

Советлар қонунича коммунист ташкилотига мансуб аъзолар ҳукуматга яъни, фирмага итоат қилғон ишчилар, хизматчилар, дехқонлар ва ҳам ёш комсомоллардан бошқа ҳамма ҳақсиздур.

Кизил русларни низомига кўра, савдогарлар, диндорлар, муллолар, эшонлар, боболари тоҷир ўтгонлар, бойлар, бой болалари, оталари намоз ўқиғонлар, муфти бўлғонлар, қозилар, мактабдор муллалар, уларни ўғиллари ҳаммаси ҳақсиздур. Бу синвлар ҳар шайдан маҳрумдурлар.

Ўғрилар, қароқчилар кўпайгон. Қийматчилик бир тараф. Гузарон қилиш жуда оғир. Ҳаёсизлик ривожда. Қиморхоналар, ичкихоналар ва бошқалари кечаю кундуз очиқ. Ахлоқсизлик айб эмас. Юрт бетинч. Ҳамма бесаранжом. Мундек қийинчилик билан кун кўргон замонда ора-кунда бир митинкага чақириладур. Мажбурий суратда ҳамма ишини ташлаб борадур. Сўзлар бўлса, эски тос, эски ҳаммомдур. Баладияни плонлари, янги режимлар, фирмани приказлари ўқиладур. Яшасин бизларга хуррият бергон Масков коммунистлари. Яшасин бизга раҳбарлик қилғон рус коммунистлари фирмаси, деб нутқ тугар-тугамас, ҳамма бир овоздан хоҳ рост, хоҳ ёлғон яшасин Ленинни шогирди Сталин, яшасин фалоний, деб беихтиёр бақирадурлар.

ТУРКИСТОН ҲОДИСАЛАРИГА ОИД ДУШАНБА САҲНАСИДАН БИР ПАРДА

Тожикистон маркази Душанба шаҳрида воқе бўлғон русларнинг ситамларидан бир воқеани ёзил, бутун ўлкани аҳволига намуна ўлароқ, ўқувчиларға тақдим қилиш фойдалик кўрулди. Бошқа шаҳарлардаги зулмдийдалар шунга қиёсланадур.

Душанба коператифларини бирида хизматчи Носирхўжаюф қўккусдан ушланди. Сўнгра ГПУда қамоқда эконлиги билинди.

¹¹¹ IRRIGARSIONNI

Носирхўжаюфни кўргали ГПУ қамоқхонасиға бир колхўз раиси келди. Иккови ҳасратлашиб ўлтургонда Эшонжон ва Ўрмонполвон дегон икки тошкандлик маҳбуслар ҳам сухбатга қўшилди.

Полвонни қўлида чопон бор эди. Носирхўжаюф полвонга қараб, шу чопонларни ташланг, нима қиласиз, кимдан қолди, деди. Полвон, кимдан қолар эди, ўлиқдан қолди, деди. Тириқдан нима қолар эди, деди. Сўнгра колхўз раисига қараб, раис ака, буни қаранг, биз мазлум бўлсак, қўлимиз қурук, қорнимиз оч бўлса, кеча навбатчи келиб, биздан икки кишини талаб қилди. Чопон кўйлакларини чиқартиб, иштони билан ҳайдаб кўз олдимизда олиб чиқиб кетди. Гум этиб отди, ўлдирди. Ўшал икки мазлумни чопонлари дур. Биз сотиб овқат қиласиз, ака, деди. Хўжаюф айтди, полвон, тахминан бир юз йигирмача мазлумларни яктак тўнларини сотиб, харажот қилғондур, деб турғонда қазойи ҳожат учун чиқғон маҳбуслар майдонда кўрунди. Икки юзга яқин келадурлар.

Полвон бўйинни чўзуб, қўлини найза қилиб, раисга қараб, мана шуларни ҳаммаси бегуноҳдур, бизга ўхшаш ўлимга муентазир, яктак-чопонга ворис бўлишни кутиб турғон гуноҳсиз маҳбуслардур, деди.

(Кобил. Абдулҳаким полвон хаста иёдати асносида)

БИНОКОРЛИК СИЁСАТИ (STROIYITEL' STVO)

Советларда бинокорлик демак, учрагон иморатни бузуш демакдур. Орада-сирада бирор дона янги иморат тушодур. Бу иморат давлатга тобедур.

Бинокорлик плонининг ич юзи бинони бузулиши ва тузулиши-да юзда-юз ички Русяидан келғон ўрусларни ишга солиш, аларни иш билан таъминлашдур. Советларни ягона ҳадафи шулдур.

Кўчалар, жодалар, расталар, бозорлардан иш қилингон жойлардан ўтуб қолсангиз, кўруладур. Руслар гала-гала бўлуб, гоҳ кўчани у тарафиға гоҳ бу тарафиға сурулуб ўтодурлар. Катта кўчада сизга йўл бермайдурлар. Булар ҳаммаси Укроинони дарбадарлари, Самара безорилари дур.

Унда-бунда янги тушгон иморатлар ҳам учрайдур. Хатини ўқусангиз, биласизки, болалар боғчаси, етимхона, тарбияхона, тўғум уйлари, бувакларга хос тарбияхона. Булардан бошқа машруъ ва ғайри машруъ бола туғодурғон (RADILNAYA) бинолари бордур.

Бу жойларга музтар бўлуб келғон ҳомилалик хотунлар бўлодур. Янги туғулғон боласини кўрмайдур. Исмини билмайдур. Фақат нўмра қўйилғондур. Бу эса наслларни бузиш учун курулғон бир усуздур.

Бола туғқон хотунлар ўз холи билан оворадур. Тарбиячилар болани йўргаб, ювиб, тозалаб, бошқа бировига олуб кетодур. Гоҳо бир болани бир онага келтириб эмиздир, яна қайтариб буваклар қисмиға ерлашдиродур. Бундоқ нозик вазифаларни тамомлаш учун маҳсус мактабдан (курс)дан етишиб чиқғон бола тарбиячилар ҳамиша омодадурлар. Бундан бошқа рўллари ҳам кўбдур. Ёзилмади. Ва лекин ҳупхупномани муаллифи мархум Собир Тоҳирни ушбу мисраларини нақли илиа иктифоланиб, бу мавзуга хотима берилди:

??

Шарҳ. Эътибор илиа ўқулиши маржувдур.

Муҳтарам ўқувчиларга арз ўлинурки, фақир рўмон (достон) ёзмадим. Бўш коғазларни қоралаб, фалсафа қилмадим. Қадрдон ўқувчилар, ихлос билан ўқусунлар, тарихларига ошно бўлсунлар, душманлари бўлғон руснинг зулмлариға воқиф бўлсунлар, интиқом учун ҳозирлик кўрсунлар, истиқболлари, истиқлоллари ҳақида андишалик ҳаракатдан бўлсунлар, деб ёздим.

Масжидларимизни меҳроблари имомсиз, миноралари муаззинсиз қолди. Ўликларимизга жаноза ўқилмади. Такфину тажхиз қилинмади. Кўб ўликларимиз дафн қилинмади. Ирз ва номус поймол бўлди. Руслар халқни сурди. Зулук каби сўрди. Ҳаммани кул қилди. Замонасининг фиръавни бўлуб, ҳаммани ҳаётини кемирди. Туркистонликларни руҳи чўқди. Бахти ботди. Бу шаноатлар, бу ситамлар халқни қалбida тузалмас жароҳат бўлди.

Бундек золим, раҳмсиз, ваҳший русларга киши қандай ишонсун. Қандай эътимод қилсун.

Золим ўруслар қўлимииздан Куръон жузларимизни, тилимииздан Оллоҳ ва пайғамбар исмларини, қалбимииздан иймонларимизни, замиримииздан ақидаларимизни сўқди, сўқмақда. Бу тадҳиҳ сиёсати, даррандаликлари маданиятни қора, қизил тарихларида тасжил қилинди. Туркистонликлар тез замонда бу зулмларни унутурму? Унутмас.

ОЧАРЧИЛИК

1919чи 1920чи йил очарчилик бўлғон, халқ қийналғон йилларданур. Ҳарб муносабатила экилғон экинларни лойиқила етишдириб бўлмади. Аксар ерларда экинлар аскар отларининг оёғи остида қолди. Ҳукумат тайёр хирмонларга кўз тикди. Қизил аскарлар арабалар ила келиб, юқлатиб, бошоқда йўқ, ўроқда йўқ, хирмонда ҳозир бўлғонлар зўр ила ошлиқға эга чиқди.

Ёмғур ҳам одатдагидек ёғмади. Ички Россия Укроинодан буғдой келиш тўхтади. Зоҳирда сабабларни йўли тўсили. Ҳақиқатини Оллоҳ таоло биладур. Ҳар ҳолда қаҳатчилик бошланди. Одамларни қорни тўймайдурғон бўлди. Агар қорин тўйса, кўзи тўймас ҳолға учради. Дон йўқ. Гўшт йўқ. Ун йўқ. Ҳукумат овқатни, бошқа нарсаларни дафтарча ила берадурғон бўлди. (ZABARNAYE KARTOCHKA)

Кўб одамларни кўзи кўрмас бўлди. Кўз очиқ. Аммо кўрмайдур. Боқар кўрлар кўпайди. Бу бечоралар дўхтурдан коғаз оладур. Ул коғазни кўрғондан кейин гўшт идораси восмушка бир қадоқни саккиздан бири такрибан 50 грам гўшт беродур. Агар кўзи очилмаса, дўхтурни иккинчи коғази ила яна восмушка гўшт бериладур. Кўзи кўрадурғон бўладур. Бу ҳам умумга эмас. Одамлар тахта кунжара едилар. Отлар, ҳайвонлар ёғоч, тахта еди. Биринчи жаҳон ҳарб асиirlари, австриялилар, венгриялилар ҳар кун эрта билан янги шаҳардан тўрт-беш бўлишиб тушадурлар. Тўп-тўп юрадурлар. Қўлларида катта похтақопдан солма бор. Уни узун сопи бор. Солмани сопидан ушлаб, бир сайёддек ҳушёр бўлиб юродур. Қайси жойда бир ит ёки бир мушук қўрсалар, дарҳол солмани отадур. Овни ушлаб, қопга солиб, қопни елкага ортиб, яна овга, (ит, мушук тутишга) давом этадур. У асиirlарни ҳар куни иши шулдур. 1932\33чи йиллари советларнинг беш йиллик плони бўлғон буюк воқеалардан бири яна очарчилик бўлди.

Аввалги очарчилик йилларига нисбатан бу очарчилик бадтарроқ, қаттиғроқ бўлди. Чунки бу қаҳатчиликда сиёсатни кўли кирди. Ижобинда давлат кишилари сунъий бўхрон, сунъий очлиқ, сунъий қаҳатчилик қилиб, халқни ўз йўлига ром қиладурғон қомпилулари амалга ошди. Очлик ва қирғин бўлганича бўлди. Шу даражада бўлдики, одамлар одам гўштидан ўрганича бўлди. Кўчаларда одамларни ўлиги ора-сира ётадур. Одамлар бир чеккадан ўтиб кетаверадур.

Бир кун бирини елкасида бир одамни сонини қўтарғон ҳолда икки соқчи хайдаб кетгани кўринмишдур.

Кўлға тушмай ҳар кун одам гўшти сотиб, тириклиқ қилғонлар бехисобдур. Бу очарчилик у қадар шиддатлик бўлдики, бу оғирчилик тарихда қўрилмағондур. Бу очарчиликга нисбатан ҳазрат Юсуф замонидаги қаҳатчилик ҳеч гап эмас. Мисол учун Тошканда бўлғон фажеъ аҳволлардан бир намуна: Тошканда тұясарой бордур. Буни руслар тарафидан турма қилинғондур. Бу турмада Туркистон ўлкасидан келғон турли қавмлар бордур. Аммо кўблари қозоқдур.

Азобу уқубат бир тарафдан, очлик, касаллик бир тарафдан бўлиб, шўролар хукуматини зулми сабабли ҳар кун бу турмадан чиқадурғон ўлук хеч ўлмаса ўн аробада саржин ўтин юклағондек қилиб, ўликларни бир-бирини устиға териб, очикдан-очиқ катта жодалардан, расталардан олиб, тўғридан-тўғри Бешоғочдаги тўртингчи нўмирлик завўдга олиб борадур.

Бу ўлуклар ҳолан мошинага топшириладур. Хизматга омода силоҳлар дархол ўлукларни орқасидан икки қарич миқдорида терисини шилиб олиб, мошинага топширадур. Мошина суръат ила терисини ва суюкларини ажратадур. Бошқа ҳамма аъзоларини гўшт, ёғ, пой, без даштқозонга суриб бориб тўплайдур. Тайёрланиб турган ишчилар одамзодни гўшт, ёғларидан маркаб хомашёни дорулар билан оралаштириб, собун қилиб қолипга қуядур. Бу тарафдан сондуқларга жойлануб, фирмә тарафиндан тайин қилинғон коператифларга жўнатиладур. Русларнинг биринчи беш йиллик плонидаги сунъий очлик сиёсати билан туркистонлилар ўлимгагина маҳкум бўлди.

Ва яна итлар, мушукларга налўг солинди. Налўг тўланган итларнинг бўйнида баладиядан берилғон нўмерлар осилғон бўладур. Бир тарафдан тўрт собун зовўдини аробаси кўчаларда, бозорларда айланиб, қўлларида тўр билан итларни тутуб юродур. Нўмерлик итларни эгалари бориб, налўг тўланганлигини исбот қилиб, қайтариб оладур. Бошқалари ўшал куни сондуқларга жойлануб, собун бўлиб, коператифга ўзбекторг дўконлариға жўнатиладур.

Махсус ишчилар бордурки, алар кўрингон қушни овлайдур. Чунончи, дараҳтда, деворда, дорда ўлтурғон қушга қараб, найга ўхшагон бир нарса билан кичик нўхотдек бир нарсани пуйдаб учирадур. У нарса тўғри бориб қушга тегадур-да, қуш ҳолан поттиллаб ерга тушадур.¹¹²

Бошқаларини шунга қиёс қилинса, коммунистлар фирмәсини Туркистонга берғон маданияти ошкора ўлароқ ҳар кимға маълум бўладур.

ЗУЛМНИ НАВИ ВА ҲИСОБЛАРИ (ҚИЗИЛЛАР МАЪХАЗИДАН)

СУНЬЙИ ОЧЛИҚ 1921\22да ўлум ҳисоби бир милён бир юз ўн тўрт минг эди. 1931\33да уч милён бўлди. Бу ўлукларни икки милёни қозоқдан эди.¹¹³ Очлик йилларида буғдой экилмади. Ҳамма зироат пахта бўлди. Ҳайвонлар кўб исроф бўлди. Қозоқларни исёнида руслардан 2325 уйлик 1384 ғойиб. Буларни муқобилинда қозоқлардан 637347 ўлук 168000 Сибириёга сургун, 300000 кўчманчилар Кошғар ва бошқа тарафларга сигиндилар. 50 қишлоқ ёндирилиб, хароб қилинди. Қизилларини зумларини ёзғон билан тугамайдур. Шундоқ зулмларни натижасида ҳаммани ўзиға тобе қилди. Ҳамма итоатда бўлди. Бундан сўнгра сиёсат бироз бўшаши. Руслар бошқа плон билан иш кўрди. Сунъий бўхрон, сунъий очлик сиёсати ўрнига янги бир сиёсат, иқтисодий сиёсат чиқарди. Яхудий сиёсати бўлғон иқтисодий сиёсатни жорий қилди. ??? исмидур. 1936 ва 1938 йилларда миллатчи мунавварлар, зиёлилардан бўлғон қурбонлар 13000га болиғдур.

1921 йил овгуст ва сентябр ойларинда Волга иёлатларинда очлик сўнг ҳаддига етди. Ўттиз милён инсон ўлумла қарши-қаршия келдилар. Советлар ҳар турли воситага бош урдилар.

Оч рус ҳалқиға Франсани Масковдаги сафири Мусилу NALLEН кўшишларила Овруподан ёрдам келди. NONSENİ, HOOVER Икки милён гўдак болаларни иоша ила иктифо этмишди.

Инглизлар ўн милён инглиз олтуни қарз бердилар.¹¹⁴ Ва бошқа Оврупо давлатлари ало қадри ҳол ёрдамларини аямадилар. Бу ёрдамларнинг ҳаммаси Масков каналила русларга тақсим бўлди.

Туркистонликларга на кўқдан ёрдам бўлди ва на ердан ва на Осиёдан ва на Африқодан. Ва на ҳамсоғи давлатлар ёрдам бердилар.

¹¹² Ҳожибай ака Тошкандий. Мадинаи мунаввара.

¹¹³ Олмонияга асир тушгон бир қозоқни ифодасича, қозоқдан ҳалок бўлғанлар уч ярим милён эди.

¹¹⁴ Масков хотиралари. С. 206 Али Фуод пошшо Жуббасўй 1955 Истанбул.

Хулосай калом шундоқ оғир кунларида туркистанлик мусулмонлар Ислом оламидан ёрдам кўрмажонидек, христиён оламидан ҳам ёрдам кўрмадилар.

СОВЕТЛАР РУСИЯСИННИГ АХЛОҚ БУЗИШ ПЛОНЛАРИ

Ахлок дегон фазилатлик, мазиятлик сифатни ўртадан кўтариш учун советларни кўллағон усулларидан бири: Бир қиз эрга тегмасдан бурун қизлик вақтида бир бола туғса, у қизга беш юз сўм рубл мукофот бериладур.

Бир хотун хоҳ машрӯъ йўл билан, хоҳ ғайри машрӯъ зинодан беш бола туғса, бу хотунга икки минг рубл мукофот бериладур. Ифсади ахлок тўғрисида ажибу ғаридаги низомлари бордурки, ёзишдан қалам нафрат қиласадур.

Русияда Русия маданиятининг футурофини чиқорғон қизиқ (интересний) бир ҳодиса бўлди. Бу ҳодиса Масковдек Русия Оврупосида маданият марказида бўлди. Ҳодиса шулдур:

Кунларни бирида Масков шаҳрини буюк жодаларида гоҳо уч юздан зиёда, баъзида беш юзга болиг эркак-хотин бир-бирларила оралаш ҳаммалари яланғоч, онадан туғма бир ҳолда пода-пода бўлиб тўпланиб, Масковни дарё (река Масква) тарафидан икки оёғлик маймун ва ё айиқлар қиёфасига ўхшаш бир қиёфада намойиш қилиб чиқдилар.

Киши фасли. Совуқнинг энг шиддатлик вақтида бу маданий маймунлар Масков кўчаларини айланиб, намойиш қилиб ўтдилар. Коммунистлар партиясини амирини ерифа келтирдилар.

Кизиғроқ тарафи шулки, эркак хотун баробар баъзиларини бошлариға, соchlариға ва баъзиларини киндиқдан паст тарафдаги аъзолариға қизил, қип-қизил латталар, илинталар, қизил коғазлар тақилғондур. У парча коғазларга, лахтак парчалариға ёзилғон шиорлар ушбурудур: Долой стид, DOLAY STIYD, DOLAY STIYD яъни, битсун ҳаё, қаҳр ўлсун ҳаё, битсун шарм, битсун уят, номус маъноларидадур.

Эй инсонлар, эй мусулмонлар, эй ақли бошида ёшлар!

Коммунистларни, советларни шиори шундан иборатдур. Мухтарам ўқувчилар, рус коммунистларини шиориндан сиёсий хитталаридан (лойиха) бу қадар баён қилинди. Булар намунадур. Денгиздан қатрадур. Қуёшдан зарра. Бошка чашиллари кўбдур. Ҳар нарса ўртададур. Муштаракдур. Хотун ҳам муштарак бир молдур, дейдурлар. Зотан, Оврупоча ўлароқ, коммуна демак муштарак демакдур. Советлар Русиясидаги ҳуррият, адолат, мусовот дегон асли яхудийлардан чиқғон бу шиорларни ҳосили, самараси иштирокионни маъноси ҳар нарса муштарак демакдур.

Даҳи ишчилар ҳукумати пролетарлар¹¹⁵, дехқонлар ҳукумати демак, фирмә ҳукмдорлиғи Русия империализми демакдур. Зикр қилинғон воқеаларда адолатдан ҳеч намуна йўқдур. Ҳуррият дегон ёқимлик гапни амалда кўрулдики, Русиядаги ҳуррият бир қушни қафасга қамаб қўйиб, қушга берилғон ҳурриятга ўхшайдур. Кўринишда қафас ичинда қуш ўз кайфича ҳурриятга, сувга, нонга эгадур. Аммо қафасни дарчаси маҳкамдур. Темир панжараси маҳкамдур. Қуш асоратдадур. Советлар агарчи инглиз ва франсузларнинг Африқога таниғон (SELFDETERMINATION) ҳақига тарафдорлигини эътироф қилса-да, туркистанлилар ҳақинда бу усулни танишдан зинҳор-зинҳор узокдадур. Бу принсипдан айрилмаслик учун шиддатлик сиёсат ишлатадур. Масалан, Туркистан аскарларини Туркистан ҳудуди хорижинда, Укроинода, ички Русияда хизматга соладур. Туркистанга бошқа ўлкалардан аскар келтирадур. Русларнинг техник ва электрик олатларини Туркистанга биз келтиридик, деб қилғон прўпоғондалари бир тўғрадан аслий бўлса-да, Туркистан нуфусига қарағонда тужни гавдасида бир қулоқдур. Ерлиларга ҳақ таниш хорижда бир мазиятдур. Аммо советларда катта бир жиноятдур. Советларнинг ғояси туркистанлиларни ҳар бир тўғрида Масковга итоатидур. Масковнинг чизган чизигидан чиқмасдан боқар кўрга ўхшаб, етакланган тарафга ҳеч тўхтамай юришидур.

¹¹⁵ Пролетардан мурод онжик Маскоф пролетори, рус пролеторидур.

Аск ҳолда раислари бешиқда бўғиладур. Зеро, ҳар қандай тақаддум ва тараққий Московни фармони ва иршоди ила бўладур.

Туркистонни тараққийсида намуна кўриш лозим келса, бугунги маданият давринда Туркистоннинг бинолари, иморатлари эски тарзда кўхна тос, кўхна ҳаммом дегондек, кўхна тарз уйлардур. Янги тарз уйлар ҳам бордур. Аммо бу янги тарз уйларда янги келғон руслар ўлтирадурлар. Империалистлар итлоқила миллатни фикрлик мунаvvар бўлишини, бақосини, роҳатда ҳушёр яшашини истамайдурлар. Москов империялизми эса даҳо бадтарроқдур.

Русларнинг тарқатган прўпоғондаларидан бири сармоядорлар золимдур. Африқо мусулмонларини хор кўрадур. Қулдек ишлатадур. Инглизлар, франсуздар у бечораларни сўрадур. Маъданларини, петрулларини шимирадур. Жавру жафо қиладурлар, деб ҳайқирадур. Ва лекин руслар ўзини кўрмайдур. Ўлтургон курсисидан Московни истибодидан ҳеч баҳс қилмайдур. Ҳолбуки, ҳукмдор мутлақ Московдир. Аскарий бирлик, ҳокимият итлоқила Московдир. Партияning чизигидур. Русларнинг сиёсати бу минволда бўлиб туриб, Ислом динига ҳужум ила мусулмонларни маломат қиласудур.

Аслинда советлар Русиясининг дин билан алоқаси йўқдур. Динга тиш-тироқлари билан каршидур. Хусусан, Ислом динига зиёдароқ қаршидур. Туркистонда қурилғон худосизлар жамияти фақат мусулмонлар алайҳинда ишлайдур. Фақат Исломни заарифа конференслар берадурлар. Бошқа динлар алайҳиндаги намойишлари оздор.

Бу худосизлар жамиятининг Ислом дини алайҳинда берғон конференсларини яқин замондаги сони (5000) беш мингдан ошди.

Оллоҳ таолодан ниёзимиз шулки, мўмин, мусулмон қулларига тавғиқ ва ҳидоят насиб айласун. Бу қизил яъжуҷлардан, коммунизм маъжуҷлардан Ўзи асрасун. Омин.

Русларнинг тутгон мудҳиҳ сиёсатларини ёзиб тутатиб бўлмайдур. Фақат яқин замонда совет императўриғидан содир бўлғон коммунизм режимига оид бир қарорини мухтарам ўқувчиларға тақдим этамиз. Шояд русларни парда орқасиға ёширилғон чехрасини кўуруллар. Ва ҳам коммунистларни муродини ва ғояларини не даражада ўлдуғини онглағон бўлурлар.

1955чи йили Московда тўпланғон байналмилал санъатчилар ва ёзувчилар мұҳаррирлар кўнғурасида барча коммунист давлатларни ўз мамлакатларида қандай ҳаракат қилиш кераклигини ўн саккиз модда ила тасбит қилинғон коммунизм усулларини холосаси моҳитидадур.

1. Мамлакатингизда коммунист ва сотсиалист партияларини қурулишини ташвиқ этиб, қишиқиртасиз. Халқни ташжеъ ва тарғиб этасиз. Бу партиялар аввалдан мавжуд бўлса, иш бирлиги қиласиз.
2. Мамлакатни ва халқингизни мумкин қадар синф-синф қилиб, жинсларга бўласиз, ажратурсиз.
3. Хўжайн билан ишчилар орасида давомли суратда низо, жанжал чиқарадурсиз.
4. Коммунизм режими томир отқунча қадар мамлакатингизда коммунист таҳликасини йўқлиғига халқни ишонтирасиз. Сизни қасдингизни ва ҳаракатларингизни фаҳмлагон кишиларни бу киши заарлик одамдур, жосусдур, деб айблайсиз, гуноҳкор қилғайсиз.
5. Махфий бўлсун, ошкора бўлсун, дин душманлиғи қилиб, мазҳабу тариқат муноқашаларини қўзғайсиз.
6. Ҳар қандай миллий даъво ва ҳаракат қаршида ҳиссиз, алоқасиз бўлиб кўринасиз. Мумкин бўлса, олдини оладурғон нашриётда бўласиз. Аммо ҳар миллий борлиғни бузиш учун ғайрат қиласиз.
7. Сиёсат, санъат, адабиёт ва ҳам сўзларида сизни фикрларингизга яқинлашмагон коммунистликка мойил бўлмагонларни шухрат, рағбат ва султаларини имҳоси учун кўшиш қиласиз.
8. Халқ яхши кўруб, миллат тарафидан тақдир этилмиш қаҳрамонларни назардан соқит бўлиши қийиндор. Ўшандоқ шахсларга яқинлашиб, ўзингизга байроқ қилиб,

- аларни фикрларини, мuloҳазаларини ўз тарафингиздан фоли нек қилиб кўрсатасиз.
9. Рўмонда, ашъорда, ёзувларда, корикатурада асослик ва мақсадлик бўлуб, ишчи ва дехқонларни сафолатда кўрсатиб, муболаға билан ташҳир этгайсиз.
 10. Таржималарингизда ғарбнинг коммунистларга ва ё коммунизмга майли бўлғон ёзувчиларнинг асарларини таржек этасиз.
 11. Ўз миллатингизга ғариб тоифасига душманлик зехниятини суқасиз.
 12. Низом ва қонунга қарши чиқғонларни қўйиб берасиз. Аларни тўпланиқ қилиб, исён чиқғунча қараб турасиз.
 13. Мамлакатингизда мамнӯй бўлмаса, рус фильмларига, мабодо мамнӯй бўлса, анга мойил фильм ва театр, песаларга бир илож қилиб, халқни жалб этасиз.
 14. Авваллари коммунист бўлиб, сўнгра коммунистликдан қайтгонларни алайхинда компания очиб, ани шуҳратини билиб, шарафсиз ва беобрў қилиб, маҳв ва нобуд қиласиз.
 15. Синдикаларни, ёшлар жамиятини, саноат бирликларини ва шунга ўхшаш кишилар тўплланғон муассасаларни қўлға келтиришга чолишғойсиз.
 16. Билхулоса, муаллимлар, прўфесёрлар, партия бошқонлар ва шундок эътиборли кишиларга, элга сўзи ўтадурғон нуфузлик шахсларга яқинлашиб, аларни воситасила атрофидагиларни сафларингизга олғайсиз.
 17. Ҳамиша ??? топиб, халқда хузурсизликни давом этдириш сизларн асослик ишларингизданур.
 18. Коммунизмни очиқ мудофаа қилишдан маҳрум бўлсаларингиз, у ҳолда сотсиялизмни, сотсиялист нашриётини қилолмағон тақдирда ишчи ҳақларини мудофаа ва ҳимоя қилиб, айни гояни давом эттирғайсиз.¹¹⁶

Хусусий бир ифода: Туркистонга оид тарихий воқеалардан баъзиларини Оврупо ва Амрико муаллифларининг қаламларила воқега хилоф ўлароқ, ривоят қилинмишдур. Чунки аларни маъхазлари Москов асарларидан, рус тарихчиларидан, совет крўникларидан бўлиб, бу ривоятлар эса муғолата ила ёзилғон, сўнгра дунёга турли лисонда тарқатилғон нашриётлардур.

Жумладан, Мусё Рифкин Михоил (RYWKN MICHAEL) нинг “Осиёдаги Русия” исмлик китобидур. Бу китобни инглизчасиндан Беҳзод Танчни туркчага таржимаси или 1975да Истанбулда босилғон нусхасидан босилғон баъзи парчалар:

Мусё Рифкин “Осиёдаги Русия” исмли китобинда:

1. Туркистондаги маориф низоминдан баҳс этиб, мактабларда ерли мусулмонлар ила русларни сони ярим-ярим эди, демишдур. Бу фоҳиш ғалатдур. Зеро, 1916да Андижон виший началний училишчида 400 адад талаб эдук. Онжиқ икки мусулмон бор эди. Бири Ўш шаҳриндан Раҳматуллоҳ Султон ўғли, яна бири бу қаламни тебратгувчи Мусо Туркистоний эрди. Кейинги йилларда гимназияда талабани адади беш юзга болиг бўлиб, ичинда бир адад мусулмон бор эди. У мусулмон-да банд әдим.
2. Анвар пошшони Туркистонга келишини Московни амрила келди, деб ёзибдур. Ваҳоланки, Анвар пошшо Московдан Зинаюф ила бирликда Бокудаги шарқ миллатлар курултойига марҳаслик сифатила келғондир. Фурсатини тофди. Бахри Хазардан кечди. Туркманистон йўлила Бухорога қадамнаҳод бўлғондур.
3. Мужоҳидлардан Шерматбек Фарғонадан чекилиб, Афғонистонга илтижо этди, сўнгра янадан Туркистонга қайтуб борди, деб ёзибдур. Ҳолбуки, Шерматбек Кобилда узун муддат иқоматдан кейин Туркияда Одонага келиб, ерлашди. Туркияда вафот этди. Ватанга тақрор қайтуб бормади. Боришга бир мужиб ҳам чиқмади.
4. Муҳаммадаминбекни Марғилонда соқчилар бошлиғи (амният мудири) эди, дебдур. Бу эса собит эмасдур. Ҳақиқатга муғойирдур.

¹¹⁶ Миср ўғли Қадир. Можар ихтиололи. С. 215

5. Фарғонани Туркистондан айри бир минтақа қилиб кўрсатибдур. Ваҳоланки, Фарғона айри бир ўлка эмасдур. Туркистон ўлкаси беш вилоятдан иборатдур:
 - Фарғона вилояти. Бош шахри Хўқанд.
 - Сирдарё вилояти. Бош шахри Тошканд.
 - Еттисув вилояти. Бош шахри Олмаота (Верна).
 - Самарқанд вилояти. Бош шахри Самарқанд.
 - Закаспий вилояти. Бош шахри Ашқобод. (Мовароа Қафқас вилояти).
6. Бухоронинг амири Сайид Олимхонни Анвар пошшо ила ҳаммаслак, ҳамфирк эди, деб ёзадур. Ҳолбуки, Сайид Олимхон Афғонистонга илтижо қилғондан кейин Бухорода жадидлар тарафиндан жумҳурият ҳукумати қурулғонда Анвар пошшо Туркистонга ташриф буюрғон эди. Мафкура жиҳатидан бўлса, Бухоро амири қадимчиликда, Анвар пошшо жадидчиликда машҳурдур. Балки, Анвар пошшо жадидларнинг пири ва муршидидир. Амир Олимхон ила Анвар пошшони ва тобеларини ўт билан сувга ўхшаб бир идишда тўплаш имкон хорижинда эди. Амир Бухоро ила Анвар пошшо бир-бирларини кўрмагон эди. Биноан алайҳ Мусё Рифкиннинг жумлалари ҳақиқатга хилофдир.
7. Бухорода қурулғон жумҳурият ҳукуматининг русларни қувватига, рус закосиға атф қилинибдур. Ҳолбуки, Амирни мағлуб бўлиши, Кобилга қочиши жадидларни ғолиб бўлиши ила амалга ошди. “Осиёдаги Россия” исмли Мусё Рифкиннинг китобиндаги маълумотлар ёнглишдур. Воеаларни кўрғоним, билғоним учун Осиёдаги Россия китобиндаги ёзилғон ривоятларни зикри кечкон баъзи воқеаларни ҳақиқатга муҳолиф эконлигини бу мақомда зикр қилишни вазифам ижоби деб билдим.

Биноан алайҳ Мусё Рифкин ва тарафдорлари тарафиндан каминани маъзур кўрсалар, еринда ўлур Мусё Рифкиннинг “Осиёдаги Россия” исмли китобидаги воқеалар ва ривоятларни итлоқила совет маъхазларидан олинмишдир. Ваҳоланки, Ўрта Осиёдаги ҳодисаларни Россия Оврупоси Масковдан олуб ёзилғон хабарлар кифоятсиздур. Аммо ўзи Ўрта Осиёдан Фарғона вилоятидан бўлуб, ўт ичиди, ўқ ичиди (ҳарб майдонида бўлғон бир туркистонли ёзувчининг сўзи даҳо эътиборликдур. Чунки далиллари қувватлиkdir).

Зотан, рус кўрүниклари (воқеанавислари), Оврупо муаллифлари, Осиёнинг жуғрофиёси, Фарғонанинг миллий мужодала тарихлари ҳақинда тўғри ва саҳиҳ маълумот соҳиби эмасдурлар. Шул сабабли Мусё Рифкиннинг мазкур маълумотлари саҳиҳ эмасдур. Эҳтиром билан муаллиф.

Бу бўлумнинг хитоми муносабатила келажак наслларимизга бир, икки сўз:

Оллоҳ таолонинг иноятила обо ва аждодларимизни зафар устиға зафар қозониб, Масковни атрофида от ўйнатиб, рус иванларини, ёрословларини бурнини ишқаб, неча асрлар алардан бож ва хирож олуб, русларга ҳукмлари ноғиз бўлуб, эълойи калиматиллаҳ нияти ила фақат Оллоҳ ризоси учун отга мингон, қилич тоқғон баҳодир боболаримизни хусни ниятлари бўлди. Қолаверса, ғайратлари, ҳимматлари соясида азиз ватанларини хизмати, юртни муҳофазати ва ҳам халқуллоҳни ва миллатни осойиши ва ороми учун қилғон фидокорликлари бўлди.

Ватансиз Исломнинг ҳукмлари жорий бўлмайдур. Шул сабабли ватанларидан бир қариш ҳам бермасдан ҳамиша ватанларини мудофаа қилиб, душманларини қўркутуб келғондурлар. Ўшандоқ фидокорлиғлари давом этгон муддатча аларни шоён зикр хизматлари тарихда сабакат этди. Қаҳрамон бир қавм баҳодир жангжу бир миллат бўлуб, дунёга танилдилар. Жаҳонгир бўлдилар. Тарихни оқ саҳифаларига ёзилдилар. Шижаатлик, арслон юракли боболаримиз, шаҳидларимизи Оллоҳ таоло раҳмат қилсан. Жойлари жаннатда бўлсан. Сизу бизлардан-да Оллоҳ рози бўлсан. Омин.

Азиз ватандошлар, рус истибодига қарши сўнг асрларда туркистонлилар Туркистонни озод қилиш учун қўлидан келғон ҳар бир чорага бош урдилар. Фикр қуввати, қалам қуввати, қилич қувватини харжладилар. Беш, ўн йиллаб қон тўқдилар. Қаҳатчилик, очарчиликка боқмадилар. Рус, армани зулмига муқобил сабот кўрсатдилар. Яратилиш

эътиборила фитрий қаҳрамонлик жибиллий (туғма, табиий) баҳодирликларини майдонга чиқардилар. Диний, миллий, сиёсий, адабий вазифаларини аямадилар. Қиссаи қўтоҳ туркистонликлар беш, ўн сана бирлашиб, мақдурини сарф этдилар. Ва лекин толе кулмади. Туркистон комёб бўлолмади.

Нихоят асрий силоҳ билан қувватланган душман - қизил руслар қаршисида туролмади. Мужоҳидлардан баъзилари чет давлатларга илтижо этдилар. Қолғонлари қадарнинг ҳусни натижасини кутиб, ватанда умргузор бўлдилар. На учун шундоқ бўлди, асиrlар ҳоким бўлди-да, ҳокимлар асир бўлди, дегон саволға жавобан, арз ўлинурки, иродатуллоҳ шундоқ экан, шундоқ бўлди. Руслар Туркистонга ҳоким бўлди.

Дин, тарих, тил, анъана, урф-одат йўқ бўлди. Маъданлар, конлар вағён-вағён Кремлга кетди. Буларни ўрнига фирмә тарихлари, Ленин ҳайкаллари, инқилобчиларнинг суратлари ерлашдирилди.

Руслар Туркистонга маданият келтирдик, хунар ва саноат келтирдик, деб иддао қиладурлар. Ҳолбуки, динсизлик келтирдилар.

Хуррият келтирдик, дедилар. Ваҳоланки, асорат келтирдилар.

Мусовот келтирдик, дедилар. Ваҳоланки, разолат келтирдилар.

Жумҳурият ва муҳторият келтирдук, деюрлар. Ҳолбуки, ғуломлик, қуллик келтирдилар.

Дунё бўюнча тараққий қилғон миллатларни савия ирфони у миллатдан чиқғон, етишгон илм кишиларини миқдорига кўра ўлчанадур. Олтмиш йилдан зиёда бир муддатда туркистонлилардан Нўбел мукофотига ким нойил бўлди? Москвада бир маъҳад бор. Исми восточний институт (VASTOCHNI INSTITAT) Ленинғиродда бир маъҳад бор исми INSTITOUT VASTOKOVEDENI IENNO ENUKIDZIYдир. Ҳар иккиси ҳам чет эл хизматчиilar етишдирадур.

Ажабо, бу олий мактаблардан чиқғон туркистонлиларни адади қанча? Кимлар? Алҳол мавжуд талаба борми?, дегон саволға ҳеч йўқ, дегон жавоб олинадур. (бир вақтида йўқ, деб жавоб олинди эди).

Пахта кони, пахта ўлкаси, деб шуҳрати чиқғон Туркистоннинг қайси шаҳрида пахтани ишлаб чиқарадурғон фабрика курулди? Газлама чиқарадурғон қанча фабрикаси бор? Бу саволларға қаноатбахш мусбат жавоб йўқдур.

Русларнинг мақсади туркистонлиларни жонлик мокина (мошина), сиёсий мошина ҳолинда ишлатмоқдур. Русларни империялизм низоми, коммунизмнинг истило режимлари бошқаларни қул қилмоқдур. Русларни идиёжўлий ғоялари ўзгарилмағунча Туркистоннинг дин ва дунё хурриятига нойил бўлиши мумкин эмасдур. Биноан алайҳ ҳар шайдан аввал бу даъвони ҳал бўлиши лозимдур. Туркистонлилар соҳиб бўлғон ўз хуқуқиға қовушмоғунча кукла жумҳуриятларни исми жумҳурият, ҳақиқатда бу муҳториятга соҳиб бўлолмағон сохта жумҳуриятни қиймати йўқдур. Балки асоратдур. Бу мавзуга хотима берилур экан, шуни алоҳида қилиш фойдалик кўрулди.

Туркистон миллий мужодалаларидан олинғон натижа шул бўлди. Гези келғонда ҳамсоғи давлатлардан лойиқила ёрдам ва кофий имкон мұяссар бўлган тақдирда туркистонликларни ғайрати ва шиҷоати ила русларни Туркистондан чиқариш мумкин эканлиғи событ бўлди. Шуни ила баробар Туркистонни қуртулиши учун саналарча курашиб, ватан йўлида тўкилғон қон, берилғон жон, иймон қуввати, миллатни ғайрати, хоҳ яқин, хоҳ узоқ замонда келадурғон наслларимизга ибратлик бир дарс бўлди. Ёдгор ўлароқ, тарихда қолди. Ватансевар ёшларимизга из тушди. Миллатчиларга ҳамиртуруш ўлароқ, мерос қолди. Иншооллоҳ куни келғонда баҳт ва иқбол ёр бўлғонда келажак насллар фойдаланадурлар.

Шуни унутмаслик керакдурки, туркистонликларни қони ва сувига ўхшаб мафкураси ҳам айнимайдур. Чунки руҳиға, мафкурасиға бегона моя оралашмағондур.

Азиз ва муҳтарам ёшлар, эй келажак насллар, умидимиз сиздандур. Сизларга салом ва ҳурматларимни тақдим эдар, пешонаи давлат нишонларингиздан айри-айри ўпарам.

Шуни хотирда тутайликки, русларни ситамлари, советларни жавр зулмлари, ўлгон шаҳидларимизнинг қонлари кўзимиздан, тарихимиздан силинмайдур. Осонлик билан ҳофизамиздан чиқмайдур.

Дерлар: Тарих ибрат олинадурғон, тажриба қилинғон бир мактабдур. Туркистоннинг бошиға келғон мусибатлар, фалокатлардан шояд дунёдаги бошқа миллатлар ҳам ибрат оладурлар.

Туркистонликлар паришон бўлди, бошқалар паришон бўлмасун.

Туркистон асоратга мубтало бўлди, бошқалар гирифтор бўлмасун.

Туркистонликлар эзилди, сурулди, сурулди, бошқалар бу ҳолларга учрамасун.

Азиз ватанимиз Туркистонни шаънли, шарафли тарихларига муносиб бир насл бўлиш орзуси, зотан, ёш ўспирин йигитларимизнинг зеҳнларида қарор олғон маънавий бир кудратдур. Ҳеч қандай қувват у зеҳнлардаги ақидаларини енголмайдур.

Ноумид шайтондур. Исломда маъюслик йўқдур. Жаноб Ҳақни раҳматидан умид кечилмайдур. Бизга тушган вазифа хатоларимизни тузатиб, унинг авфи учун истиғфор айтиб, тавба-тазарру қилиш, шуни билан бирликда асбобга осилишдур.

?????????????????????????

АДАМИ МУВАФФАҚИЯТ НОКОМЛИК

Курашда, урушда муваффақ бўлолмаслик қувватсизликдан келадур. Дунё ишида ҳақ ва ҳақиқат қувватда дерлар. Ҳаёт ғолибларники, ҳақ қувватликларникудур.

1945да Ҳитлер Олмонияси қувват қархисида мағлуб бўлди.

1956да можорлар маҳв бўлди. Қувват қархисида ҳалок бўлди.

1968да чехлар барбод бўлди. Қувват қархисида барбод бўлди.

1971да Покистондан Машриқий Покистон айрилди. Қувват билан айрилди.

Дунё бўйинча тарихд мисол кўбдур. Қайси миллат бўлса бўлсан, уларни ҳаммаси қувватсизликдан, ажзидан, заифидан, ночорлиқдан таслим ўлди. Юртидан, ҳурриятидан, истиқлонидан айрилдилар. Шу ҳолда маълум бўлдики, қувват ҳамма нарсани устигадур. Шуни учун ҳар қавм, ҳар миллатга қувват лозим. Қувватга осилиш керак.

Қувват ила баробар ҳиммат, ғайрат, умид бўлиши керакдур. Чунки ҳар ишнинг вақти ва соати бордур. Китобимизнинг мархум Камолбекни умид верижий гўзал мисраларила хатм қилишни муносиб кўрулди.

Қазо ҳар файзни, ҳар лутфни бир вақт учун соқлар,

Соқин яъс этмадан, миллатдаги заъф батоатдан.

(Соқин умидсизликдан, заифлик сусткашликдан)

Жиҳод қасдила жон ва молини фидо қилиб, ўлсак шаҳид, ўлдирсак ғози бўламиз, русларни бўйинни узамиз, коммунистларни юртдан чиқарамиз, деб урушиб, шаҳодат шарбатини ичгон шаҳидларимизни Жаноб Ҳақ ғариқи раҳмат, шойистай жаннат айласун. Омин. Биҳурмати Роббил-аламийн.

ДАРДЛИК БИР ШОИРНИ ҚАЛАМИДАН ФАРГОНА ҲАСРАТИ

Хамиша пойтахт мулки Фарғон Хўқанд эрди,

Мударрислар шариат йўлида бел боғлагон эрди,

Зироат нисбатида тоқи оғоқ Андижон эрди,

Саноат бобида зархез шахри Марғилон эрди,

Туганмас васфин айтсам то қиёмат боғи Фарғона.

Фалакни шевасила баҳт ила иқболи кетдиму?

Бу Туркистон элинда кибру нахват ҳаддан ошдиму?

Қилиб буғзу адоват бир-бириға жин ёнашдиму?
Амалсиз илм ахли шукри неъматдан одашдиму?
Шу бадбинлик билан бу ҳола тушда ахли Фарғона.

Этиб зулму ситам дин душмани Фарғона ахлиға,
Уруб теша фирибу макр ила Исломи нахлиға,
Тузуб бу сохта хуррият, тушурди кўбни домига,
Яшанг сиз, деб бу ҳалқни салтанатни тузди номига,
Сиёsat илмидан бегона қолди ахли Фарғона.

Ўтуб бир неча йилдан сўнгра тузди инқилоб ул дам,
Булар руҳонилар, деб бою олим айлади барҳам,
Яна тўртингчилар босмоққа турди қолғонин кам, кам,
Кулоқ, деб ахли донишларни айлаб турмада маҳкам,
Қурулмоқ бўлди ул дам комсомол у ахли Фарғона.

Кўруб бу ҳолларни турди ҳар ёндан хуруж айлаб,
Неча юз минг йигит қўрбошилар иймони жўш айлаб,
Тикиб молила жонин шарбати жаннатни нўш айлаб,
Вале тақдир тағайюр ўлмади ҳар қанча жаҳд айлаб,
Қилиб ҳижрат ўруслар зулмидан бу ахли Фарғона.

ХОТИМА

Бу хотирани ёзишдан мақсад улуғ Туркистонда бўлғон қонли фожеаларни тарихга қайд қилиш, тарихий душманимиз ўрусларни Туркистон мусулмонлариға қилғон зулмларини васиқалар ила майдонга чиқариш эди. Агар исбот қилғон бўлсак, мақсудимизга етгон бўлурмиз. Ҳаммамиз баҳтиёрмиз. Мабодо ғоямизга яқинлашолмағон бўлсак, у бизни камчилигимиздур.

Одамзод қўлидан келғонча саъй қилишга мукаллафдур. Қўлидан келмағониға ва хатолариға маъзурдур. Башар – шошар. Валисмату лиллаҳи.

Ҳеч хатти нест холий аз ғалат,
Хатти тақдир аст холий аз ғалат.

Бу асарни ҳозирлашга комёб бўлғонлиғим Жаноб Ҳақни лутфу эҳсони ҳақимда тажаллий этгон буюк неъматидур. Бу ҳақда ҳар қанча шукргузор бўлсам, яна оздур. Зотан, лозим келғон шукрони ҳақила адо қилишдан бандалар қосирдурлар. Бу абди ожиз-да шукрони неъмат учун алфози ноқисдур. Ё Раб, лакал-ҳамду ва лакаш-шукру. Илоҳий Ўзинг Ҳозир, Ўзинг Нозир, ҳамма ишга Ўзинг Қодир. Иннака ала кулли шайъин қодир.

ХОТИМАТУТ-ТАБЪ

Оллоҳ таоло жалла шаънуҳу ҳазратиға ҳамду сано, Росул акрам алайхиссаломга дуруди било ниҳоятики, Ўз фазли ила ва қарами ила муҳожарат ҳаётимиизда матбаанинг турликтурлик мушкилотиға рағман бу китобни ҳозирлашга муваффақ қилди. Бу эса жаноб Ҳақнинг бу ожиз бандасиға бўлғон онжиқ иноятидур. Хусусан, менга ўхшаб заиф, баҳори ҳазон бўлғон бир муҳожир учун улуғ неъмат, буюк давлатдур. Ҳаза мин фази роббий.

Иноят ҳар кима юз тутса, исёни ҳижоб ўлмаз,
Гунаш туғдикча зеро пардаи зулмат никоб ўлмаз.

Қорийни киромдан муаллиф ҳақиға хайрли дуолари маржуvdур. Илохий бу илмий ва адабий хизматни даргоҳи илохийда қабул қилсун. Садақаи жория каби захираи охират қилсун. Омин.

СҮНГ СҮЗ

Яшадигимиз илм асрида мұхожаратдадурмиз-да, Саудия мамлакатида ўз тилимиз, ўз шевамизда Туркестон адабиётидан намуна сифатида босилғон бу китобнинг тазомуни Ислом шиорининг дунё мусулмон давлатларинча ҳусни талақкий қилинғон бир замонга тасодифий подшоҳимиз жалолатул-малик Холид ибн Абдулазизни аҳди саодат иқтиронида табъи ва нашри биз мұхожирлар учун буюк баҳтиёрликдур. Бу эса биз мұхожирларни маориф йўлидаги илмий ва адабий тараққиётдан лойиқила баҳраманд эканлигимизга ошкор бир далилдур. Илохий, подшоҳимизни тахти ва баҳти барқарор бўлсун. Адли пойдор бўлсун. Аскарлари мансур, душманлари мағлуб, урдуси музafferар бўлсун. Илохий, мамлакат ором, ҳалқ фориғбол ва осудаҳол яшасун. Омин.

Улуг Туркестон фожеаси китобининг чор русларни ва қизил русларни зулмини ихтиво этгон биринчи бўлуми тугади. Билғон, кўргонларимни хотира ўлароқ, ёзилди. Бошқа замон ва бошқа маконда Туркестон ҳалқини бошиға келғон ҳодисалар кўбдур. Биздан кейин келғонлар билғону кўргонларини ёзиб, илҳоқ қилсалар, вазифашунослик бўлур. Иккинчи бўлумда Туркестон фожеаси Кошғар саҳнасидан бир кўруниши унвон ила қора хитойнинг ситамларини қизил хитойнинг зулмларини тадҳиш сиёсатларини баён қилинадур. Иншооллоҳ роббул-оламийн. Валлоҳул муваффик.